

2/2018

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

YU ISSN-0042-8442
УДК 355.48 (497.1) (051)

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

2/2018

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ
ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; потпуковник др Далибор Денда, научни сарадник ИСИ, уредник; потпуковник др Миљан Милкић, научни сарадник ИСИ; др Дмитар Тасић, научни сарадник, Центар за студије рата, Универзитет у Даблину; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам; доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч; др Андреј Л. Шемјакин, научни саветник, Институт за славистику РАН, Москва; др Харолд Е. Раф, главни историчар, UNC/CFC/USFK, Висбаден; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Милић Милићевић, научни сарадник Историјског института.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: потпуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXVIII. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.

Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38, 11105 Београд. Telefони редакције 20-63-476 и 20-63-553; војни тел. 29-0476 и 29-0553. Рукописи се не враћају.

Годишња претплата 1.000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица: кнез Михаило Обреновић са свитом, Цариград, 1867,

Фото: збирка Војног музеја

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
РЕВИЈА ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR
MILITARY HISTORY MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Lieutenant colonel Dr. Dalibor Denda, Research Associate, SRI, Editor-in-Chief; Lieutenant colonel Dr. Miljan Milkić, Research Associate, SRI; Dr. Dmtar Tasić, Research Associate, Centre for War Studies, University College Dublin; Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam; Hofrat Assist. Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna; Dr. Andrey L. Shemyakin, Principal Research Fellow, Institute of Slavonic Studies of RAS, Moscow; Lieutenant colonel Dr. Harold E. Raugh, Jr., Command Historian, UNC/CFC/USFK, Visbaden; Prof. Dr. Milan Ristović, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Associate Professor Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Milić Milićević, Research Associate, Institute of History.

EDITOR-IN-CHIEF: Lieutenant colonel Dr. DALIBOR DENDA

EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXVIII. Contributions should be send to E-mail vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Neznamog junaka br. 38, 11105 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 20-63-553 and +381 11 20-63-476. Manuscripts will not be returned.

Annual subscription fee 1000 RSD. Price per volume 600 RSD.

Rear cover: Prince Mihailo Obrenović, with the Serbian delegation, Constantinople, 1867,
Photo Ceollection of the Military Museum

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

2/2018.

ЧЛАНЦИ ARTICLES

- Др Драгана Ј. Јањић
ГАЛИЧ – СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ 9
Dr. Dragana Janjić
GALICH – MEDIEVAL FORTRESS
- Др Урош Татић
ФРАНЦУСКА И ТЕШКОЋЕ ОКО ИЗВРШЕЊА ПРОТОКОЛА
КОНФЕРЕНЦИЈЕ У КАНЛИЦИ 25
Dr. Uroš Tatić
FRANCE AND THE DIFFICULTIES DURING THE APPLICATION OF THE
PROTOCOL OF KANLIDJA AGREEMENT CONFERENCE
- Др Олег Р. Ајрапетов
РАЗВОЈ ОДРЕДБИ О УПОТРЕБИ ВАТРЕ У БОРБЕНИМ ПРАВИЛИМА
РУСКЕ ВОЈСКЕ ОД 1831. ДО 1866. ГОДИНЕ 50
Dr. Oleg R. Ayrapetov
DEVELOPMENT OF THE PRACTICE OF SMALL GUN FIRE USAGE IN
FIGHTING IN THE REGULATIONS OF THE RUSSIAN ARMY 1831 – 1866

Др Срђан Мићић
ПРОТОГЕРИСТИ ВМРО У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ СЛУЖБИ
1930–1935. ГОДИНЕ..... 70

Dr. Srđan Mičić
PROTOGERSTS OF IMRO IN THE YUGOSLAV SERVICE 1930 – 1935

Др Милан Совиљ
ПОГЛЕД КА ДРУГОМЕ: ЈУГОСЛОВЕНСКА ИЗБЕГЛИЧКА ВЛАДА
ОЧИМА ЧЕХОСЛОВАЧКИХ ПОЛИТИЧАРА И ДИПЛОМАТА У
ЕМИГРАЦИЈИ У ТОКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА.....110

Dr. Milan Sovilj
THE LOOK TO ANOTHER SIDE: ATTITUDE OF THE CZECHOSLOVAK
POLITICIANS AND DIPLOMATS TO THE YUGOSLAV GOVERNMENT
IN EXILE DURING THE SECUND WORLD WAR

Др Милутин Живковић
РАТНИ ПУТ ВАЗДУХОПЛОВНОГ КАПЕТАНА НИКОЛЕ КИЈАНОВИЋА
(1907–1961) ЗАПОВЕДНИКА МИЛЕШЕВСКЕ БРИГАДЕ ЈВуО.....142

Dr. Milutin Živković
WAR PATH OF THE AVIATION CAPTAIN NIKOLA KIJANOVIC SYSTEM
(1907 – 1961) COMMANDER OF THE MILESEVO BRIGADE

МА Илија Кукобат
ВАЗДУХОПЛОВНИ САВЕЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1945–1953: СКИЦА ЗА
ИСТОРИЈУ ЈЕДНЕ ДРУШТВЕНЕ И СПОРТСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ
У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ159

MA Ilija Kukubat
AERONAUTICAL UNION OF YUGOSLAVIA 1945 – 1953: A SKETCH FOR
THE HISTORY OF A SPORTS AND SOCIAL ORGANISATION IN THE
SOCIALIST YUGOSLAVIA

Др Игор Н. Селиванов
„ЈУГОСЛОВЕНСКИ ФАКТОР” У СОВЈЕТСКО-ВИЈЕТНАМСКИМ
ОДНОСИМА (1948–1956)189

Dr. Igor N. Selivanov
THE „YUGOSLAV FACTOR” IN SOVIET-VIETNAMESE RELATIONS
(1948 – 1956)

ДОКУМЕНТА
DOCUMENTS

- Др Наташа Милићевић
О ПАРТИЗАНСКОЈ ВЛАСТИ, „КАПУТАШИМА” И НОВЦУ: СВЕДОЧЕЊЕ
НЕДИЋЕВОГ ЧИНОВНИКА О УЖИЧКОЈ РЕПУБЛИЦИ 213
Dr. Nataša Milićević
ON PARTISAN AUTHORITIES, „PEN-PUSHERS” AND MONEY: TESTIMONY
OF NEDIĆ'S CLERK ON UŽICE REPUBLIC

ПРИКАЗИ
REVIEWS

- Giancarlo Marzocchi, Ciro Paoletti, *Treni e militari italiani*, Associazione culturale Commissione Italiana di Storia Militare, Roma, 2017, 368 pagine (Др Енрико Чернигоу) 235
- Добровољци у Великом рату 1914–1918, Зборник радова (ур. Срђан Рудић, Далибор Денда и Ђорђе Ђурић), Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања и Матица српска, Београд, 2018, 462 стр. (Др Татјана Милошевић) 253
- Колaborационистичка штампа у Србији 1941–1944, књига II (приредио др Александар Стојановић), Филип Вишњић, Београд, 2017, 370 стр. (Марко Б. Милетић) 258
- Enrico Cernigoi, *La Brigata d'Assalto „Triestina” nella Zona di Operazioni Litorale Adriatico – una storia militare, 1943-1945*, Poligrafiche S. Marco di Cormons, San Marco di Cormons, 270 pagine (Др Ђуро Паолети) 264
- Чедомир Ј. Јанић, Огњен М. Петровић *Творци Ваздухопловства Краљевине Југославије*, Музеј науке и технике, Београд, 2017, 271. стр. (Илија Кукобат) 270

ИНФОРМАЦИЈЕ
INFORMATIONS

- МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА
„КРАЈ ВЕЛИКОГ РАТА: ВОЈНЕ ОПЕРАЦИЈЕ И МИРОВНИ УГОВОРИ”,
БЕОГРАД, 25–26. СЕПТЕМБАР 2018
(потпуковник др Миљан Милкић) 275

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА "THE END OF THE GREAT WAR AND THE BEGINNING OF NEW EUROPEAN ORDER", БУКУРЕШТ (РУМУНИЈА), 06. -08. НОВЕМБАР 2018. (потпуковник др <i>Миљан Милкић</i>).....	275
МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „СРБИ, КРАЈ РАТА И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ”, САНУ – БЕОГРАД, 29–30. НОВЕМБАР 2018 (потпуковник др <i>Миљан Милкић</i>).....	278
МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „СРБИЈА 1918: ОСЛОБОЂЕЊЕ ДОМОВИНЕ, ПОВРАТАК РАТНИКА, ЖИВОТ У НОВОЈ ДОМОВИНИ”, ЧАЧАК, 7–9. ДЕЦЕМБАР 2018 (потпуковник др <i>Миљан Милкић</i>).....	281

Чланци и студије

УДК 94:725.182(497.11)"11"
COBISS.SR-ID 275281932

Оригиналан научни рад
Примљен: 29. маја 2018.
Прихваћен: 23. новембра 2018.

Др Драгана Ј. Јањић, виши научни сарадник

Институт за српску културу

Приштина/Лепосавић

e-mail: dragana.janjicka@gmail.com

ГАЛИЧ – СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ*

АПСТРАКТ: У раду се настоји да се прикаже историјски пресек тврђаве (кастрон) Галич у контексту историјских догађаја у XII веку, с освртом на систем утврђења на простору Метохије, Рашке и Полимља, којим су контролисани комуникацијски правци.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: тврђава, Галич, кастрон, фортификација, комуникације, стратегија.

Проучавање одређеног утврђења у зависности је од његове улоге унутар фортификацијског система, а стратегијски значај од његове намене и положаја, у циљу одбране важних стратешких тачака, комуникацијских праваца којима се онемогућава кретање непријатеља и штите значајни економски потенцијали земље (рударски и трговачки центри).¹ Тврђаве се углавном подижу у склопу неког фортификацијског система код којег се запажа потпуно одсуство привредне функције, или се у другом плану развија као под-

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Синиша Мишић, „Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)”, *Милешевски записи*, 7, 2005, Пријеполје, 119–120. Небојша Ђокић, „Прилог проучавању фортификацијских система Моравске Србије”, *Моравска Србија, историја – култура – уметност*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре, 2007, Крушевац, 268–269. Небојша Ђокић, Душан Рашковић, „Град Сталаћ капија Поморавља”, *Весник војног музеја*, 34, 2007, Београд, 12–13.

грађе.² Намена утврђења зависи од теренских услова и задатака које има. Примарни задатак тврђава је заштита насељених места од непријатеља, а, с друге стране, у зависности од намене и теренских услова имале и су одређени утицај на околину (као утврђене odporне тачке и као рефугијуми за околно становништво).³ Када је реч о значењу термина кула у византијским изворима, према казивању Ане Комнине, подразумевао се акропољ, а иста реч забележена је нешто пре 1080. године код Кекавмена и означава утврђене градове, од којих су неки имали куле.⁴ Унутрашњи град или кула представљао је тврђаву (кулу) са управном и војном функцијом као доминантним обележјем.⁵ Податак о типовима и намени утврђења дала је Ана Комнина у *Алексијади*, где разликује: веће утврђене градове (πόλις), мања утврђења на врху брега – цитаделе (πολίχνηον) и чисто војничка насеља (φρουρία).⁶ Сва ова утврђења имала су општи назив кастрон (κάστρον), који почиње да се употребљава у грчком језику од VI века, искључиво као војни термин под којим су се подразумевали „градови који су били претворени у утврђења”, углавном лоцирани на граничним територијама, премда је термин φρούριον био у употреби као замена за термин κάστρον све до X века.⁷ Сам термин κάστρον постепено почиње да има двосмислено значење: као војно – одбрамбено седиште, али и као средиште које поседује

² Синиша Мишић, „Градови и тргови српског средњег века”, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, (ур. С. Мишић), Београд, 2010, 13.

³ Небојша Ђокић, „Прилог проучавању фортификацијских система Моравске Србије”, 285.

⁴ Anne Comnène, *Alexiade (règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081-1118)*, Livres (I–IV), t. I, 1937, Paris, I, II, XI: 5, 97. Геннадий Г. Литаврин, *Советы и рассказы Келавмена. Сочинение византийского полководца XI века*, 1972, Москва, 248–249. Јованка Калић, „Византија и средњовековни градови у Србији”, *Европа и Срби, средњи век*, 2006, Београд, 87–91.

⁵ Синиша Мишић, „Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)”, 121. Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије”, *Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989*, Београд, 1989, 73. Александар П. Каждан, „Город и деревня в Византии в XI–XII вв”, *Actes du XII congrès international d'études byzantines*, Ocriid, 10–16 septembre 1961, Beograd, 1963, 36–37. Giorgio Ravegnani, „Kastron e polis: ricerche sull'organizzazione territoriale nel VI secolo”, *Rivista di studi bizantini e slavi*, 2, 1982, Spoleto, 271–282.

⁶ Anne Comnène, *Alexiade (règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081-1118)*, I, III: 3, 15; II, IV: 4, 6, 73; II, XI: 5, 97; III, XI: 4–5, 22, XV, 200. *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, САНУ, 1955, Београд, 55, 58–59.

⁷ Ernst Honigsmann, *Le synekdèmus d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Cypre*, Bruxelles, 1939, 51 (545), 65 (бр. 928, бр. 938), 71. Tiziana Lazzari, „Campagna senza città e territori senza centro”, *Città e campagna nei secoli altomedievali*, Spoleto, 27, marzo – 1 aprile 2008, Spoleto, 2009, 632.

земљишна добра и радну снагу, а у којима се налазе и седишта разних врста услуга (тргови, *mercati*).⁸ Овај тип утврђених градова према начину постанка и степену развијености може се сврстати у категорију јаких утврђења, постављених на значајним стратешким тачкама, код којих се запажа одсуство привредне функције или њено позиционирање у други план.⁹

Већина утврђења у средњовековној Србији подигнута је на врховима брда (Звечан, Галич, Брвеник, Козник, Маглич), где су нека мања служила за осматрање, док су друга била утврђене отпорне тачке.¹⁰ Ова утврђења углавном су представљала наслеђе из ранијег периода и служила су за смештај војне посаде и локалног становништва у случају опасности, а нека су током времена развила и подграђе.¹¹ Када је реч о Галичу, о њему се првенствено може говорити као о тврђави предвиђеној за војну посаду, које је штитило локалне путеве и рударске ревири, али је имало и рефугијалну функцију.¹²

Многи топоними и хидроними своја географска имена вуку из илирског и келтског корена, која Словени прихватају у неизмењеном или у минимално измењеном облику. Неки топоними служе у појединим случајевима као колективна ознака занимања или статуса становника одређеног места на -љљ, -љље, -љља, изведених посесивним суфиксом -јљ од *nomina agentis* на -љљљ, као у случају топонима *љрн*, *љрнља*.¹³ Етимологија корена Галич вероватно у себи носи управо значење придева *љрн* и словенског је порекла, с обзиром на то да придевска основа *гал-*, *гаљ-* носи следећа значења: *галиљаст* – љрн, љрнљаст, *галиљина* – врста лозе љрног грожђа, *галиљља* – сулфат

⁸ Michel Kaplan, „Villes et campagnes à byzance du VI au XII siècle aspects économiques et sociaux”, *Città e campagna nei secoli altomedievali*, Spoleto, 2009, 517–536.

⁹ Синиша Мишић, „Градови и тргови српског средњег века”, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, 13.

¹⁰ Небојша Ђокић, „Прилог проучавању фортификацијских система Моравске Србије”, 280–286.

¹¹ Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд, 1950, 14–15. Небојша Ђокић, Миломир Стевић, „Краћи прилози историји града Сталаћа”, *Расински анали*, 3, Крушевац, 2005, 49.

¹² Аврам Н. Павловић, „Горњи Ибар средњег века или садашња средњоибарска долина с подгорином јужног Копаоника”, *Годишњак Николе Чулића*, 25, 1906, Београд, 220. Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије”, 71; Небојша Ђокић, „Прилог проучавању фортификацијских система Моравске Србије”, 269. Сима Ђирковић, Десанка Ковачевић Којић, Ружа Ђук, *Старо српско рударство*, Београд, 2002, 35. Emil Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, Београд, 1970, 70.

¹³ Александар Лома, „Српскохрватска географска имена на -ина, мж. -ине: преглед типова и проблема класификације”, *Ономатолошки прилози*, 13, 1997, Београд, 16.

неких метала, *галица* – назив за животиње црне длаке (крава, овца); црнпураста особа; *гаљац*, *гаљца* – кукуруз са мркоцрвеним зрнцима.¹⁴ О пореклу наших насеља доста говоре и топономастичке паралеле. Тако је карактеристично име града Галича, седишта Галичковолинске кнежевине у Галицији, и Галича на Косову, што би указивало на словенско порекло и имена њихових претходних области.¹⁵ Топономастика животињских врста код неких географских назива, такође, скреће пажњу на присуство одређених животињских врста у пределима носиоцима тог назива, као нпр. манастир Соколица, Сокољача, планина Лисац или Крагујево брдо код Премћана.¹⁶

Само утврђење Галич налази се на десној страни реке Сочанице, североисточно од места Лука које лежи у равници, смештено на стрмој стеновитој коси која се спушта од Копаоника ка Ибру. Уздиже се на окомитој стени и удаљено је двадесетак километара од данашње Косовске Митровице.¹⁷ Приступ утврђењу био је могућ само са источне и западне стране, док се са северне граничило са Добравском реком, што је додатно онемогућавало приступ утврђењу.¹⁸ Постоје претпоставке да постанак и развој Галича треба тражити на узвишењу изнад античког провинцијског и рударског насеља *Municipium Dardanorum*, код данашњег места Сочанице¹⁹. Наиме, хронолошки се постојање насеља *Municipium DD* у Сочаници може прати-

¹⁴ Синиша Мишић, „Топономастика као извор за историјску грађу”, *Студије о средњовековном Полимљу*, 2012, Ниш, 32. *Ibid*, „Црквине и црквешта – неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања)”, *Црквене студије* 4, 2007, 297–302; *Ibid*, „Прикупљање нових историјских чињеница теренским истраживањем”, *Студије о средњовековном Полимљу*, 2012, Ниш, 13. Владимир Ћоровић, *Историја српског народа*, I, 1997, Београд, 40. Ђура Харди, „*Rex ruscie olim rex Galliciae*”, *Истраживања*, 16, 2005, Нови Сад, 249–256.

¹⁵ Владимир Ћоровић, *Историја српског народа*, I, 1997, Београд, 40. Ђура Харди, „*Rex ruscie olim „rex Galliciae*”, *Истраживања*, 16, 2005, Нови Сад, 249–256.

¹⁶ Синиша Мишић, „Топономастика као извор за историјску грађу”, 27–28; Александар Лома, „Српскохрватска географска имена на -ина, мж. -ине: преглед типова и проблема класификације”, 14–18; Глигорије Глиша Елезовић, *Речник козовско-метохијског дијалекта*, II, 252.

¹⁷ Александар Узелац, „Галич”, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима* (Ур. Синиша Мишић), 2010, Београд, 80. Недељко Виријевић, „Комплекс Галич”, *Музеји*, 3–4, Београд, 1949, 66–67.

¹⁸ Недељко Виријевић, „Комплекс Галич”, 77. Аврам Н. Павловић, „Горњи Ибар средњег века или садашња средњо-ибарска долина с подгорином јужног Копаоника”, 220. *Исти*, „Горњи Ибар средњег века или садашња средњо-ибарска долина с подгорином јужног Копаоника”, *Годишњак Николе Чупића*, 26, 1907, Београд, 144–145.

¹⁹ Милан Ивановић, „Културна баштина Косова и Метохије”, *Старине Косова и Метохије*, 10, Приштина, 1997, 17. Emil Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, 1–120. Мирослава Мирковић, „Римско освајање и организација римске власти”, *ИСН*, 1, Београд, 1981, 79–80.

ти све до средњег века, што потврђују и налази средњовековних надгробних споменика који се налазе унутар базилике.²⁰ С обзиром на то да се овај локалитет налазио у врло богатој рудној области која је захватала планину Рогозну и Копаоник, постојање *Municipium DD* искључиво се везује за експлоатацију ибарског рударског басена.²¹ Виријевић сматра да се може говорити о комплексу античких и средњовековних рударских локалитета, уско повезаних у једну привредну и управну целину, са тежиштем на Галичу, мада комплекс локалитета у подножју тврђаве упућује на рударска налазишта из римскога периода.²² Иако предање поистовећује тврђаву Галич са Сокољачом, у ствари ради се о постојању два, како се сматра, истовремена утврђења, Галича североисточно од ушћа Сочанске реке у Ибар, на брегу неких 200 метара изнад Ибра, и Сокољаче на супротној, левој страни Сочанске реке, на тешко приступачној литици.²³

Наиме, са Добравског брда види се *заокругљена главица* – Галич.²⁴ Тврђава Галич (према предању позната као Тројанов град или Чивутана) везује се за полукугласту главицу на десној обали Сочанице, на којој се налазе трагови рушевина, а из каснијег периода остаци турских шанаца. Видљиво је постојање трагова зидова над земљом и остаци гомиле камења, а на трагове утврђења наилази се приликом обраде земље, док је доста материјала из Галича употребљено током времена као грађевински материјал за изградњу сочаничке цркве.²⁵ Не може се одредити тачан обим града, али нема сумње да је обухватао један шири појас који иде од Слатинског потока,

²⁰ Emil Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, str. 69. Недељко Виријевић, „Комплекс Галич”, 66. Аврам Н. Павловић, „Горњи Ибар средњег века или садашња средњо-ибарска долина с подгорином јужног Копаоника”, 195–196, 217–218. Ђорђе Јанковић, „О цркви Рашке у доба пре Немање”, *Гласник српског археолошког друштва*, 20, 2004, Београд, 68–72. Римски муниципијум *Dardanogum* сматра се средиштем једне шире урбане територије, чији настанак одређују пре свега економски разлози и комплекси рударских басена у области Дарданије трећег века. Дардански рудници груписани су у дистрикте са рудницима који чине комплекс *Metalli Dardanici*. Један од центара налазио се је у Сочаници, ибарски (*Municipium Dardanogum*). Владимир П. Петровић, *Дарданија у римским тинерарима, градовима и насеља*, Београд, 2007, 18–19.

²¹ Ђорђе Јанковић, „О цркви Рашке у доба пре Немање”, 68–72. Emil Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, 14–35, 37–46, 69–72. Сима Ђирковић, Десанка Ковачевић Којић, Ружа Ђук, *Старо српско рударство*, 12, 33–38.

²² Недељко Виријевић, „Комплекс Галич”, 68–77.

²³ Недељко Виријевић, „Комплекс Галич”, 66, 69, 77. Ђорђе Јанковић, „Галич, Сеченица и Тара”, *Митолошки зборник*, 21, 2009, Рача, 16.

²⁴ Аврам Н. Павловић, „Горњи Ибар средњег века или садашња средњо-ибарска долина с подгорином јужног Копаоника”, 220.

²⁵ Исто, 220. Недељко Виријевић, „Комплекс Галич”, 69, 71. Синиша Мишић, „Никава – загонетна област Јована Кинама”, 368.

захватајући косу и доњи део Равништанског брега и Растоку, па преко Сочанске реке, главно насеље Лука, смештено је на северу на благој падини која од Потпоља пада према Ибру, све до железничке пруге.²⁶ На око један километар од насеља Лука, на десној обали Сочанске реке, у комплексу античког насеља код Сочанице, доминантним објектом сматра се римско утврђење Сокољача, природно брањено окомитим високим стенама, са траговима зидова грађених каменом и малтером, у циљу заштитите рударских насеља у непосредној близини.²⁷

Приликом рекогносцирања терена у Сочаници са околином Ђ. Јанковић је 2009. године обишао и два околна утврђења Сокољача и Галич, која се налазе североисточно од града. Увидом у стање на терену Јанковић сматра да је реч о рановизантијском утврђењу, зиданом каменом и малтером, површине 1,7 хектара, на литици где се на северној страни, дужине 75 м, са обе стране надовезују бочни бедеми, источни дужине око 150 м, северзападни око 72 м, повезани полукружним бедемом на јужној и југозападној страни, дугим око 200 метара. Врх утврђења, на основу рекогносцирања терена, издвојен је бедемом полукружног правца, на растојању 30–35 м у горњи град, где се на западној страни налазила мала зараван, на којој је вероватно била црква. Аутор сматра да је утврђење било старо 600 година, а да је вероватно било обновљено дрвеном грађом у време византијског напада 1149. године.²⁸ Што се тиче Галича, аутор сматра да су остаци утврђења саграђени на брзину од камена, дрвета и земље, у виду елипсе, окруженог ниским насипом, као прибежиште или као осматрачница становништва.²⁹

Детаљни Кинамов опис освајања утврђења Галич упућује на претпоставку да се утврђење налазило на тешко приступачном положају, што је био основни услов за његову одбрану у средњем веку, а да притом треба имати у виду да је освајање Галича било у склопу стратегијских циљева византијских напада усмерених на

²⁶ Недељко Виријевић, „Комплекс Галич”, 69.

²⁷ Исто, 77. Emil Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, 11.

²⁸ Ђорђе Јанковић, „Галич, Сеченица и Тара”, 117. Аврам Н. Павловић, „Горњи Ибар средњег века или садашња средњо-ибарска долина с подгорином јужног Копаоника”, 221.

²⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, САНУ Београд, 1971, 23–25. Gavro Škrivanić, „Gradovi i utvrdjenja u srednjovekovnoj Srbiji Bosni i Dubrovniku”, *Војноисторијски гласник*, br. 2, god. XX, 1969, Београд, 13. Ђорђе Јанковић, „Галич, Сеченица и Тара”, 114–118; Исто, „О цркви Рашке у доба пре Немање”, *Гласник српског археолошког друштва*, 20, 2004, Београд, 75. Војислав Јовановић, „Средњовековни град Звечан”, 143–144. Недељко Виријевић, „Комплекс Галич”, 77. *Задужбине Косова. Споменници и знамења српског народа*, Београд, 1987, 528.

прекид значајних комуникацијских праваца³⁰. „Дошавши у Галич – Γαλίτζτ, пошто установ да тамошњи варвари неће да му предају то прибежиште (το κρησφύγετον) уздајући се у своје мноштво и у неприступачност положаја, постави логор и нареди да се не часећи ни часа гађају они на бедему стрелама и камењем из праћи и тако кроз три дана на јуриш освоји тврђаву. Затекавши тамо мноштво варвара, који су делом били ратници, а делом сточари, одатле их подиже и одведе”. Утврђење је због разарања и каснијег померања граница према оближњем Звечану изгубило на значају, а могућност да је Галич имао улогу владарског упориштанализимо код Данила Другог, који доноси податак да је у пролеће 1283. године у борби са српским одредима на обалама Дрима, татарски вођа Црноглав обезглављен, а да је његова глава донета краљу Стефану Урошу II Милутину, што би указивало на претпоставку да се краљ могао налазити у Галичу, о чему сведочи и топоним Црноглавља глава недалеко од ове тврђаве³¹. Током XIX века помен Галича и остатака оближњег римског муниципијума, топионице и каменог моста на Ибру бележи А. Поповић и први систематизује простирање античког насеља Сочанице у циљу убикације топографских података са терена.³²

Изградња наведених градова у средњем веку у долини реке Ибар вероватно је пратила трасу старих римских путева. Постојање средњовековног пута на десној обали Ибра, на простору између Брвеника и Звечана, где се уздизао град и тврђава Галич, говори да је римски пут водио и овом страном приликом коришћења средњовековних рударских басена Трепча, Планае, Коваче, Остраће, Беласица и Копорић, што упућује на претпоставку да су долином Ибра постојала два пута, која су ишла његовом левом и десном обалом.³³ Постојање тзв. Приштевског пута из Светостефанске повеље (1315–1318), између села Племетино и села Прилужја, указује на везу са путем који је водио кроз Ибарску долину, преко планине Рогозне, поред

³⁰ *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, 25. Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, 39. Александар Узелац, „Галич”, 80. Војислав Јовановић, „Средњовековни град Звечан”, *Старинар*, XIII–XIV/1962–1963, Београд, 1965, 143–145.

³¹ Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Београд, 1988, 115. Александар Лома, *Пракосово – словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд, 194–195.

³² Аврам Н. Павловић, „Горњи Ибар средњег века или садашња средњо-ибарска долина с подгорином јужног Копаоника”, 144–145; 220–221.

³³ Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974, 107; Сима Ђирковић, Десанка Ковачевић Којић, Ружа Ђук, *Старо српско рударство*, 33–38; Аврам Н. Павловић, „Горњи Ибар средњег века или садашња средњо-ибарска долина с подгорином јужног Копаоника”, 197–217.

манастира Бањска до Звечана, а затим се настављао преко Вучитр-на за Приштину и Скопље, или долином реке Лаб за Прокупље и Ниш. Други велики пут, тзв. Цариградски пут, ишао је преко Новог Пазара и планине Рогозне на Ибар, а одатле преко Копаоника на извор Топлице, за Прокупље и Ниш.³⁴ У истој повељи брдо Галич помиње се као међа села Селчанице (Сочаница), на десној обали Ибра, односно и данас представља граничну тачку са северне стране за међе атара села Сочанице и села Дубраве, заједно са Добравском реком до њеног уливања у Ибар.³⁵

Овакав тип утврђења налазио се на одређеним географским тачкама од битног стратегијског значаја, а у непосредној вези са географским препрекама, при чему се као најважније тачке узимају ушћа значајних река.³⁶ Тврђава Галич вероватно се налазила у склопу фортификационог система утврђења током прве половине XII века, услед нових политичких прилика у унутрашњости Рашке.³⁷ Околности у којима се нашло Царство у XII веку, у време српско-византијског сукоба 1149. године, с намером да, према речима Кинама, „сва тамо подигнута утврђења потчини без икакве муке”, упућује на закључак да су Срби бранили своју територију изградњом мањих фортификација или тврђава по узору на византијске, које су им служила и као прибежишта.³⁸

Да је био значајна стратегијска тачка у рукама рашких жупана говори и лично присуство византијског цара Манојла I Комнина

³⁴ Љуба Ковачевић, „Светостефанска хрисовуља”, *Споменик СКА*, IV, 1890, Београд, 3. Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 88-89, 106-107. Гавро Шкриванић, „Утицај рударства на развој путне мреже у XIV и XV веку на територији Србије”, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, V, 1978, Zagreb, 39-40, 45. Emil Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, 69-71. Сима Ђирковић, Десанка Ковачевић Којић, Ружа Ђук, *Старо српско рударство*, 11-19. Милош Благојевић. „Основе привредног развика”, *ИСН*, 1. Београд, 1980, 366. Војислав Јовановић, „Средњовековни град Звечан”, 137. Константин Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку”, *Зборник Константина Јиречека*, I, Београд, 1959, 288-292.

³⁵ Љуба Ковачевић, „Светостефанска хрисовуља”, 2. Гордана Томовић, „Сопотски забел Чрмање”, *Историјски часопис*, 34, 1987, Београд, 42.

³⁶ Јованка Калић, „Словени и византијско урбано наслеђе”, *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)*, Београд-Смедерево, 1992, 21-34. Небојша Ђокић, „Прилог проучавању фортификацијских система Моравске Србије”, 270.

³⁷ *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, 1966, САНУ, Београд, 196-199. Јованка Калић, „Рашки велики жупан Урош II”, *ЗРВИ*, 12, 1979, Београд, 25-28.

³⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, 24-25. Војислав Јовановић, „Средњовековни град Звечан”, 141-142.

(1143–1180) приликом опсаде и освајања Галича 1149. године.³⁹ Према речима Јована Кинама, византијски цар кренуо је против српског жупана Уроша II, где је разорио тврђаву Рас, опустошио околину и становништво начинио робљем, а затим је стигао у област Никаву, где је освојио сва утврђења која су припадала архи-жупану. Затим је дошао до Галича, „пошто је установио да тамошњи варвари неће да му предају то прибежиште (то κρησφύετον), удајући се у то мноштво и у неприступачност положаја”. Након тродневне опсаде Византинци су освојили Галич, а преживеле браниоце преселили су у Сердику, што указује на значај овог утврђења удаљеног четири километра североисточно од Сочанице, да брани и буде осматрачница.⁴⁰ Треба имати у виду да су ратна дејства Византинаца започела када су Срби напали пограничне области, премда се за сада не зна о којим је областима реч.⁴¹ Тврђава је била разорена и изгубила је на значају, мада је за науку остало полемичко питање о правцима надирања византијске војске и о извесним топографским подацима.⁴²

Наиме, чини се да је проблем расветљен радом на примеру идентификације области Никаве, где аутор не само да разрешава њену убикацију, лоцирајући је на територији данашњег Рожаја и Штавице, где су пролазили важни комуникацијски правци између Раса и Дукље и Раса и Полимља према Косову и Метохији, већ наводи и то да су представљали и важну стратешку раскрсницу што, опет, објашњава и операције византијске војске у походу из 1149. године.⁴³ Дакле, разарањем Раса правци византијског освајања били

³⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, 25. Синиша Мишић, „Никава – загонетна област Јована Кинама”, *Византијски свет на Балкану*, II, 42/2, 2012, САНУ, Београд, 369.

⁴⁰ *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, 23–25; Јованка Калић, „Рашки велики жупан Урош II”, 25–26; Љуба Максимовић, „Србија и правци византијског похода у XII веку”, *ЗРВИ*, 22, 1983, Београд, 9–11.

⁴¹ *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, 122–124; Синиша Мишић, „Никава – загонетна област Јована Кинама”, 367.

⁴² Јованка Калић, „Српски велики жупани у борби с Византијом”, *ИСН*, 1, Београд, 1981, 202–204. Љуба Максимовић, „Србија и правци византијског похода у XII веку”, 7–18. Милош Благојевић, „Сеченица (ΣΕΤΖΕΝΙΤΖΑ), Стримон (ΣΤΡΥΜΩΝ) и Тара (ΤΑΡΑ) у делу Јована Кинама”, *ЗРВИ*, XVII, 1976, Београд, 65–75. Реља Новковић, „Милош Благојевић, Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμόν) и Тара (Τάρα)”, *Историјски часопис*, 24, 1977, Београд, 299–321. Војислав Јовановић, „Средњовековни град Звечан”, 143–144, *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, 25. Синиша Мишић, „Никава – загонетна област Јована Кинама”, 369.

⁴³ Константин Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку”, 244; Синиша Мишић, „Никава – загонетна област Јована Кинама”, 369–370.

су усмерени на област Никаву, а потом и на град Галич, а све стога да би се цар обезбедио од евентуалне опасности прекидом комуникација рашког великог жупана са Полимљем и Дукљом као матичним рашким земљама.⁴⁴

Да је сем утврђења Звечан и Галич у горњем току Ибра у XII веку постојало у унутрашњости Рашке области још утврђених места конституисаних према намени, потврђује и постојање мањих утврђења на простору између Метохије, Рашке и Полимља, која потичу још из VI века, што говори о значају комуникацијских и стратегијских праваца на овим просторима.⁴⁵ Подигнута на врховима брда, ова утврђења обезбеђивала су и контролисала локалне путеве и рударска насеља чија је територија представљала важан стратегијски правац између Рашке и Горњег Полимља, Новопазарске котлине и Косова, низ долину Ибра.⁴⁶

Резултати археолошких истраживања на територији Рашке и Полимља показују да сва утврђења хронолошки припадају периоду од IV до VI века. Словени су у периоду од VI до VIII века користили

⁴⁴ *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, 25–26; Сениша Мишић, „Никава – загонетна област Јована Кинама”, 370; Јованка Калић, „Рашки велики жупан Урош II”, 35–36.

⁴⁵ Душан Мркобрад, „Рас – Постојење: фазе развоја утврђења”, *ЗРВИ*, XXXVI, 1997, Београд, 203–214, 298–214; Јованка Калић, „Словени и византијско урбано наслеђе”, 27–28; Сениша Мишић, „Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)”, 120, 122–124; Јованка Калић, Душан Мркобрад, „Градина на Радилци”, *Новопазарски зборник*, 9, 1985, Нови Пазар, 39–41; Михаило Милинковић, „Рановизантијско утврђење на Тупом кршу и околна утврђења у Тутинској области”, *Новопазарски зборник*, 9, 1985, Нови Пазар, 47, 51–53. Сениша Мишић, „Насељеност Полимља у средњем веку”, *Милешевски записи*, 6, 2005, Пријеполје, 65; Михаило Милинковић, „Касноантичка утврђења у Островици и Шароњама код Тутина”, *Новопазарски зборник*, 6, 1982, 131–133, 136–139; Вујадин Иванишевић, „Касноантичко утврђење у Рамошеву”, *Новопазарски зборник*, 11, 1987, Нови Пазар, 5–10; *Исти*, „Рановизантијско утврђење на Хуму код Тутина”, *Новопазарски зборник*, 12, 1988, Нови Пазар, 5, 8–9; Марко Поповић, „Утврђење на Кули у Калудри”, *Новопазарски зборник*, 8, 1984, Нови Пазар, 11–17; Душан Мркобрад, Александар Јовановић, „Самоград – археолошка истраживања”, *Новопазарски зборник* 13, 1989, Нови Пазар, 31–37, 44; *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, 1955, САНУ, Београд, 58, 16; Сениша Мишић, „Никава – загонетна област Јована Кинама”, 369; Гавро Шкриванић, *Путеве у средњевијековној Србији*, 125; Константин Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку”, 284.

⁴⁶ Сениша Мишић, „Насељеност Полимља у средњем веку”, 65–66; *Исти*, „Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)”, 120–121; *Исти*, „Никава – загонетна област Јована Кинама”, 369; Милисав В. Лутовац, „Рожаје и Штавице. Антропографска истраживања”, *Насеља и порекло становништва*, 37, 1960, Београд, 323, 325; Гавро Шкриванић, *Путеве у средњевијековној Србији*, 28.

ова утврђења само као прибежишта, да би се касније у њима трајно настанили⁴⁷. С тим у вези, веома распрострањена топонимија у словенском облику (*Градина, Градиште, Град, Градац*) указивала би на затечена или обновљена утврђења. Такође, према међусобном односу топонима у српском језику, суфикс *-ина* употребљавао се као ознака нечег пропалог, срушеног или ишчезлог (*градина, кулина*), док су пак у средњем веку називи места са наставком *-иште* означавали напуштена насеља (*градиште, трговиште, селиште*) и објекте (*црквиште*).⁴⁸ С друге стране, завршетак назива на суфикс *-ац* саставни је део апелатива *градац* као „*тврђава*“, и тако уопштеног значења указивао би и на утврђења која су изгубила име.⁴⁹ Топоними словенског порекла *Градина* или *Градиште*, поред којих стоји и топоним грчког порекла, сведоче о континуитету тврђаве, али и алудирају на путни правац (као на локалитету *Градина* код Доњег Дубца у Подковачу).⁵⁰ Поменули бисмо узгред да се на територији Косова и Метохије налази велики број топонима са словенским именима *Градиште, Градац, Град* и *Градина*, без неког даљег хронолошког датирања ових локалитета. Сви ови локалитети углавном су утврђења-градови изграђени на врховима брда, већином на територији Метохије, што сведочи о мрежи већих или мањих утврђења која су током времена изгубила назив.⁵¹

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Византијски извори за историју народа Југославије, I, 1955, САНУ, Београд.

Византијски извори за историју народа Југославије, III, 1966, САНУ, Београд.

⁴⁷ Владета Петровић, „Трасформација урбаних насеља централног Балкана током раног средњег века“, *Споменица др Тибору Живковићу*, 2016, Београд, 158–159.

⁴⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, 26; Александар Лома, „Српскохрватска географска имена на *-ина, мж. -ине*: преглед типова и проблема класификације“, 1–26; Синиша Мишић, „Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)“, 121. *Ibid.*, „Топонимија као извор за историјску географију (пример пљевљанског краја)“, 27–36; Јованка Калић, Душан Мркобрад, „Градина на Радилици“, *Новопазарски зборник*, 9, 1985, Нови Пазар, 21–28; Марко Поповић, „Рас – касноантичко утврђење и средњовековно утврђење“, *Новопазарски зборник*, 10, 1986, Нови Пазар, 227; *Исти*, „Место и значење тврђаве Рас у XI–XII веку“, *Новопазарски зборник*, 13, 1989, Нови Пазар, 47–49.

⁴⁹ Александар Лома, „Топономастика као изазов“, *Књижевност и језик*, 1–2, 2001, Београд, 17; Јованка Калић, „Словени и византијско урбано наслеђе“, 28.

⁵⁰ Синиша Мишић, „Топономастика као извор за историјску грађу“, 25–26.

⁵¹ *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, 371–372; Милан Ивановић, *Културна баштина Косова и Метохије*, 24.

Византијски извори за историју народа Југославије, IV, 1971, САНУ, Београд.

Љуба Ковачевић, „Светостефанска хрисовуља“, Споменик СКА, IV, 1890, 1–11.

Anne Comnène, Alexiade (règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081-1118). Livres (I–IV), 1937, Paris.

Геннадий Г. Литаврин, *Советы и рассказы Келавмена*. Сочинение византийского полководца XI века, 1972, Москва.

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*. Службе, Београд, 1988.

Ernst Honigsmann, *Le synekdèmus d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Cypre*, 1939, Bruxelles.

Литература

Аврам Н. Павловић, „Горњи Ибар средњег века или садашња средњо-ибарска долина с подгорином јужног Копаоника“, *Годишњак Николе Чупића*, 25, 1906, Београд, 166–222.

Аврам Н. Павловић, „Горњи Ибар средњег века или садашња средњо-ибарска долина с подгорином јужног Копаоника“, *Годишњак Николе Чупића*, 26, 1907, Београд, 143–190.

Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд, 1950.

Александар Лома, *Пракосово – словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд, 2002.

Александар Белић, *Митар Пешикан (ур.), Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. књ. 3, САНУ, 1965, Београд.

Александар П. Каждан, „Город и деревња в Византии в XI–XII вв“, *Actes du XII congrès international d'études byzantines, Ocriid, 10–16 septembre 1961*, Beograd, 1963, 30–44.

Александар Лома, „Српскохрватска географска имена на -ина, мж.-ине: преглед типова и проблема класификације“, *Ономатолошки прилози*, 13, 1997, Београд, 1–26.

Александар Лома, „Топономастика као изазов“. *Књижевност и језик*, 1–2, 2001, Београд, 9–20.

Александар Узелац, „Галич“, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, (Ур. Синиша Мишић), 2010, Београд, 80.

Владимир П. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима, градови и насеља*, Београд, 2007.

Владета Петровић, „Трасформација урбаних насеља централног Балкана током раног средњег века“, *Споменица др Тибору Живковићу*, 2016, Београд, 151–165.

- Владимир Ђоровић, *Историја српског народа*, I, 1997, Београд.
- Војислав Јовановић, „Средњовековни град Звечан”, *Старинар*, XIII–XIV/1962–63, Београд, 1965, 137–150.
- Вујадин Иванишевић, „Касноантичко утврђење у Рамошеву”, *Новопазарски зборник*, 11, 1987, Нови Пазар, 5–12.
- Вујадин Иванишевић, „Рановизантијско утврђење на Хуму код Т-утина”, *Новопазарски зборник*, 12, 1988, Нови Пазар, 5–11.
- Гавро Шкриванић, „*Gradovi i utvrđenja u srednjivekovnoj Srbiji Bosni i D-ubrovniku*”. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, god. XX, 1969, Beograd, 109–152.
- Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 1974, Београд.
- Гавро Шкриванић, „*Uticaј rudarstva na razvoj putne mreže u XIV i XV v-eku na teritoriji Srbije*”, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, V, 1978, Zagreb, 39–56.
- Giorgio Ravegnani, „*Kastron e polis: ricerche sull'organizzazione territoriale nel VI secolo*”, *Rivista di studi bizantini e slavi*, 2, 1982, Spoleto, 271–282.
- Глигорије Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта I–II [Фототипско издање.]* 1998, Приштина.
- Гордана Томовић, „*Сопотски забел Чрмање*”, *Историјски часопис*, 34, 1987, Београд, 37–59.
- Душан Мркобрад, Александар Јовановић, „*Самоград – археолошка истраживања*”, *Новопазарски зборник* 13, 1989, Нови Пазар, 31–44.
- Душан Мркобрад, „*Рас – Постоње: фазе развоја утврђења*”, *ЗРВИ*, XXXVI, 1997, Београд, 203–219.
- Ђорђе Јанковић, „*О цркви Рашке у доба пре Немање*”, *Гласник српског археолошког друштва*, 20, 2004, 63–81.
- Ђорђе Јанковић, „*Археолошка сведочанства о становништву развоја Балканског полуострва од VII–XII столећа*”, *Археологија Косова и Метохије: зборник радова*, 2007, Београд, 129–150.
- Ђорђе Јанковић, „*Галич, Сеченица и Тара*”, *Митолошки зборник*, 21, 2009, Рача, 113–130.
- Ђура Харди, „*Rex ruscie olim rex Galliciae*”, *Истраживања*, 16, 2005, Нови Сад, 249–262.
- Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, (ур. јеромонах Атанасије Јевтић), Београд, 1987.
- Јованка Калић, „*Рашки велики жупан Урош II*”, *ЗРВИ*, 12, 1979, Београд, 21–37.
- Јованка Калић, „*Српски велики жупани у борби с Византијом*”, *ИСН*, 1, 1981, Београд, 197–211.
- Јованка Калић, Душан Мркобрад, „*Градина у Носољану код Рашке*”, *Новопазарски зборник*, 7, 1983, Нови Пазар, 21–29.
- Јованка Калић, Душан Мркобрад, „*Градина на Радилици*”, *Новопазарски зборник*, 9, 1985, Нови Пазар, 39–46.

Јованка Калић, „Словени и византијско урбано наслеђе”, *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, 1992, Београд–Смедерево, 21–34.

Јованка Калић, „Византија и средњовековни градови у Србији”, *Европа и Срби, средњи век, 2006*, Београд, 87–93.

Константин Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку”, *Зборник Константина Јиречека*, I, 1959, Београд.

Љуба Максимовић, „Србија и правци византијског похода у XII веку”, *ЗРВИ*, 22, 1983, Београд, 7–19.

Марко Поповић, „Утврђење на Кули у Калудри”, *Новопазарски зборник*, 8, 1984, Нови Пазар, 11–18.

Марко Поповић, „Рас – касноантичко утврђење и средњовековно утврђење”, *Новопазарски зборник*, 10, 1986, Нови Пазар, 227–228.

Марко Поповић, „Место и значење тврђаве Рас у XI–XII веку”, *Новопазарски зборник*, 13, 1989, Нови Пазар, 47–58.

Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије”, *Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989*, 1989, Београд, 71–87.

Милан Ивановић, „Културна баштина Косова и Метохије”, *Старине Косова и Метохије*, 10, 1997, Приштина, 1–28.

Милисав В. Лутовац, „Рожаје и Штавице. Антрополошка истраживања”, *Насеља и порекло становништва*, 37, 1960, Београд, 323–404.

Милош Благојевић, „Сеченица (ΣΕΤΖΕΝΙΤΖΑ), Стримон (ΣΤΡΥΜΩΝ), и Тара (ΤΑΡΑ) у делу Јована Кинама”, *ЗРВИ*, XVII, 1976, Београд, 65–76.

Милош Благојевић, „Основе привредног развика”, *ИСН*, 1, 1981, Београд, 357–371.

Michel Kaplan, „Villes et campagnes à byzance du VI au XII siècle aspects économiques et sociaux”, *Città e campagna nei secoli altomedievali, Spoleto*, 2009, 495–536.

Мирослава Мирковић, „Римско освајање и организација римске власти”, *ИСН*, 1, 1981, Београд, 66–105.

Михаило Милинковић, „Касноантичка утврђења у Островици и Шароњама код Тутина”, *Новопазарски зборник*, 6, 1982, 131–140.

Михаило Милинковић, „Рановизантијско утврђење на Тупом кршу и околна утврђења у Тутинској области”, *Новопазарски зборник*, 9, 1985, Нови Пазар, 47–54.

Недељко Виријевић, „Комплекс Галич”, *Музеји*, 3–4, 1949, Београд, 66–77.

Небојша Ђокић, Миломир Стевић, „Краћи прилози историји града Сталаћа”, *Расински анали*, 3, 2005, Крушевац, 44–62.

Небојша Ђокић, „Прилог проучавању фортификацијских система Моравске Србије”, *Моравска Србија, историја – култура – уметност*,

Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре, 2007, Крушевац, 265–291.

Небојша Ђокић, Душан Рашковић, „Град Сталаћ капија Поморавља”, Весник Војног музеја, 34, 2007, Београд, 11–28.

Реља Новаковић, „Милош Благојевић, Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμών) и Тара (Τάρα)”, Историјски часопис, 24, 1977, 299–321.

Синиша Мишић, „Топонимија као извор за историјску географију (пример пљевљанског краја)”, ГЗМ, 2, 2001, Пљевља, 27–36.

Синиша Мишић, „Насељеност Полимља у средњем веку”, Милешевски записи, 6, 2005, Пријепоље, 63–77.

Синиша Мишић, „Црквине и црквишта – неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања)”, Црквене студије 4, 2007, Ниш, 297–302.

Синиша Мишић, „Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)”, Милешевски записи, 7, 2007, Пријепоље, 119–125.

Синиша Мишић, Градови и тргови српског средњег века. Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима (ур. Синиша Мишић), 2010, Београд, 11–14.

Синиша Мишић, Небојша Ђокић, „Капија Поморавља у историјској и војној стратегијској географији”, Капија Поморавља, тематски зборник, 2011, Варварин, 109–152.

Синиша Мишић, „Никава – загонетна област Јована Кинама”, Византијски свет на Балкану, II, 42/2, 2012, САНУ, Београд, 367–371.

Синиша Мишић, „Прикупљање нових историјских чињеница теренским истраживањем”, Студије о средњовековном Полимљу, 2012, Ниш, 11–16.

Синиша Мишић, „Топомастика као извор за историјску грађу”, Студије о средњовековном Полимљу, 2012, Ниш, 22–33.

Сима Ђирковић, Десанка Ковачевић Којић, Ружа Ђук, Старо српско рударство, 2002, Београд–Нови Сад.

Čerškov 1970: Emil Čerškov, Municipium DD kod Sočanice, Beograd, 1970.

Tiziana Lazzari, „Campagna senza città e territori senza centro”, Città e campagna nei secoli altomedievali. Spoleto, 27, marzo – 1 aprile 2008, Spoleto, 2009, 621–651.

Dr. Dragana J. Janjić, senior research fellow

INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE,

(PRIŠTINA LEPOSAVIĆ)

GALICH - MEDIEVAL FORTRESS

(Summary)

The fortification system of forts in the territory of Raska, Kosovo and Metohija and the Rozaje region, erected within Justinian's renewal of the inner Limes, was adapted to the functional worthiness of the fortification itself. Namely, a properly chosen position adapted to the field where the natural strategic advantage of the position of the rocks was used, which enabled a good overview of the environment and the possibility of communication with other areas directly related to the exploitation of mineral wealth. In the area along the upper Ibar River, the fortress Galich was located on the line of Byzantine attacks in 1149. According to the field conditions and the task performed in the given political circumstances, the Fortress Galich would fulfill all of the aforementioned characteristics of the military fortification of a refugial type, with a primary emphasis on defending important strategic points in the course of an enemy attack.

KEY WORDS: *fortress, Galich, castron, fortification, communication, strategy*

Оригиналан научни рад
Примљен: 10. маја 2018.
Прихваћен: 23. новембра 2018.

УДК 94(497.11)"186"
327(497.11:44)"186"
341.7(497.11)"186"
COBISS.SR-ID 275284492

Др Урош Татић, научни сарадник

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

БЕОГРАД

e-mail: urostatic@yahoo.com

ФРАНЦУСКА И ТЕШКОЋЕ ОКО ИЗВРШЕЊА ПРОТОКОЛА КОНФЕРЕНЦИЈЕ У КАНЛИЦИ¹

АПСТРАКТ: За четири месеца од потписивања Протокола Конференције у Канлици требало је, по његовим одредбама, из Србије иселити муслиманско становништво настањено ван тврђава, утврдити накнаду за напуштене некретнине и одредити величину и облик новог градског рејона у Београду, као и мере у вези са наоружањем тврђаве, којима ће вароши бити враћено спокојство и обновљено поверење њених житеља. Влада у Паризу инсистирала је на тачном спровођењу одредби Протокола. У првој половини 1863. године, за време рада Међународне војне комисије у Београду задужене да одреди опсег Београдске тврђаве, француски представник Жозеф Дандло успео је да за своја решења придобије остале комесаре, нашавши притом компромис између потреба одбране тврђаве и интереса српског становништва. По питању исељења Турака из Кнежевине и утврђивања накнаде штете од бомбардовања српске престонице француска влада и њени представници показали су слабо интересовање.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Протокол Конференције у Канлици, Жозеф д'Андло, Француска, Србија

Прихватање Протокола Конференције у Канлици од 8. септембра 1862. године представљало је за кнеза Михаила само полазну

¹ Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске модерне*. Евиденциони број 177031.

тачку у настојањима да добије тврђаве.² Доношењем Протокола отпочела је дипломатска борба која је окончана одласком турских посада из градова у Кнежевини. Михаило је у Прокламацији о Канличком протоколу написао да су њиме неспорно потврђена досад неостварена права Србије и остварене нове користи, али је додао да није добијено све што је очекивано. Кнез је у Прокламацији изразио своју радост, али је у писму великом везиру од 3. октобра изнео примедбе. Бомбардовање, које је узрок толиких несрећа, није осуђено ни посредно, ни непосредно. Иако је доказано да Срби нису напали Београдску тврђаву, већ да је из ње бомбардована варош без одбране, донете су мере којима ће на уштрб вароши бити ојачана безбедност тврђаве. Што се тиче моралних гаранција против понављања напада, жалосно искуство из недавних догађаја је у довољној мери показало да ванредне мере Порте могу бити осујећене, да дела за која не постоји оправдање могу бити извршена, а да њихови виновници не буду кажњени. На основу кнежевих речи Турцима је свакако било јасно да одлукама Конференције у Канлици питање вароши Београда и градских утврђења није било коначно решено.³ Питање о турским тврђавама Србија је стално покретала да би се заштитила од оптужби Турске и гарантних сила Аустрије и Велике Британије због вршења војних припрема.

Према Протоколу, требало је да три комисије спроведу закључке Конференције у Канлици. Прва је састављена од страних војних стручњака, са задатком да одреди опсег Београдске тврђаве, док су друге две биле српско-турске цивилне комисије, а стављено им је у дужност да утврде накнаду штете од бомбардовања и спроведу одлуку о исељењу Турака из Србије. Питање бројне снаге српске на-

² Сви датуми у тексту, осим ако то није посебно назначено, дати су по новом календару.

³ Богдан Поповић, *Дипломатска историја Србије* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 319, 322. Случајева одласка Турака са Калемегдана било је и раније, али је до масовног, организованог одласка дошло када је београдском мухафизу Решид-паши упућен ферман са одлукама Конференције у Канлици. У Београд је 26. септембра 1862. приспео парни реморкер са два шлепа којим су Турци, након што су претходно у Земуну продали преостале краве и магарце, 30. септембра превезени у Лом-паланку, одакле је требало да пешице оду до Ниша и околних насеља. Реморкер се поново вратио и 7. октобра одвезао у Видин још 550 ерлија; два шлепа су отишла 15. октобра, један са 600 људи поново у Лом-Паланку, а други са 300 у Брчко. Последњи је отпутовао 22. октобра у Видин. Четрдесетак писмених ерлија је, отпративши породице, остало да помогне турској управи и комисијама које је требало да спроведу остале одредбе Протокола. Из Београда се највише Турака иселило у Ниш и настанило око цркве Светог Николе под Горицом. (Života Đorđević, *Čukur-česma. Studija o odlasku Turaka iz Srbije* (Beograd: Nolit 1983), 273).

родне војске такође је требало да буде решено српско-турским преговорима.⁴

Међународна војна комисија састала се у Београду, у сали хотела Српска круна, 5. фебруара 1863. године.⁵ Њу су чинили официри гарантних сила и војни представник Турске. Британију је представљао мајор Гордон, Русију ађутант великог кнеза Константина Тидебел, Француску гроф д'Андло (Joseph-Hardouin-Gaston d'Andlau), Аустрију генералштабни мајор Хофингер, Италију Шарбоно, Пруску Струберг и Турску пуковник Мехмед Али-бег, иначе потурчени Прус. Међу члановима Комисије била је присутна иста подвојеност у мишљењу која је постојала и на Конференцији у Канлици. Аустријски и британски представник су подржавали турске, а француски, руски, италијански и пруски српске захтеве.⁶ Премеравање терена практично су вршили турски инжењери и српски официри.

Француска је за свог комесара изабрала бившег царевог ађутанта и команданта ескадрона грофа Жозефа Ардуена Гастона д'Андлоа. Овај високи официр је од 1860. до 1864. године боравио у мисији у Бечу као војни аташе, одакле је слао извештаје министру војном, маршалу грофу Жаку Лују Рандону (Jacques Louis César Alexandre, comte Randon). По наређењу министра војног Д'Андло је саставио нарочиту студију о новим маневрима аустријске коњице 1863–1864. године. Након доласка у Београд овај француски официр је именован за секретара Међународне војне комисије.⁷

Док је још боравио у Бечу Д'Андло је од министра спољних послова Едуара Друена де Лииса (Edouard Drouyn de Lhuys) и мини-

⁴ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, I–III (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1887–1901); II, 249–250; Љиљана Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*. (Београд: Научно дело, 1957), 87; Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез* (Београд: Историјски институт, 1963), 181–182.

⁵ Archives du Ministère des Affaires Etrangères – Paris (AMAE), Turquie-Belgrade 14, No 2, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 6. фебруара 1863.

⁶ Руски представник пуковник Тидебел добио је наређење из Петрограда да помно прати рад турског, аустријског и енглеског комесара и да се преко руског конзула у Београду упозна са захтевима српске владе у погледу рејона тврђаве, којих треба да се придржава. Пуковник је имао и тајни задатак да утврди тачну бројност турског гарнизона и оружја у тврђавама у Београду, Смедереву, Кладову и Шапцу и прибави информације о стању у српској војсци и војним потребама земље. Исти задатак као и руски комесар добио је и британски мајор Р. Е. Гордон, који је 19. јуна 1863. године свом Министарству послао врло детаљан војни извештај о Србији (Данко Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*. (Београд: Службени гласник, 2015), 98).

⁷ Château de Vincennes, Service historique de la Défense, 8 Y^d 4109 (д'Андлоов досије), Corps d'Etat-major, Extrait du registre du personnel (Feuille mobile).

стра војног Рандона добио детаљна упутства у вези са задатком који му је поверен. Царском комесару је нарочито скренута пажња на чланове Протокола 2, 4, и 5, а дати су му на увид и изводи из преписке амбасадора Мутјеа за време Конференције у Канлици, који су због поверљивог садржаја били намењени искључиво њему.⁸ Намера француске владе је била у сагласности са ставом којег се држала током читавог трајања преговора. Приликом спровођења одредби Протокола у вези с величином рејона Београдске тврђаве требало је водити рачуна не само о војним и техничким потребама, већ и поступати са свим могућим обзирима према оправданој осетљивости српског становништва. Ова примедба се нарочито односила на питање проширења еспланаде према српском делу вароши. Наиме, чланом 2. Протокола комисији је забрањено не само да предлаже рушење било ког верског објекта или дела трговачке четврти већ и да захтева рушење иједне српске куће без пристанка кнеза Михаила. То је, поред осталог, било садржано и у Мутјеовој преписци. Друен де Лиис је препоручио Д'Андлоу да не уважи ниједан предлог у супротности с овим ставом и замолио комесара да га обавести о свим инцидентима који би га могли занимати, или би захтевали нова упутства. Министар је у прилогу доставио комесару план Београдске тврђаве, који је израдио француски официр, српски министар војни Иполит Монден (Hippolyte Mondain). У концепт упутства Д'Андлоу била је додата реченица да комесар треба да се држи ових ставова без обзира на мишљење својих колега, али је из коначног текста она избачена.⁹

⁸ Одлучна у намери да у потпуности сачува своја права на одржање Београдске тврђаве на начин на који је то утврђено уговорима, Висока Порта је опуномоћена, не желећи ни у чему да погорша положај Срба, да у најмању руку пронађе начине за разорување тог утврђења до степена потребног за одбрану и сматра неопходним да преуреди његов садашњи рејон, проширујући га на појединим тачкама тако да то проширење не изазове узнемиреност у граду... (чл. 2). Висока Порта, одлучна да очува своја права, никада их не прекорачујући, изјављује да нема ни најмањег утемељења бојазан да Београдска тврђава, намењена за одбрану земље, може бити сматрана као средство за повреду повластица које је султан признао Србима и које су зајамчене уговорима... (чл. 4). Нови рејон тврђаве ће одредити Међународна војна комисија, састављена од по једног официра одређеног од стране сваке од гарантних сила, и једног официра којег ће одредити турска влада. Та Комисија ће покупити сва тамошња обавештења која ће моћи да јој помогну да реши то питање; иста ће предати извештај Високој Порти која ће добронамерно прихватити све примедбе које српска влада буде сматрала потребним да јој поднесе по том питању... (чл. 5) (Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, *Protocole sur l'affaire de Serbie, signé à Constantinople le 8 septembre 1862*, 480–482).

⁹ АМАЕ, *Turquie-Belgrade 14*, Друен де Лиис грофу д'Андлоу, команданту ескадрона Главног штаба, војном аташеу амбасаде у Бечу, Париз, 22. децембра 1862.

Комисија је у свом раду расправљала о проширењу еспланаде, о рушењу појединих српских кућа и истурених градских утврђења (полумесеца) и разоружању дела тврђаве према вароши.¹⁰ Већ на првом састанку Д'Андло је заузео чврст став. Он је затражио од осталих представника гарантних сила да проникну у идеје на основу којих је сачињен Протокол и да се од њих не удаљавају без преке потребе.¹¹ У том погледу Д'Андло је само поновио оно што је француски амбасадор у Цариграду недавно рекао представницима Велике Британије и Аустрије, Хенрију Булверу и Антону Прокеш-Остену. Наиме, Мутје се одмах успротивио њиховом предлогу да обим еспланаде одреде комесари по свом нахођењу, према војним правилима, изјавивши да ће се комесар царске владе придржавати само онога што произлази из смисла и духа Протокола.¹²

Приликом одређивања границе између српског и турског дела вароши Портин комесар је затражио да буде срушен највећи део српске четврти до Саборне цркве, изузимајући само улицу у којој су биле куће српских трговаца. Д'Андло се најодлучније супротставио овом предлогу, рекавши да не може да расправља о новој граници и да, сходно упутствима, одбацује сваки план којим је предвиђено рушење трговачких улица или кућа у српској четврти без кнежевог одобрења. Он је сматрао да ће због става званичног Париза по овом последњем питању бити великих тешкоћа у преговорима између чланова комисије. Француски официр је сазнао да су представници Велике Британије и Аустрије већ обавестили владе о његовом становишту, али је рачунао на подршку руског, пруског и италијанског комесара. На Д'Андлоов предлог донета је одлука да граница између турске и српске четврти буде одређена према националности становника тог краја, а не власника имања.¹³

¹⁰ Љ. Алексић, *н. д.*, 87.

¹¹ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 14, No 2, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 6. фебруара 1863.

¹² Јован Ристић, „После бомбардовања Београда”, *Отаџбина. Књижевност, наука, друштвени живот*. Власник и уредник Владан Ђорђевић. Друга година, књига шеста, свеска 21, 22, 23 и 24, 1881, 1–38; 161–180; 321–342; 481–500; 323.

¹³ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 14, No 2, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 6. фебруара 1863. Значи да су српским или турским кварталом обухваћене све улице где већину чини српско, односно турско становништво. У улици у којој већину чини становништво друге националности, почиње граница другог кварта. Ова одлука била је у корист Срба. Београд је представљао градско насеље оријенталног типа, са улицама тесним, кратким, хаотично изукрштаним, без јасних граница између завршетка једне и почетка друге улице. Према подацима о броју кућа и становника, као и о административној подели турског и хришћанског дела вароши из времена док су Турци били у Београду стални становници, варош је имала 730 муслиманских, три циганска и 536 немуслиманских домова. Било је 517 муслиманских и

Већ на почетку боравка у Београд, француски представник је закључио да ће спровођење одредби Протокола допринети увећању нетрпеливости између Срба и Турака и да решења Комисије, ма каква била, неће задовољити ниједну од страна. С војне тачке гледишта, одлука Конференције у Канлици да у тврђавама на Дунаву остану турске посаде ће само довести до нових сукоба, на чије избегање у највећој мери може утицати расположење српског народа. Због тога је мир у овим крајевима, што је био главни циљ гарантних сила, стално угрожен. Конференција је нарочито погрешила ако је сматрала да ће овим путем сачувати Турској важне стратешке положаје. Тврђаве у Шапцу и Смедереву нису биле у стању да издрже ни најмањи напад: изоловани гарнизони унапред би били жртвовани, а њихови припадници осуђени на сигурну смрт приликом првих налета устаника.¹⁴ С друге стране, због његовог топографског положаја, напад на утврђења Адакале представљао би компликованију операцију.¹⁵

519 немуслиманских дућана. Значи, Београд је у то време имао 2.328 зграда, кућа, од којих 1.486 „несрпских“ и 842 српске. Број муслиманских кућа после 1862. нагло је опао као последица бомбардовања и исељавања Турака. Много више од турских кућа у бомбардовању су настрадале српске куће. Поред муслимана, Срба и Јевреја, 1863. године у Београду је живео и незнатан број становника немачког и грчког порекла (Владимир Николић, „Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања 1862. године“, *Годишњак града Београда*, књ. IX–X (1962–1963), 1963, 269–288).

¹⁴ Године 1859. у Смедереву је први пут боравио аустријски путописац Феликс Каниц и оставио о граду драгоцене податке. Он је први уочио да је Турцима дошао крај и да због тога нису ништа предузимали да тврђава буде оспособљена за отпор и евентуални напад са околних брда. Утврђење са главном капијом окруженом ка вароши било је наоружано са шест енглеских топова, који су извиривали из оштећених кула и много су се разликовали од осталих. Каниц је стекао утисак да су Турци чували тврђаву до последњих дана, иако она више није била утврђење (Леонтије Павловић, *Смедеревска тврђава 1815–1867. Односи Срба и Турака* (Смедерево: Народни музеј, 1967), 44; Млађан Цуњак, *Смедеревска тврђава. Новија истраживања* (Смедерево: Књижевни клуб Смедерево: Центар за коришћење Смедеревске тврђаве, 1998), 45). У Смедереву је у време потписивања Протокола Конференције у Канлици било око 500 ерлија у 150 кућа и сви су дотле живели у тврђави. Они су аустријским паробродом отпутовали у Видин тек 17. новембра, али је и ту остало 15 „аглара“ да се Али-бегу и његовим људима нађу при руци. Француски вице-конзул Огист Дозон (Auguste Dozon) је приметио да су се Турци из Смедерева са Србима растали пријатељски, проводећи уз чибук последње сате по њиховим дућанима (Ž. Đorđević, *н. д.*, 273).

¹⁵ Ада Кале је некадашње острво и насеље на Дунаву у Текијско-оршавској долини, између горње клисуре Казана и низводне Сипске клисуре, код ушћа реке Черне на граници према Румунији. На картама је позната и као „Neu Orsova“. Окружни начелник Кључки Илија Пчелар записао је 1857. године да град има 135 кућа, 485 Турака и 30 хришћана. У овом граду је постојао гарнизон од 500 војника којим је заповедао миралај (пуковник). Турци су у граду имали џамију и кадију. Граду је

Што се тиче Београдске тврђаве, Д'Андло је сматрао да она не би била у стању да издржи ни обичан напад ранијим артиљеријским средствима, а њена одбрана би постала потпуно немогућа у случају ширења операција од десне обале Дунава ка острвима на ушћу Саве. Сви комесари, осим турског, делили су мишљење да су у погледу одбране тврђаве занемарена најосновнија фортификацијска правила и да због тога на одређивање рејона не могу утицати искључиво војне потребе.¹⁶ У току рада Комисије Д'Андло је био стално наклоњен Србији и српским интересима, покушавајући у исто време да измири супротстављена гледишта. Он није био за проширење рејона на рачун српског дела вароши, већ за уређење постојеће еспланаде. Разуме се да је овакво решење изискивало одређене уступке Правитељства и рушење појединих трошних кућа. У намери да отпор кнеза буде што мањи, Д'Андло је предложио Комисији начин којим ће бити поштеђено самољубље народа. Између еспланаде и несрушених кућа биће направљен пут који ће служити становницима, представљаће територију Србије, у чијој ће надлежности бити и његово одржавање. На тај начин граница турске четврти пролазиће страном пута изван вароши. Пошто ће Комисија и Правитељство усвојити овакво решење, Порта ће бити приморана да прихвати величину новог рејона. Земљиште на коме су биле срушене куће скоро у потпуности припашће Кнежевини, која ће тако изгубити тек мало више од стотину квадратних метара у српском и кварту с мешовитим становништвом, док ће еспланада, у складу с жељама Порте, бити у исто време проширена и уређена.

Д'Андло је био склон да верује да ће овај предлог усвојити сви комесари, али је предвиђао да ће посланици Русије и Пруске оценили да је сувише повољан по Турску. Они нису желели да дају Порти никакав уступак и захтевали су разоружање јужног дела тврђаве, који је био најближи вароши. Намера француског комесара је била да их наведе на попуштање да би решење што пре било нађено, ако не задовољавајуће а оно прихватљиво за све. Он је сматрао да ће на крају ипак бити побеђен отпор Порте и да ће, ако Правитељство по-

припадала и висока стражарска кула Кастил (Fort Elisabeth), тврђава на српској обали, коју су насупрот њему изградили Аустријанци. „Град се Кастил сваки дан по заоду сунца затвара и путницима велике неугодности, а трговцима знатне препоне причињава, јер се туда ноћу ни сувим ни водом проћи не може. У граду Кастилу и у најновије време многи су српски житељи своју погибел и гроб у Дунаву нашли” (Ранко Јаковљевић, „Ада Кале”, Сајт Пројекат Растко. Библиотека српске културе. www.rastko.rs (приступљено 24. IV 2018)).

¹⁶ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 14, No 3, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 14. фебруара 1863.

каже имало помирљивости, нови рејон бити одређен према општим упутствима, измењеним само по питањима од мањег значаја. Ипак, Д'Андло се прибојавао да овакво решење само по себи неће донети задовољење српском народу.

Својом разборитошћу и аргументацијом Д'Андло је успео да за своја решења придобије остале комесаре, док је на турског представника био приморан да врши непрекидан притисак. Он је оптуживао Портиног пуномоћника за инертност којом се супротстављао свим предлозима, што је успоравало читав рад Комисије. С обзиром на то да је самим Турцима стављено у задатак да сруше свој квартал, Д'Андло је сматрао неопходним да буде одређен рок у ком ће рушевине бити раскрчене, а земљиште поравнато. У супротном, ако то буде препуштено њима самима, постоји могућност да посао никада не буде урађен. Д'Андло је своју тврдњу поткрепио чињеницом да од периода бомбардовања, када су сматрали да су били у опасности, 2.500 припадника турског гарнизона нису предузели никакве оправке нити побољшања на Београдској тврђави. Они су тражили ширење рејона, док се постојећи налази у стању потпуног распада.¹⁷ Постигнути резултати били су највећим делом заслуга француског представника.¹⁸

Друен де Лиис је пружао пуну подршку Д'Андлоовим корацима. Министар је сматрао да ће усвајањем његовог предлога рејон Београдске тврђаве бити уређен на бољи начин него раније и да ће граница еспланаде коју је предложио бити свима најприхватљивија. Поред тога, Д'Андлоово решење је омогућавало очување јеврејског квартала, што за Француску није било без значаја.¹⁹ По питању систе-

¹⁷ Исто.

¹⁸ Љ. Алексић, *н. д.*, 88.

¹⁹ У бомбардовању Београда 1862. године и немирима који су уследили страдале су највише јеврејске куће и имања поред тврђаве, па се већи број Јевреја привремено иселио у Земун, тражећи помоћ од јеврејских заједница у Европи. У борбу за грађанску равноправност српски Јевреји су на тај начин укључили и међународну јавност. То је било нарочито приметно након оснивања „Опште јеврејске алијансе“ (Alliance Israélite Universelle) 1860. године у Паризу; са којом су Јевреји из Србије успоставили сталну везу. У Београду су основали засебан огранак и питање свог положаја у српској држави подигли на међународни ниво. После неколико тежих инцидената у унутрашњости Србије, када су у Шапцу убијена два Јеврејина, о грађанским правима српских Јевреја расправљало се на европској политичкој сцени, а 1867. године чак и у британском парламенту. Одатле је потекла иницијатива да се, преко конзула великих сила у Београду, код кнеза Михаила обезбеди укидање закона и прописа којим су Јевреји сматрани грађанима нижег реда. Кнез је обећао помоћ, али је његово убиство 1868. године зауставило све напоре и решење јеврејског питања одложило за двадесет година (Предраг Палаве-

ма наоружања и одбране тврђаве Друен де Лиис је одобрио комесару да предложи измене које су имале за циљ да умире оправдану осетљивост Срба. С обзиром на то да је споразум страних представника по овом питању био изванредан, за Порту би било неопростиво да не прихвати оно што Аустријанци сматрају довољним за безбедност тврђаве. Због изражене бојазни и на једној и на другој страни, најприхватљивије би било да Срби сруше своје, а Турци њихове куће, те да за то буде тачно одређен рок. Министар је рекао да ће затражити од Мутјеа упутства у вези са питањима од мањег значаја и замолио Д'Андлоа да се у погледу њиховог решавања консултује с француским амбасадором у Цариграду. Очигледно је да је влади у Тиљеријама било важно да одлуке Конференције у Канлици, у чијем је доношењу она имала водећу улогу, буду до краја спроведене у дело. Није се овде толико радило о Србији, колико о угледу француске дипломатије и њеној жељи да се у једном периоду релативног мира у Европи још једном покаже као главни заштитник малих народа.

Предлози официра били су релативно усаглашени и доста разложни. Комисија се на Дорћолу држала линије Али-пашина џамија – Шеик-Хасанова текија, која је предложена у Канлици, поштедела је Јеврејску махалу и одбацила могућност да на тој страни буду срушене српске куће. Већи проблеми и спорови јавили су се у вези с границама еспланаде на западу. Комесари су били мишљења да српском становништву треба оставити право коришћења појила близу градске Сава-капије и испод једне батерије, са чим се слагао и Мехмед Али-бег, али с резервом да оно ипак остане део рејона и турска сопственост. Још већи спор је избио око петнаестак трошних српских кућа смештених врло близу градских бедема. Мајор Хофингер, гроф Д'Андло, мајор Гордон и турски пуковник тражили су њихово рушење ради безбедности тврђаве, док су пруски, руски и италијански комесар сматрали да их треба сачувати јер не представљају никакву опасност за град. Премда је Д'Андло овде подржао турски став, зграде су касније биле срушене уз задовољавајућу накнаду власницима. Разоружању дела бедема према вароши највише се опирао аустријски представник, а пошто таква мера не би имала практичног значаја, турски топови су остали где су и били.²⁰

На послетку, неслагања међу комесарима било је само око неколико мањих објеката.²¹ Нашавши компромис између потреба од-

стра, *Јеврејски писци у српској књижевности* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 1998), 36–37).

²⁰ Ž. Đorđević, *н. д.*, 278.

²¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 182.

бране тврђаве и интереса српског становништва, Комисија је 9. априла поднела извештај Порти о границама новог рејона (*Rapport à la Sublime Porte de la Commission militaire mixte sur le tracé du nouveau périmètre de l'esplanade de la forteresse de Belgrade*).²² Она је 15. априла дала и мишљење о изменама на јужном истуреном делу тврђаве (*Avis de la Commission militaire sur les modifications à apporter au front méridional de la forteresse de Belgrade*).²³ У намери да избегне расправу представника сила у Цариграду о овом последњем извештају Комисије, јер је постојала могућност да они прихвате рушење „полумесеца”, Порта је изразила спремност да спроведе у дело закључке у вези с рејоном тврђаве.²⁴ Не чекајући да Правитељство стави примедбе на извештај Комисије, Фуад-паша је саопштио кнезу да турска влада усваја предложену границу и позвао га да сарађује с турским представником на извршењу плана. Гарашанин није крио од француског конзула Франсоа Ботмилија (*Adolphe François, vicomte de Botmiliau*) запрепашћење због оваквог поступка великог везира. Председник владе је сматрао да Порта није имала право да изда наређење свом представнику пре споразума са Правитељством, коме извештај Комисије још увек није био саопштен. Он у овом није видео само непристојност и лоше поступање према Србији већ и отворено кршење чланова 2. и 5. Протокола Конференције у Канлици. Гарашанин је изјавио да ће, ако то буде било потребно, тражити од гарантних сила да позову Порту на поштовање ових одредби. Ипак, он је у поверењу рекао Ботмилију да ће Правитељство прихватити решење Комисије по питању рејона, а да ће се са турском владом договорити о неким мање важним питањима.²⁵

Друен де Лиис и Мутје такође су били изненађени оваквим поступком Порте. Обојица су сматрали да је Правитељство требало да буде званично обавештено о закључцима Комисије, тим пре што је Михаило, сходно одредбама Протокола, био позван да о томе дâ своје мишљење.²⁶ Вероватно је турска влада за корак имала подршку британског амбасадора Булвера, јер је он инсистирао да извештај не буде саопштен Правитељству. Мутје је сматрао да је Булвер тиме остао доследан свом ранијем ставу да српска влада у сваком

²² АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 15, прилог уз извештај No 8, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 15. априла 1863.

²³ Исто, прилог уз извештај No 9, д'Андло Друен де Лиису, Београд, 16. априла 1863.

²⁴ Ј. Ристић, „После бомбардовања Београда”, 330.

²⁵ АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 15, No 29, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 8. јула 1863.

²⁶ Исто, *Turquie* 359, No 23, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 27. марта 1863.

погледу треба да буде потчињена Порти.²⁷ Ипак, француски амбасадор се уздржао од примедби, а саветовао је и Правитељству да не ствара нове тешкоће у односима с Турском. На ову Мутјеову одлуку свакако је утицало и захлађење у француско-руским односима због устанка у Пољској.²⁸

Правитељство је касније предложило Порти мање исправке региона, што се односило на земљиште у близини савског пристаништа и на јужни истурени део тврђаве.²⁹ Сужавањем еспланаде према Сави било би омогућено увећање простора за уређење пристаништа, од чега је умногоме зависио развитак Београда као трговачког центра. Поред тога што је било од моралног значаја, питање рушења „полумесеца“ било је важно и ради стицања веће сигурности код становништва, од кога је зависио развитак трговине.³⁰ За напуштање и рушење „полумесеца“ залагали су се руски, француски и пруски комесар, тврдећи да више штети него што користи одбрани, док су Хофингер, Гордон и Али-бег били мишљења да је то објекат од велике војне важности. Иначе, ово питање нашло се у центру расправе представника Међународне војне комисије.³¹ С обзиром на то да би предлог Србије свакако наишао на отпор код Порте, Гарашанин је сматрао да би било сврсисходније да ово питање пред конференцију гарантних сила изнесе Француска. Међутим, Мутје је дао савет Ристићу да Правитељство само упути формалан захтев турској влади, а да ће га он подржати. Амбасадор је сматрао да његово заузимање за Србе у овом тренутку не би било упутно и да би то изазвало подозрење Порте.³² Сазнавши да ће Ристић започети преговоре с турском владом по питању рушења „полумесеца“, Мутје је у разговору с Али-пашом почетком августа поново затражио од

²⁷ Исто, No 56, Мутје Друен де Лиису, Пера, 19. марта 1863.

²⁸ Ј. Ристић, „После бомбардовања Београда“, 329–330. Пољски устанак избио је 22. фебруара 1863. као одговор на наредбу руских власти о регрутовању пољских војних обвезника и њихово слање на Кавказ и у Сибир. Устанак се раширио на све области које је окупирала Русија и трајао је нешто више од годину дана. Био је крајње погубан и за Русе и за пољске устанике и дао је повода, приликом угушења побуне, немилосрдној репресији руских власти: 20.000 убијених, 38.000 протераних у Сибир и 3.500 конфискованих имања. У овом сукобу влада Другог царства стала је на страну Пољака. Услед тога дошло је до прекида француско-руског споразума, закљученог 1857. године између Наполеона III и Александра II у Штутгарту. Пољски устанак био је веома важан тренутак у међународној политици и због приближавања Русије и Пруске, које ће имати велики значај за будуће догађаје.

²⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 183.

³⁰ АМАЕ, Turquie-Belgrade 15, прилог уз извештај No 31, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 5. августа 1863.

³¹ Ж. Ђорђевић, *н. д.*, 278–279.

³² Ј. Ристић, „После бомбардовања Београда“, 331.

турског министра спољних послова да га пажљиво преиспита, као што му је раније и обећао. Одговоривши му потврдно, Али-паша је признао амбасадору да се по бројним питањима није показао попустљивији из страха од јавног мњења у Цариграду, нарочито раздраженог због одредбе Протокола Конференције у Канлици о протеривању муслимана из Србије. Пошто њега осуђују као главног кривца за неуспехе турске дипломатије, министар је био принуђен да делује с пуно опрезности.³³

Крајем септембра турски амбасадор у Паризу обавестио је Друен де Лииса да су у потпуности одбачена сва четири Гарашанинова предлога у вези с рушењем „полумесеца” због одбрамбених потреба тврђаве.³⁴ Почетком октобра Порта је из истог разлога одбила и Мутјеово компромисно решење да у замену за рушење јужних бедема Турској буде понуђено уклањање одређеног броја српских кућа.

Преговори Гарашанина и турског комесара Али-бега око утврђивања износа одштете исељеним Турцима за напуштена имања у Србији, започети почетком маја 1863. године, уопште нису напредовали. Први предлог турског комесара у вези с имањима у Ужицу био је веома разуман и председник владе се надао да ће на крају бити нађено решење.³⁵ Међутим, само што су започели, преговори су већ били прекинути. Гарашанин је сматрао да је за то постојао само један разлог. Приликом сваке, и најмање тешкоће, немајући довољна овлашћења, турски комесар је увек тражио упутства из Цариграда. С друге стране, Али-бег је отворено оптуживао Правитељство да намерно омета решавање овог питања.³⁶

³³ АМАЕ, Turquie 359, No 148, Мутје Друен де Лиису, Терапија, 6. августа 1863.

³⁴ Исто, No 81, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 25. септембра 1863.

³⁵ Иако су се београдски Турци почели исељавати још током лета 1862. године, плански и у целини најпре су одлазили Ужичани због пожара и борби у тој вароши. Гарашанин и Али-бег су 23. септембра 1862. потписали споразум о исељавању Турака из Ужица, а већ наредног дана тамо су кренули саветник Гаја Јеремић и турски комесар. У Ужицу су Турци дотле већ продали имања српској општини. Праћени српском народном војском, преселили су се у Босну. Свих 689 породица ужичких Турака отишло је у Сарајевски санџак. Француски конзул је саветовао да се они разместе по селима (Ž. Đorđević, *н. д.*, 271–274).

³⁶ Исто, Turquie-Belgrade 15, No 26, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 11. јуна 1863. Неповерљиви према својој, а још мање према српској држави, Турци су настојали да што више непокретности продају одмах. То су учинили готово свуда ван Београда: у Ужицу су имања продали српској општини, која их је даље продавала приватним лицима, а у Соколу, Шапцу, Смедереву и Кладову сами су непосредно продавали Србима. Највећих сукоба, како са Србима, тако и са Али-беговим емисарима, било је у Ужицу и Соколу. Сокољани су хтели да продају и српске општинске шуме и утрине бесправно заузете последњих деценија, што је изазвало

И турска и српска влада су одуговлачиле преговоре из прилично јасних разлога. Турска поткомисија је проценила вредност одштете напуштених имања на осамнаест милиона, а српска на три и по милиона гроша.³⁷ До овакве разлике дошло је зато што су српске власти рачунале са вредношћу која се могла остварити у тренутку процене, кад је, након исељења и због велике понуде, цена добара многоструко пала. Турци су, напротив, узимали цене по којима су своја имања продавали пре бомбардовања и то увећавали за 50 и више одсто, како су утврдиле београдске власти. Од 1.118 турских кућа, колико их је било у Шанцу, због проширења градске еспланаде требало је срушити 206, што је пало на терет турске касе, док је осталих 911 морала да плати Кнежевина. Поред тога што је на име накнаде требало да исплати суму која би представљала озбиљан ударац за његове финансије, Правитељство је након решавања овог питања требало да узме у разматрање питање о уређењу народне војске. Ограничење наоружавања није било у интересу Србије и она је то свакако желела да избегне. Са своје стране, Порти се такође није журило да се преговори убрзају. После решавања питања одштете, било је на реду исељавање Турака из Малог Зворника, што је за владу у Цариграду било много важније.³⁸

Мали Зворник је већ дуго био предмет спорења између Правитељства и Порте. Ово село на десној обали Дрине имало је за Турску пре свега стратешки значај због одбране Великог Зворника, који се налази тачно преко пута, на левој обали реке. Иако је према хати-

заплете. Иако је на предлог министра правде Рајка Лешјанина кнез Михаило благовремено донео решење да је приликом купопродаје ове врсте од Турака довољно ако поднесу потврде својих власти по којима је имовина изложена продаји њихова, промет некретнина у Београду је био веома отежан. Сви Турци су одавно отишли са Дорћола и сада им није било лако да силазе из града у пратњи српских жандара: Они нису ни хтели продавати зграде оштећене бомбардовањем или од Срба, надајући се да ће им накнаду, у вредности од пре бомбардовања, пружити њихове власти. Поједини Турци су давали пуномоћја српским трговцима и, нарочито, Јеврејима да се побрину о продаји њихове имовине и еспапа, што није дало нарочите резултате, па је тако већина београдских ерлија предала судбину свог иметка у државне руке, а Комисија за обештећење одсељених Турака добила веома незахвалан задатак (Ž. Đorđević, *n. d.*, 271–272, 276).

³⁷ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 269.

³⁸ Као крајњу понуду на име одштете Правитељство је понудило 9.000.000 гроша, што је Порта прихватила 1865, под условом да буду изузета безначајна дуговања за нека имања у Ужицу и Соколу и не буду срушене џамије у Београду. Кад их је 1869. изложила јавној продаји, Влада се могла уверити да је са турским имањима на Дорћолу направила добар посао. Последње куће у турском власништву, укупно 36, Србија је преузела тек приликом предаје градова, кад су, изгледа, и последње ерлије, дотле повезане са животом гарнизона, напустиле Београд (Ž. Đorđević, *n. d.*, 276–277).

шерифима Дрина означена за границу Кнежевине и Босне, Турци су од 1834. године, због важности његовог положаја, одбијали да се иселе. Питање је поново постало актуелно тек 1859, по повратку кнеза Милоша у Србију. На путу између Лознице и Ужичког округа, Мали Зворник је због присуства Турака представљао сметњу за слободан трговачки промет у том крају. Крајем 1862. српско-турска комисија је зауставила рад код овог села јер је турски комесар, под изговором да за то нема упутства, одбио да приступи исељавању.³⁹ Као одговор, Правитељство је затражило његову предају и запретило употребом силе ако питање не буде решено у прописаном року од четири месеца. Поред Малог Зворника и Сакара, Правитељство је тражило спровођење одредби хатишерифа и у погледу Кастела. Преко пута турске тврђаве Адакале, која се налазила на једном острву у Дунаву, Турци су на српској обали држали капију Кастел и изнад ње на брежуљку кулу, где је увек била присутна стража. Кастел је доминирао воденим и сувоземним путем поред Дунава и због свог положаја био од важности за саобраћај Кнежевине. Пошто су Протоколом Конференције у Канлици Турци задржали само тврђаве у Београду, Шапцу, Смедереву и Фетисламу, Правитељство је с правом тражило да ово утврђење буде срушено. Међутим, Али-паша је 18. марта 1863. године отворено одбио српски захтев под изговором да је Кастел саставни део турске тврђаве Адакале.⁴⁰

Погоршање односа Француске и Русије због устанка у Пољској одлучујуће је утицало на даљи развој преговора Србије и Турске по питању Малог Зворника. Не могавши да и даље рачуна на подршку ових сила, Правитељство је морало да усвоји умереније држање према Порти.⁴¹ Почетком јуна 1863. године, у разговору с француским конзулом Ботмилиом, Гарашанин је изјавио да је неспорно право Србије на мали Зворник и Кастел, али да он, склон помирењу, из опрезности неће одмах покренути ова питања. Упркос томе, она ће врло брзо бити на дневном реду.⁴² Један неочекивани корак Порте подстакао је српску владу да упути захтев много раније него што је намеравала. Само неколико дана после разговора Гарашанина и Ботмилија, два турска комесара добила су налог из Цариграда да се споразумеју с Правитељством око отклањања тешкоћа које би могле да искрсну приликом припреме нацрта рејона за шабачку тврђаву. Не могавши да сакрије чуђење и незадовољство, председник

³⁹ Исто, 282.

⁴⁰ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 293.

⁴¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 184–185.

⁴² АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 15, No 26, Ботмилио Друен де Лиису, Београд, 11. јуна 1863.

владе им је рекао да је овај захтев, који ће сигурно бити поновљен у погледу Смедерева и Фетислама, такав да ће довести у питање све што је предвиђено споразумом и да Србија на то никад неће пристати. Комесари су одговорили да се захтев Порте заснива на Протоколу Конференције у Канлици, којим је то право јасно признато по питању Београдске тврђаве, па се оно самим тим *подразумева* и у погледу остале три тврђаве које је Турска сачувала на територији Кнежевине. На Гарашанинову примедбу да рејон не може бити одређен јер шабачка тврђава не постоји, Али-бег је изјавио да је он у Цариград већ послао план о њеној обнови.⁴³ Пошто је тај корак представљао отворено кршење одредби Протокола, председник владе је рекао да ће се, ако Порта буде инсистирала, обратити гарантним силама.

Суочен с нелојалним поступком сизерена, Гарашанин је преко Ристића одмах затражио Мутјеово мишљење о Малом Зворнику. Под притиском због присуства муслимана у земљи, наводећи да већ осам месеци добија од Порте само нејасне одговоре по овом питању и бојећи се да ће оно изазвати немире, Правитељство је одлучило да га изнесе пред гарантне силе. Српска влада тада још увек није била начисто да ли је боље да се сваком од представника у Цариграду обрати званичном нотом или да их обавести незванично, тражећи од њих пријатељско посредовање у корист интереса Кнежевине. Гарашанин је дао налог Ристићу да делује према саветима француског амбасадора.⁴⁴

Српски посланик је предао Мутјеу саопштење којим је Правитељство желело да скрене пажњу представницима великих сила на Портино тумачење одредби Протокола Конференције у Канлици у

⁴³ О стратешком значају Шабачког града може се рећи неколико речи на основу извештаја из овог периода рађеног за потребе српске владе. Од четири тврђаве (Београд, Смедерево, Кладово и Шабац), само је Београдски град, донекле, заслужио овај назив. Остала три „...спадају у антику фортификације и припадлеже историји ратерства, особито што се Шапца и Смедерева тиче, који нису ништа друго, него старински кастели, без икакве офанзивне, а слабе дефанзивне снаге, а уз то занемарени и порушени, на којима се не види ни траг новије фортификационе науке. Кладово нешто је мало бољег строја и наоружања од Шабачког и Смедеревског града ових карикатура, које се не могу у вредности ни са самим полским шанчевима упоредити, и који вређају појмове терминологије војничке, носећи назив тврдиња”. Осим тога, Шабац, као и Кладово, лежи ван сваких стратегијских линија, слабо је наоружан, па чак ни за пловидбу није представљао неку препреку (*Шабац у прошлости*, I–III (Шабац: Историјски архив, 1970–1980); II, 224). Турци из Шапца прешли су у Београд већ почетком септембра 1862, али су тек 13. и 14. новембра претерали стоку у Зворнички санџак, с намером да се сви, укупно 568 кућа, населе у Босни. И овде је неколико остало да сачека Комисију, а доста их се, после гласина да ће то остати турско, задржало у Малом Зворнику (Ž. Đorđević, *н. д.*, 273).

⁴⁴ АМАЕ, Turquie 359, No 113, Мутје Друен де Лиису, Терапија, 17. јуна 1863.

погледу Малог Зворника и Сакара. Француски амбасадор је сазнао од Али-паше да Турци сматрају Мали Зворник стратешком тачком, која никако не сме бити напуштена. Министар спољних послова је додао да захтев турског комесара у погледу рејона шабачке тврђаве није озбиљно постављен, већ је Порта само желела да неприхватљивим потраживањем одговори на ништа мање неприхватљив захтев српске владе по питању Малог Зворника.⁴⁵

Убрзо затим, због неизмењеног става Турске, Правитељство је одлучило да се на званичан начин обрати великим силама. Позивајући се на хатишерифе и одредбе Протокола Конференције у Канлици, влада у Београду тражила је исељење Турака настањених у Србији ван градова. Она је указала на Портино одуговлачење с одговором по питању Малог Зворника и њено кршење званично призна тог права Србије из стратешких разлога.⁴⁶

Највећу подршку Правитељство је очекивало од Француске. Ристић се надао да ће Мутје одлучно заступати интересе Србије, осим у случају да добије другачији налог.⁴⁷ Међутим, влада у Паризу је била заокупљена дешавањима у Пољској, а спору између Кнежевине и Турске није придавала нарочит значај. Друен де Лиис је сматрао да Француска тренутно не треба да се бави питањем рејона шабачке тврђаве пошто га Турска није званично поставила. Исто мишљење имао је и у погледу Малог Зворника и Кастела, јер је Гарашанин недавно изјавио Ботмилију да Правитељство нема намеру да покреће ова питања пре него што буду решена она која су већ предмет преговора.⁴⁸ Изгледа да Мутје ово није ни саопштио Ристићу. У разговору са српским послаником амбасадор је наводно неизјашњавање царске владе правдао заузетом другом проблемима.⁴⁹

Влада у Тиљеријама је до избијања пољског устанка често претила Турској својим утицајем на Србију и Црну Гору, а Порта је, верујући у конзервативна осећања Петрограда, више зазирала од француског него од руског уплива у двама балканским кнежевинама. Међутим, након захлађења у односима Петрограда и Париза, Турска је одмах дала реч Француској да ће у случају рата две силе бити на њеној страни. С обзиром на то да се више бојала Француске, Порта је била спремна да јој више и попусти. С друге стране и Па-

⁴⁵ Исто, No 119, Мутје Друен де Лиису, Терапија, 1. јула 1863.

⁴⁶ Ј. Ристић, *н. д.*, 294–295.

⁴⁷ Љ. Алексић, *н. д.*, 90.

⁴⁸ АМАЕ, *Turquie* 359, No 53, Друен де Лиис Мутјеу, Париз, 3. јула 1863.

⁴⁹ Љ. Алексић, *н. д.*, 90.

риз и Петроград су се трудили да јој докажу да имају велики утицај на догађаје у Турској.

После избијања устанка у Пољској француска дипломатија је заузела према Србији пасиван став: она није ометала планове Кнежевине, али јој није ни помагала да их спроведе. Од тада се влада у Тиљеријама определила за пружање подршке Румунији. Мутје је сматрао да би помагање и Србије и Румуније било нетактично, јер би то пробудило сумње и подозрење Порте. Свакако да заједничко романско порекло Француза и Румуна овде није било без значаја, али је пресудна била близина румунске територије Русији. Румунија је била погодно тле за револуционарна дејства и непријатељске операције против ове силе, што је био и главни разлог због ког је Наполеон показивао толику наклоност према кнезу Кузи. „Управо, од пољског устанка и почиње права интимност француско-румунска”. С друге стране, уверење француске дипломатије да Михаило има подршку владе у Петрограду у највећој мери је утицало на њен став према Кнежевини. Пољски устанак показао се као кључан догађај за развој француско-руских, а самим тим и француско-српских односа. Надаље, кнез више неће уживати наклоност званичног Париза и неће моћи да рачуна на његову подршку. Ово је било од суштинског значаја за Србију и њене планове, јер је Француска имала највећи престиж међу европским силама и одлучујући утицај у Цариграду.⁵⁰

У складу с овим пасивним ставом владе у Тиљеријама било је и Мутјеово држање. И поред свег разумевања за захтеве Правитељства у погледу Малог Зворника, амбасадор није предузео ништа конкретно. Он је и даље подржавао само оно што се односило на спровођење одредби Протокола Конференције у Канлици.⁵¹ Питање Малог Зворника није било обухваћено Протоколом, па самим тим ни залагање амбасадора у погледу испуњења српског захтева није било неопходно. Сам Мутје је тумачио да се право Србије на поседовање овог села заснива више на одредбама хатишерифа него Протокола. Због несугласица Француске и Русије у погледу пољског питања било је немогуће дотадашње споразумно иступање представника двеју сила у корист Кнежевине. То је умногоме допринело смањењу притиска на Порту, коју су одлучно подржавале Аустрија и Велика Британија.⁵² Правитељству је могло да послужи само за утеху Ристићево уверење да би у случају отварања преговора о Ма-

⁵⁰ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 351–356.

⁵¹ Љ. Алексић, *н. д.*, 90.

⁵² Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 186.

лом Зворнику Мутје пружио потпору српском захтеву.⁵³ Било је јасно да ће он остати уздржан све док не добије изричит налог владе у Тиљеријама.

Несигурно у подршку званичног Париза, Правитељство је одлучило да питање Малог Зворника до даљег остави по страни. Потпора руског, пруског и италијанског посланика није гарантовала успех у евентуалним преговорима, па је Кнежевина одустала од његовог изношења пред неку од наредних конференција гарантних сила. У складу с општом француском политиком на Истоку и са својим иступањем у Канлици, Мутје не би радио против интереса Србије, али би поремећени француско-руски односи свакако утицали да његова улога не буде претерано активна. Спор између двеју сила због манастирских имања у Румунији и чињеница да кнез Куза пружа уточиште пољским избеглицама додатно су компликовали ситуацију.⁵⁴ Стога није било много изгледа за споразумно иступање ру-

⁵³ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 297–298.

⁵⁴ Скупштина Влашке и Молдавије изгласала је 13. децембра 1863. одузимање имања свих манастира, како румунских, тако и оних чије су приходе убирали цариградска патријаршија и грчка црква, као и манастири на Светој Гори. Русија је поново покренула традиционалну политику заштите интереса ових манастира и грчког свештенства, уживалаца добара која су чинила 25% територије земље. Узимајући као изговор овај план, којим је према њеном мишљењу нанет ударац праву власништва, као и традицијама читаве православне цркве, руска дипломатија је покушавала да на сваки начин спречи ову „пљачку“. Цар, заштитник православља, и целокупно јавно мњење у Русији били су раздражени мерама кнеза Кузе. Руски генерални конзул у Букурешту барон Офенберг званично је протествовао код румунске владе против „напада на веру“. „Сматрамо да је Источна црква жртва најподлије пљачке“, написао је том приликом Горчаков, док је панславистички лист *La Gazette de Moscou* оптуживао Кузу као прогонитеља православља. Француска штампа је, међутим, подсетила да је, када су интереси русификације освојених области то захтевали, Петроград приступио сличној секуларизацији: одузимањем имања великих молдавских манастира у Бесарабији и добара католичке цркве у Пољској. Осим Русије и Турске, друге гарантне силе нису придавале такву важност секуларизацији. Штавише, Француска је прећутно подржала Кузу одбацујући руски предлог да се у Цариграду сазове састанак амбасадора опуномоћених да расправљају о оправданости мера владе у Букурешту. Руски и аустријски амбасадори у Цариграду Новиков и Прокеш предложили су 10. јануара 1864. тајно Порти да заједно с трупима ове две силе приступи окупацији Румуније. Руска иницијатива остала је без резултата у Бечу, упркос уверењима Горчакова да би афера с манастирима представљала „пробни камен за поправљање руско-аустријских односа“. Вицеканцелар је покушао да објасни Аустрији да су Кузини декрети део широког плана Наполеона III, који има за циљ да обезбеди независност балканским народима. Русију је још више погађало што су у Букурешту и Јашију збринуте бројне избеглице из Пољске. Она је у више наврата оптуживала владу кнеза Кузе да олакшава преношење оружја у Пољску. Горчаков је препоручио амбасадорима у Берлину, Лондону, Бечу и Цариграду да раде код тамошњих влада на образовању дипломатске коалиције у циљу гашења револуционарног упоришта у Румуни-

ског и француског амбасадора у погледу Малог Зворника.⁵⁵ Ипак, требало је да Србија избегне конференцију пре свега због тога што би Порта на њој покренула осетљиво питање о ограничењу бројне снаге народне војске.⁵⁶ Прекидање војних припрема није било упутно у време када су са разних страна стизали извештаји о концентрацији турских трупа у суседним областима и када су из Цариграда упућиване тешке оптужбе против Кнежевине. Вежбање и наоружавање је настављено по цену великих напора и трошкова. Почетком 1863. године набављене су машине алатљике за изолучивање топовских и пушчаних цеви, јер је највећи део руских пушака, недавно пренесених преко Румуније, био са глатким цевима.⁵⁷

Из свих ових разлога у решавању питања Малог Зворника није било помака у наредне три године. Због Мутјеовог држања према овом проблему, Јован Ристић је заузео резервисан став према француском посланству у Цариграду. Незванично, француска амбасада је на такво расположење српског посланика скренула пажњу влади у Београду. Са своје стране, Мутје је своје незалагање по српском питању образлагао ставом да ће Правитељство имати много више успеха ако о својим захтевима буде преговарало директно с Портом. Француски амбасадор је стога указивао да његово држање не треба тумачити захлађењем односа званичног Париза према Београду.⁵⁸ Било је, међутим, сасвим јасно Мутјеово одбијање да се заузме по српском питању. О томе сведочи и следећа изјава амбасадора упућена Ристићу: „...да су Срби опори, да Али-паши крв у лице удари кад му се о србским стварима говори, па да он пере руке од такви послова, предпостављајући бавити се стварима румунским, које су сасвим другог рода и кнезом Кузом, који је гибкији.” О овој Мутјеовој изјави била је званично обавештена и француска влада, и то након примедбе Друена де Лииса упућене руском амбасадору у

ји, а нарочито стварања „моралне препреке” влади Наполеона III. Он је сматрао званични Париз одговорним за „низ непрекидних покушаја да свуда изазове неред” и оптужио га да пружа моралну и политичку помоћ Кузи. Горчаков је дао налог руском амбасадору у Паризу да покуша да издејствује заустављање слања поште ка Јашију које обезбеђује Француска царска транспортна служба (*les Messageries impériales françaises*), одговорна, по мишљењу Петрограда, „за уношење свега што је лоше”. Под тим се подразумевало не само ширење производа са Запада већ и растурање француских књига и новина (*Mihai Dimitri Sturdza, „La Russie et la désunion des Principautés roumaines 1864-1866”, Cahiers du monde russe et soviétique, vol. 12-3, 1971, 247-285*).

⁵⁵ Љ. Алексић, *н. д.*, 91.

⁵⁶ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, 298.

⁵⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 188.

⁵⁸ Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Хартије Јована Ристића, XI/8, 11/303, Јован Ристић Илији Гарашанину, Цариград, април 1866.

Паризу Андреју Будбергу да му приликом њихових сусрета више не помиње српско и црногорско питање. Руски посланик у Цариграду Николај Игњатијев потврдио је тада Будбергу „како Мутје пере руке од српских послова”. Без сумње, Мутјеово држање осликавало је став француске владе. После разилажења с Русијом, она више није имала интереса да подржава српске захтеве. Примедба Друена де Лииса стога је упућена Будбергу само ради „испитивања терена”, личног информисања и дипломатске учтивости којом је требало уверити бившег савезника да Француска и даље показује одређено интересовање за питање по коме је раније ишла укорак с Русијом. Приликом сваког сусрета с Ристићем Мутје је, по обичају, разменио с њим мишљења о проблемима у српско-турским односима, задовољан кад год капућехаја не би износио захтеве о уступању градова и Малог Зворника. Своје интересовање за Кнежевину свео је „на по неку баналну фразу”.⁵⁹

Након руско-турских преговора вођених у зиму и пролеће 1866. године и завршених без резултата, питање Малог Зворника и Кастела пред Порту је у лето те године изнео посланик Јован Ристић. Али-паша је у јулу најпре одбио српски захтев, али је већ у августу, по избијању Критског устанка, самоиницијативно покренуо решавање проблема. Уплашена да ће по њу у најнеповољнијем тренутку Правитељство ставити на дневни ред питање напуштања градова у Кнежевини, турска влада је ставила у изглед Србији уступање Малог Зворника.⁶⁰ Непосредне преговоре водио је Ристић, који је у септембру уручио Порти званичну ноту Правитељства о малозворничком питању. Преговори нису наишли ни на какво интересовање у француском посланству. Именован за министра спољних послова, маркиз Лионел Мутје се спремао за пут у Париз и више није водио послове. Отправник послова Бонијер је био врло уздржан, обећававши само да ће пружити подршку постизању решења у случају неуспеха непосредних преговора Кнежевине и Порте. У разговору с Ристићем он је изнео мишљење да то питање треба да буде решено српско-турским дијалогом. С обзиром на то да је у последње време француска влада често посредовала у вези с променом на престолу у Румунији и устанком на Криту, било је непримерено да упућује нове захтеве Порти. Бонијер је изразио задовољство због чињенице да ће интервенција великих сила бити захтевана само у

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Ј. Ристић, *н. д.*, II, 439-441.

случају неуспеха непосредних преговора и што Правитељство од њега не тражи да се заложи по овом питању.⁶¹

Након добијене информације да ће Правитељство поново захтевати од Порте уступање Малог Зворника, Сакара и Кастела, Мутје је средином октобра 1866. године, тада већ као министар спољних послова, затражио од конзула у Београду да га извести о српском кораку у Цариграду.⁶² Почетком новембра, када је влада у Београду покренула питање предаје градова, постојале су назнаке да ће Турска пристати на уступање Малог Зворника. Један пруски официр у служби Порте који је био послат на лице места, представио је стратешки положај овог малог утврђења у сасвим другачијем светлу и изјаснио се у корист његовог напуштања.⁶³ Међутим, питање о уступању тврђава потисло је у позадину она о Малом Зворнику и Сакру, која су тако постала један од најдуготрајнијих проблема српске дипломатије. Она су надаље била разматрана у оквиру питања о предаји градова. Кастел је срушен 1867. године, Мали Зворник и Сакар остали су у рукама Турске све до Берлинског конгреса 1878. године, док је Ада Кале исте године уступљен Аустроугарској. После потписивања Протокола Конференције у Канлици, Србија се дефинитивно ослободила турског становништва као компактне националне и конфесионалне заједнице, али је појединаца било и касније. Неки од београдских ерлија радије су ступали у низаме и остали на Калемегдану, с надом да ће се кад-тад, у униформи и под оружјем, привићи на живот на Дорћолу. Други су се задржали с допуштењем српских власти. Тумач у Министарству иностраних дела Тахирефендија био је одраније српски грађанин и чиновник, а у Београду су остали и хоџа и муџезин ради заштите и функционисања турских религиозних објеката. Они су 1868. године од српске владе добили и плате. Тврдња да број Турака који су се задржали у Београду није био мали може се покрепити чињеницом да је највећи број нових власника турских добара, продатих при исељењу 1862, такође био муслиманске вере. У Смедереву их је крајем 1863. године било још неколико, где су, као и раније, у Панчево и Ковин кријумчарили људе, робу и стоку без дозволе и санитарске контроле. До стварне расправе о снази српске народне војске и њеног ограничавања никада није дошло.⁶⁴

⁶¹ Љ. Алексић, *н. д.*, 92–93.

⁶² АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 16, No 4, Мутје Ботмилију, Париз, 19. октобра 1866.

⁶³ *Исто*, *Turquie* 368, No 108, Бонијер Мутјеу, Пера, 14. новембра 1866.

⁶⁴ *Ž. Đorđević, н. д.*, 274–275, 279.

Осим у погледу одређивања опсега рејона Београдске тврђаве, влада у Паризу показала је минимално интересовање за спровођење одредби Протокола Конференције у Канлици. Ова констатација односи се на рад обе српско-турске цивилне комисије, у чију је надлежност спадало утврђивање накнаде штете од бомбардовања и исељење Турака из Србије. Поремећени односи с Русијом након избијања пољског устанка 1863. године, чиме је нарушено дотадашње заједничко иступање две силе по Источном питању, били су несумњиво главни разлог за такав однос Француске према Кнежевини. У прилог овом мишљењу могу послужити и околности у вези с мисијом поменутог Ернеста Бонијера. Након именовања за првог секретара амбасаде у Цариграду крајем априла 1863. године, он је допутовао у Београд по специјалном налогу Друена де Лииса. Ова мисија је умногоме допринела уверењу француског министра и јавности у Паризу да је кнез Михаило проруски оријентисан. Бонијер је имао задатак да испита да ли би се Србија, уз Турску, придружила коалицији коју је Наполеон III намеравао да окупи против Русије након заостравања у односима с њом због устанка у Пољској. Том приликом Михаило је одговорио француском изасланику да Срби сматрају Турке својим највећим непријатељима и да због тога с њима никада не могу ратовати на истој страни. Након овог кнежевог одговора Бонијер је изјавио да би у тадашњим критичним околностима влада у Паризу желела да Србија задржи мир и „да уклони све узроке с пута који би давали повода страху Порте и Аустрије”. За овакву поруку су постојали сасвим јасни разлози. Наполеон је већ тада добио обећање од Турске да ће стати на његову страну у евентуалном рату с Русијом, а с Бечом су били у току преговори у вези са решавањем питања Пољске и Венеције и склапањем савеза против Петрограда. До рата између Француске и Русије није дошло, али је Србија због свог држања изгубила наклоност владе у Паризу. Чак ни сазнање да би Кнежевина у евентуалном рату две силе задржала неутралан став није ништа променило у том погледу. Завађена с Русијом, Француска више није имала интереса да пружа подршку Србији, чијег је кнеза сматралаштићеником Петрограда. Бонијерова мисија утицала је на промену политике званичног Париза према Кнежевини, која је била приметна већ од средине 1863. године.⁶⁵ Поред пољског устанка, француска дипломатија је била заузета око других

⁶⁵ Архив Србије, Фонд Илије Гарашанина (ИГ) 1410, Илија Гарашанин Јовану Ристићу, Београд, новембра 1863; Ј. Ристић, *н. д.*, II, 354–355; АМАЕ, Administration générale et personnel; Personnel, dossiers individuel de carrière, première série 1816-1819e siècle, No 512, Bonnières de Wierre, Robert Ernest de.

крупних питања спољне политике: пруско-данског сукоба 1863–1864, пруско-аустријског сукоба 1866. и промене на престолу у Румунији исте године. Са становишта интереса Француске, као и осталих гарантних сила, српско питање је било проблем другог реда. Узимањем у корист Кнежевине влада у Паризу довела би у питање споразум с великим дворовима Европе по питањима од знатно већег значаја.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Archives du Ministère des Affaires Etrangères – Paris (АМАЕ), подфондови Turquie u Turquie-Belgrade

Archives du Ministère des Affaires Etrangères – Paris (АМАЕ), подфонд Personnel, dossiers individuel de carrière première série 1816-XIXe siècle

Château de Vincennes, Service historique de la Défense, фонд Corps d'Etat-major, Extrait du registre du personnel (Feuille mobile)

Архив Србије, Фонд Илије Гарашанина (ИГ)

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Хартије Јована Ристића

Објављени извори

Ристић, Јован. „После бомбардања Београда”, Отаџбина. Књижевност, наука, друштвени живот. Власник и уредник Владан Ђорђевић. Друга година, књига шеста, свеска 21, 22, 23 и 24, 1881, 1–38; 161–180; 321–342; 481–500.

Ристић, Јован. *Спољашњи одношаји Србије новијега времена, I–III. Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1887–1901.*

Литература

Алексић, Љиљана. *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*. Београд: Научно дело, 1957.

Ђорђевић, Života. *Џукур-џесма. Студија о одласку Турака из Србије*. Београд: Nolit 1983.

Јаковљевић, Ранко. „Ада Кале”, *Сајт Пројекат Растко*. Библиотека српске културе. www.rastko.rs.

Јакшић, Гргур, Вучковић, Војислав. *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*. Београд: Историјски институт, 1963.

Леовац, Данко. *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*. Београд: Службени гласник, 2015.

Николић, Владимир, „Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања 1862. године”, *Годишњак града Београда*, књ. IX–X (1962–1963), 1963, 269–288.

Павловић, Леонтије. *Смедеревска тврђава 1815–1867. Односи Срба и Турака*. Смедерево: Народни музеј, 1967.

Палавестра, Предраг. *Јеврејски писци у српској књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1998.

Поповић, Богдан. *Дипломатска историја Србије*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.

Sturdza, Mihai Dimitri. „*La Russie et la désunion des Principautés roumaines 1864-1866*”, *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 12-3, 1971, 247-285.

Цуњак, Млађан. *Смедеревска тврђава. Новија истраживања*. Смедерево: Књижевни клуб Смедерево: Центар за коришћење Смедеревске тврђаве, 1998.

Dr. Uroš Tatić, Research Associate,

INSTITUTE OF HISTORY,

(BELGRADE)

**FRANCE AND THE DIFFICULTIES DURING THE
APPLICATION OF THE PROTOCOL OF KANLIDJA
AGREEMENT CONFERENCE**

(Summary)

Except in terms of defining Belgrade Fortress extent, the Paris Government showed minima linterest in the application of the regulations of the Protocole of Kanlidja Agreement from 8 September, 1862. This conclusion refers to the work of both Serbian-Turkish Civil Committees, the duties of which were to define the compensation for the damages made during the bombing of Belgrade and eviction of the Turks from Serbia. According to their interests, these questions were not important enough to engage the great powers, as well as to question the mutual agreement that was supposed to be made in much important problems, such as: Polish uprising in 1863, Prussian-Danish conflict in 1863-64, Prussian- Austrian conflict in 1866 and the change to the throne of Romania in the same year. It was clear to the powers that due to the settling of the situation in Serbia, as well as the way it was imposing these questions, the Principality had no intention to stop its relationship with the Port because of them. That was the most important thing for the powers. In any case, their interest was calculated to deprive Serbia of any reason for conflict. The disturbed relations of France and Russia after the Polish uprising in 1863, which damaged the preexisting joined action of the two forces on the Eastern Question, were undoubtedly the main reason for such relation of France to the Principality.

KEYWORDS: Protocole of Kanlidja Conference, Joseph d'Andlau, France, Serbia.

УДК 355.422(470)"1831/1866"
355.422(470)"1831/1866"
355.014(470)"1831/1866"
COBISS.SR-ID 275286540

Оригиналан научни рад
Примљен: 7. фебруара 2018.
Прихваћен: 23. новембра 2018.

Доц. др Олег Р. Ајрапетов

ИСТОРИЈСКИ ФАКУЛТЕТ

МОСКОВСКИ ДРЖАВНИ УНИВЕРЗИТЕТ „М. В. ЛОМОНОСОВ“

МОСКВА, РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА

e-mail: oleg_airapetov@list.ru

РАЗВОЈ ОДРЕДБИ О УПОТРЕБИ ВАТРЕ У БОРБЕНИМ ПРАВИЛИМА РУСКЕ ВОЈСКЕ ОД 1831. ДО 1866. ГОДИНЕ (Прилог проучавању питања руских војних реформи шездесетих и седамдесетих година XIX века)

АПСТРАКТ: Рад се бави развојем лаког стрељачког наоружања у руској војсци и утицајем техничке модернизације на промене у борбеним правилима и обуци из времена Николе I и Александра II. У фокусу су правила из периода од 1831. до 1866. године, која су чинила основу за припрему руске војске за рат 1877–1878. године. Закључак аутора је да измене у борбеним правилима и организацији војске нису пратиле новине које је доносио савремени развој наоружања, у чему је и један од главних разлога лошег учинка руске војске у првим данима руско-турског рата 1877–1878. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Русија, војска, реформе, 1831–1866, борбена правила, глатка и изолучена пушка, припреме за рат

Један од најбољих показатеља квалитета руских војних реформи шездесетих и седамдесетих година XIX века била је провера војске на бојном пољу. За руску војску из времена Александра II ту вр-

сту провере представљао је руско-турски рат 1877–1878. године, чији се први период, након форсирања Дунава и првог преласка планине Балкан, тешко могао назвати успешним. Постојећа дихотомија према којој се црним тоновима традиционално представља врховни командант, незналица и тиранин, заједно са његовом свитом састављеном од племства, док се у позитивном светлу говори о министру војном и његовим либерално оријентисаним сарадницима, без икаквог разлога одстрањеним са командних дужности све до првих озбиљних неуспеха, по нама, далеко је од тачне.

Већ раније смо писали о проблемима са којом се суочило руско војно руководство по питању припрема рата 1877–1878. године.¹ Међутим, поред наведених, постојали су и многи други узроци неуспеха руске армије. Чини се да је амерички историчар Б. Менинг био у праву када је тврдио да, како би се разумело оно што се десило од 1914. до 1917. године, посебну пажњу треба обратити на проучавање два претходна рата које је водило Руско царство 1877–1878. и 1904–1905. године, у току којих су на бојном пољу извршене „важне провере у пракси“ концепција и наоружања усвојених између 1871. и 1914. године.² Наоружање руских трупа на Дунаву 1877. било је, најблаже речено, осредњег квалитета. За разлику од Пруса 1871. године, Руси су ушли у рат располажући у највећој мери лошијим наоружањем од Турака (како стрељачким, тако и артиљеријским).³ Серијска производња малокалибарских пушака система *бердана* почела је 1874. године и завршила се тек 1884. године.⁴ Пушка *крнка*, којом је била наоружана пешадија Дунавске армије, била је у време рата већ увелико застарела.⁵ Реч је о глатком оружју из времена Николе I, веома непоузданом и компликованом за употребу, које је било преправљено у изолучено. С артиљеријом су ствари наизглед стајале боље. Свакој пешадијској дивизији била је придодата артиљеријска бригада. Она је у формацији имала три батерије оруђа калибра четири фунте (око 84 mm) и три батерије калибра девет фунти (око 110 mm), са по осам топова у свакој. Свака коњичка дивизија распо-

¹ Видети: Олег Р. Айрапетов, *Забывтая карьера «русского Мольтке»*. Н. Н. Обручев (1830-1904), (Санкт Петербург: Алетейя, 1998), 146-182.

² Брюс Меннинг, *Пуля и штык. Армия Российской империи 1861-1914*, (Москва: Модест Колеров, 2016), 9.

³ Олег Р. Айрапетов, «Испытание войной: реформы и вооруженные силы России и Турции в 1860-1870-е гг», *Российская история*, № 6, 2016, 20-25.

⁴ Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования Государя Императора Александра Николаевича (1855-1880), Под ред. ген.-лейт. Богдановича, (Санкт Петербург: Типография С. Стасюлевича 1881), Т. 6, 143.

⁵ *Исто*, 179.

лагала је са две батерије калибра четири фунте од по шест оруђа. За оно време то су били доста добри квантитативни показатељи, али је квалитет представљао проблем. На самом почетку рата руска артиљерија у Дунавској армији и на Кавказу била је састављена од бронзаних топова,⁶ тешких и недалекометних.⁷ Четворофунташи су могли погађати на даљини до 3.400 m, а деветофунташи до 4.480 m, док су у то време челични топови M1877 од 87 mm могли прецизно гађати на максималној удаљености од 6.470 m, а они од 107 mm од 5.530 m.⁸

Још горе него са наоружањем стајало се са правилима, на основу којих се војска спремила за рат. У „Уводном објашњењу” нацрта Правила из 1901 године, израђеног у Кијеву, јасно се могао препознати стил команданта тамошњег војног округа генерал-ађутанта М. И. Драгомирова: „До прошлог рата 1877–78. године, наша војска се у вршењу ратне службе руководила: 1) ‘Правилком о ратној служби у коњици’ (Устав о полевой служби в кавалерии) издатим 1850; 2) ‘Правилком о ратној служби у пешадији’ (Устав о полевой служби в пехоте) издатим 1852. године; 3) ‘Упутством о заузимању најбољих положаја’ (Наставление для содержания передовых постов) издатим 1869. године и 4) са две брошуре издате 1871. под насловом ‘Начин вршења стражарске службе код пешадије (коњице), прилагођен начину који су усвојиле козачке јединице’ (Порядок отправления сторожевой службы пехотою (кавалериею), применяясь к способу, принятому у казаков). Искуства из рата показала су да су правила садржана у тим упутствима била делом застарела, те да је за трупу потребно израдити нова. Она би садржала савременије и тачније информације, којим би се војници могли користити у свим случајевима ратних активности, искључујући оне борбене”.⁹

Овај став био је у потпуној супротности с очигледном чињеницом да је и даље у употреби остало Правило из 1866. године. Можда би он требало да се разуме тек фигуративно? Ипак, по мишљењу П. А. Зајончковског, Правило усвојено 1866. године суштински се разликовало од Правила из 1831. године.¹⁰ Немогуће је не сагласити се са наведеном тврдњом, али то не може бити случај када се упореде

⁶ Francis Vinton Greene, *Report on the Russian army and its campaign in Turkey in 1877-1878* (Nashville: Battery Press, 1996) (reprint from the first edition - 1879), 59.

⁷ Петр А. Зайончковский, *Военные реформы 1860-1870 годов в России*. (Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1952), 159-160; Б. Меннинг, *н. д.*, 54-55.

⁸ Давид Е Козловский, *История материальной части артиллерии* (Москва: издање аутора, 1946), 175; 229.

⁹ «Объяснительная записка», Устав Полевой службы и Наставление для действия в бою отрядов из всех родов оружия. Проект (Київ: рукопис, 1901), I.

¹⁰ П. А. Зайончковский, *н. д.*, 187.

Правила из 1856. и 1866. године, у којима су разлике када је реч о одредбама о кретању батаљона развијеном поретку, постројавању у колону итд. биле незнатне.¹¹ Да би се дала ваљана оцена реформе, ипак нешто треба знати и о стању које јој је претходило. Треба истаћи да је логика истраживања П. А. Зајончковског полазила са становишта да је реформатор у време спровођења реформе прекинуо све везе са традицијом претходног периода, иако се логика реформског рада Д. А. Миљутина више потчињавала идеји оптимизације војног наслеђа времена Николе I (1825–1855) и развоја основних праваца војне политике за његове владавине. Што се тиче правог стања у војсци из периода Николе I, оно се већ по традицији у Русији мало проучавало. Интересантни радови на ту тему углавном су реткост.¹² Овде ћемо покушати да анализирамо оквири развоја принципа употребе трупа у контексту промена у наоружању пешадије од „николајевске” до „милутинске” постреформске армије.

У време Николе I пешадија је дуго била наоружана пушкама модела производње 1808. године, који је претрпео мање измене 1828. и 1832. године.¹³ У томе није било ничега необичног за оно време. У Француској је, на пример, најмногољуднији део пешадије био наоружан „моделом из 1777. године” (или његовим различитим варијантама). Преправке су вршене 1816. и 1822, при чему се све до четрдесетих година 19. века рачунало да је њихов рок употребе 50 година,¹⁴ па су после Кримског рата те глатке пушке преправљане у изолучене, модела 1857, са којима је француска армија ушла у рат са Аустријом 1859. године.¹⁵ У Прусској се у употреби налазила *постдамска мускета*, уведена у наоружање отприлике у исто време када и њена француска пара. Најраспрострањеније пешадијско оружје у енглеској армији, *браун бес*, које је уведено у нао-

¹¹ *Воинский Устав о строевой службе*, Ч. 3, Батальонное учение, Отдел, Санкт Петербург, 1856, 35-42; 49-65; *Воинский Устав о строевой службе*, Батальонное учение, Санкт Петербург, 1866, 23-29; 30-47.

¹² Види: J. S. Curtiss, *The Russian army under Nicholas I, 1825-1855* (Durham: Duke University Press, 1965); F. W. Kagan, *The military reforms of Nicholas I. The origins of the modern Russian army* (New York: Palgrave Macmillan 1999); Брюс В. Меннинг, «А. И. Чернышев: русский Ликург», *Русский сборник*, Том 7, Военная политика императора Николая I, Москва 2009, 74-102; А. В. Кухарук, «Реформирование армии правительством Николая I в 1830-е годы», *Русский сборник*, Том 7. Военная политика императора Николая I, Москва 2009, 191-205.

¹³ В. Г. Федоров, *Вооружение русской армии за XIX столетие* (Санкт Петербург: Т-во Художественной Печати, 1911), 83.

¹⁴ «О солдатском ружье», *Военный журнал* (1827), №4, 3; 28; «Прочность солдатских ружей», *Артиллерийский журнал* (даље АЖ) (1839), №4, 171.

¹⁵ «Военные действия. Из Италии», *АЖ* (1859), №4, 26; Юрлов, «Заметка о перевооружении больших армий», *Оружейный сборник* (даље *ОСб*) (1891), №1, 39.

ружање тридесетих година XVIII века, задржало се у трупи све до Кримског рата, па и до индијског устанка Сепоја 1857–1858. године. Војвода Велингтон, који се налазио на челу британске армије од 1827. до 1852, сматрао је да не треба ништа мењати у војној машинерији коју је лично створио у време Наполеонових ратова. Истини за вољу, негде око 1842. године у Енглеској се почело са постепеним проружавањем пешадије. Томе је допринела чињеница да су се уместо кременастих брава са огњилом и фаљом почели користити перкусиони затварачи (ударачи) с орозом.¹⁶ Увођење тих иновација вршено је у свим земљама и свуда је изазивало отпоре противника преоружања.¹⁷

Почетком четрдесетих година XIX века у Француској је почело експериментисање са модернизацијом карабина, која би поједноставила њихово пуњење до нивоа глатког, уз очување свих предности изолученог оружја. Од огромног значаја била је и појава новог облика метка, међу које спада и конусни, система *миње*.¹⁸ У Прусској је 1841. године патентирана пушка иглењача (изолучена острагуша) система *драјзе*, којом су до 1848. године били наоружани стрељачки батаљони сва 32 линијска пука. У наоружање ловачких батаљона карабин *драјзе* је уведен 1849. године (до њиховог преоружања пушкама у Прусској дошло је од 1855. до 1857. године).¹⁹

У току 1844. године француској влади била је представљена варијанта карабина, који је после преправки уведен у наоружање стрељачких батаљона између 1846. и 1848. године. Он је био тежи и скупљи од глатких пушака и заостајао је за њима у брзини ватре (4 : 5).²⁰ С друге стране, у енглеској војсци су од 1851. године почели са увођењем пушака новог усавршеног облика, који је дозвољавао употребу метака система *миње*.²¹ Истовремено се отпочело експериментисати и са увођењем пушака мањег калибра. У прво време зауставили су се на калибру од 5,777 инча (14,681 mm). Разне врсте пу-

¹⁶ R. Holmes, *Redcoat. The British soldier in the age of horse and musket* (London: Harper Collins, 2001), 12; 30; 32.

¹⁷ «Описание Бельгийского способа приготовления ударных колпачков», *АЖ* (1845), №3, 25.

¹⁸ «О новых французских карабинах и об их употреблении», *АЖ* (1847), №6, 4-35.

¹⁹ «Игольчатое оружие. Материалы для критики оружия, заряжающегося с казенной части, Вильгельма Пленника», *ОСб* (1867), №2, 59-60.

²⁰ «О нарезном стрелковом оружии», *Инженерный журнал* (1858), №1, 4-35.

²¹ W. McElwee, *The art of war Waterloo to Mons* (London: Book Club Associates, 1974), 16.

шака тог модела ушле су у наоружање 1852. и 1853. године.²² На Крим су Французи дошли са линијском пешадијом наоружаном глатким оружјем, Зуави и гарда су имали изолучене пушке, а стрељачки батаљони карабине. Слично је било и код Сардињана (код њих је на чету линијске пешадије долазило 30 карабина, док су и берсељери такође били наоружани карабинама). Само код Енглеза и линијске и стрељачке јединице и гарда били су наоружани изолученим пушкама.²³ То је био резултат процеса који су се одвијали у свим армијама, не заобилазећи ни Русију.

У руској армији је 1840. године, по угледу на Енглезе, за стрељачке батаљоне био уведен карабин, а 1845. године за остало малокалибарско ватрено оружје у војсци прихваћен је ударни механизам по угледу на Французе.²⁴ Почетком 1852. године, наређењем министра војног, у Правило су унете значајне измене, при чему је нарочито истакнут посебан статус стрелаца наоружаних карабином или „карабињера”.²⁵ Карабинама су били наоружани сви стрељачки батаљони, а постепено је растао и број карабина у линијској пешадији. До 1852. било их је 26 на батаљон, а већ крајем 1855. године 26 на чету. Посебан проблем било је то што су карабини који су се налазили у наоружању руске војске већ почетком педесетих година били застарели.²⁶ Наиме, већ тада је трка у наоружању почела да поприма у потпуности облике какве памтимо из недавне прошлости, док је модернизација лаког стрељачког наоружања била усредсређена више на повећање брзине паљбе него домета. У принципу, у покретном рату оног времена, који је предвиђао брзо ступање у додир великих маса војника на бојном пољу, брзини паљбе придаван је већи значај. Правила су предвиђала брзину гађања од три метка у минути (параграф 91 у Правилу из 1831 године,²⁷ параграф 95 у Правилу из 1845 године²⁸). Изолучене пушке или карабини који су се пуни-

²² Н. Эгерштром, «Сведения, относящиеся до введения в русской армии ручного оружия уменьшенного калибра», *ОСБ* (1861), №1, 22.

²³ Смесь. В. Лугинин, «Ручное огнестрельное оружие французских, английских и сардинских войск, бывших в Крыму», *АЖ*. (1857), №1, 24; 27; 30.

²⁴ «Краткое обозрение состояния артиллерии с 1798 по 1848 г.», *АЖ* (1853), №1, 207.

²⁵ *Приказы по Военному ведомству*, Санкт-Петербург; 1852; Приказ Военного министра февраля 5-го дня 1852. №19. Дополнения и изменения в Уставе О строевой пехотной службе, заключающие правила относительно стрелков, вооруженных штуцерами, 3-20.

²⁶ В. Г. Федоров, *Вооружение русской армии за XIX столетие*, 37; 79.

²⁷ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга 1, О строевой службе, Ч.2, Ротное ученье, Санкт Петербург, 1831, 26.

²⁸ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга 1, О строевой службе, Ч.2., Ротное ученье, Санкт Петербург 1845, 48.

ли спреда значајно су заостајали за острагушама у брзини паљбе, превазилазећи их у домету. Може се са сигурношћу рећи да је од почетка тридесетих година приметна тенденција ка променама, које ће ускоро значајно утицати на међусобни однос метка и бајонета на бојном пољу. Увођење тих промена приметно је већ у Правилу из 1831. године. У њему је све било у складу са стањем ствари из 1831. године. Чета у 28 врста делила се на два вода (параграф 24²⁹), а уколико је имала мање од 28 врста образовала је само један вод (параграф 28³⁰). У пешадијским и ловачким батаљонима 1831. године било је по пет чета од по два вода. Прва чета у пешадијском батаљону називала се гренадирска, а остале мускетирске. Прва чета у ловачком батаљону носила је назив карабињерска, а остале ловачке.³¹ Према „Инструкцији трупамa” из Зборника војних прописа из 1838. године, стандардна је постала четворна формација, мада су неки батаљони могли у свом саставу имати и три чете (став 1).³² Прве чете задржале су назив гренадирске, и у гренадирским пуковима и у пешадији и карабињерски назив код ловаца (став 6)³³ и у њихов састав улазили су одабрани војници (став 9).³⁴

Правило је предвиђало пуњење оружја на 12 или на четири корака, или без команде (параграф 85),³⁵ детаљно је уређивало разне варијанте отварања ватре дивизионом (параграфи 93–99)³⁶ (дивизионом је називана чета у борбеном поретку)³⁷ и једноврсним стројем (параграфи 100–108)³⁸ по водовима (параграфи 109–118)³⁹ и у врсти (параграфи 119–123).⁴⁰ На тај начин основна маса војника није пролазила кроз појединачну стрељачку обуку. На обуци се на једног војника издавало 20 метака при једнодневним маневрима, при дводневним 30, тродневним 50, док се за сваки дан више додавало још по 10 метака. Сви ти маневри били су јалови, тј. код војника је

²⁹ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга 1, О строевой службе, Ч.2, Ротное ученье, Санкт Петербург 1831, 7.

³⁰ *Исто*.

³¹ *Приказы по Военному ведомству*, 1833. Санкт Петербург, Приказ Военного министра 15-го дня августа 1833, №61.

³² *Свод военных постановлений*, Санкт Петербург, 1838. Часть 3. Наказ войскам. Книга 1, 7.

³³ *Исто*, 8.

³⁴ *Исто*, 9.

³⁵ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга 1, О строевой службе, Ч.2, Ротное ученье, Санкт Петербург, 1831, 25.

³⁶ *Исто*, 26-28.

³⁷ *Исто*, 7.

³⁸ *Исто*, 28-29.

³⁹ *Исто*, 30-31.

⁴⁰ *Исто*, 31-32.

стварана само навика брзине пуњења оружја и отварања ватре плутоном.⁴¹ Поглавље „О обуци у гађању у мету” „Инструкције трупамa” из 1838. године обрађало је посебну пажњу на то да је и лети и зими извођење обуке у гађању у мету „била неизоставна обавеза старешина” (став 751), при чему је пешадија изводила обуку у двоврсном строју (став 752).⁴²

Правило из 1831. посебну пажњу посвећивало је расутом строју, који се користио за заштиту напада, повлачења, крилних маневара, заузимања шума и кретања по тешко проходном терену итд. (параграф 574).⁴³ Све те задатке испуњавала је лака пешадија, тј. ловци, али је у њиховом одсуству линијска пешадија морала „дејствовати понекад и без ловаца, замењујући их сопственим људством” (параграф 575).⁴⁴ „Ради тога – гласио је параграф 576 – у свакој чети пешадијског пука треба да има 48 људи вичних у прецизном гађању и методама дејстава из расутог строја, који ће се звати *заштитници*; од наведеног броја 24 војника морају бити одмах спремни за борбу, чим се укаже потреба за употребу заштитнице и зову се *дејствујући*, а остала 24 војника треба да служе за замену погинулих из редова првих и зову се *резервни* (курзив је свугде дат као у оригиналу – прим. О. А.).”⁴⁵ Осим тога, у гренадирским четамa и стрељачки водови морали су да прођу обуку у прецизном гађању и дејству из расутог строја (параграф 577). Због немогућности да се са сигурношћу обезбеде карабини и борци-ловци за линијску пешадију, и сви остали такође су морали да прођу обуку у дејству из расутог строја (параграф 578).⁴⁶ „Инструкција трупамa” из 1838. године за обуку пешадије ставила је одредбу о дејству у расутом строју у борби на треће место, одмах након стројевих радњи и обуке у слању сигнала из заштитнице (став 649).⁴⁷ У Правилу из 1845. године ставови о обуци у дејству у расутом строју формулисани су кратко и категорично, без опаски о недостатку карабина и ловаца: „Поред тога, и сви остали војници у пуку морају да прођу обуку у свему,

⁴¹ *Приказы по Военному ведомству*, Санкт-Петербург, 1834; Приказ Военного министра от 11-го дня мая 1834, №61

⁴² *Свод военных постановлений*, Санкт Петербург, 1838, Часть 3, Наказ войскам, Книга 1, 165.

⁴³ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга 1, О строевой службе, Ч. 2, Ротное ученье. Санкт Петербург, 1831, 168.

⁴⁴ *Исто*.

⁴⁵ *Исто*, 169.

⁴⁶ *Исто*.

⁴⁷ *Свод военных постановлений*, Санкт Петербург, 1838, Часть 3, Наказ войскам, Книга 1, 149.

укључујући и дејства из расутог строја” (параграф 541).⁴⁸ Овде треба скренути пажњу да су одредбе о минималној формацији чете (параграфи 24⁴⁹ и 28⁵⁰), о брзини пуњења оружја (параграф 90⁵¹), о начинима гађања дивизионима (параграфи 96–103⁵²), једноврсним стројем (параграфи 104–108⁵³), водовима (параграф 113–122⁵⁴) и појединачно (параграфи 123–129⁵⁵), о расутом строју (параграф 538⁵⁶), броју заштитника (параграф 539⁵⁷), њиховој подели (параграф 540⁵⁸), принципима избора заштитника (параграф 542⁵⁹) и њихове обуке (параграфи 547–550⁶⁰) остале практично непромењене.

Према одредбама Правила из 1831. године командир чете бирао је четири подофицира и 48 редова – најбољих стрелаца и преко команданта батаљона предлагао би их команданту пука, који их је након провере постављао на дужност.⁶¹ Заштитници и ловци пролазили су кроз специјалну врсту обуке (став 753)⁶², морали су да прођу посебну обуку, науче се на самостална дејства у расутом строју, а посебно томе да нема потребе да се обраћа пажња на стројева правила, већ да се војници обучавају да користе природне заклоне, да се вешто крећу, процењују одстојање одока, да отварају ватру на офицере, подофицире, артиљеријске послуге и коње итд. (параграф 580–587).⁶³ Овде је већ реч о сасвим другачијој врсти обуке. Заштитни вод састојао се од 12 врста, то јест 24 војника и два подофицира (параграф 603).⁶⁴ Повећање брзине гађања и домета код пушака и карабина довело је до раста броја јединица (чета–батаљона) попуњених најбољим стрелцима. Цар је посебну пажњу обраћао „на уве-

⁴⁸ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга 1, О строевой службе, Ч.2, Ротное ученье, Санкт Петербург, 1845, 270.

⁴⁹ *Исто*, 12.

⁵⁰ *Исто*, 13.

⁵¹ *Исто*, 46.

⁵² *Исто*, 49-51.

⁵³ *Исто*, 52-53.

⁵⁴ *Исто*, 55-57.

⁵⁵ *Исто*, 57-60.

⁵⁶ *Исто*, 269.

⁵⁷ *Исто*, 270.

⁵⁸ *Исто*.

⁵⁹ *Исто*, 270-271.

⁶⁰ *Исто*, 271-275.

⁶¹ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга 1, О строевой службе, Ч.2, Ротное ученье, Санкт Петербург, 1831, 119.

⁶² *Свод военных постановлений*, Санкт Петербург, 1838. Часть 3, Наказ войскам, Книга 1, 165.

⁶³ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга 1, О строевой службе, Ч.2, Ротное ученье, Санкт Петербург 1831, 170-172.

⁶⁴ *Исто*, 177.

жбавање прецизности гађања, као један од најважнијих фактора у обуци војника”, о чему их је известио министар војни.⁶⁵

Осим заштитника, у састав већих јединица (пук и веће) линијске пешадије улазе стрељачке чете и батаљони. Ти батаљони, који су били самостални, као Фински гардијски стрељачки батаљон, у миру су били у надлежности инспектора стрељачких батаљона са правима бригадног генерала (параграф 4 „Одредбе о командовању стрељачким батаљоном” из 1840 године.), док су они који су формирану у корпусима били у надлежности начелника штаба корпуса (параграф 8 „Одредбе...”).⁶⁶ „Одредба...” је посебну пажњу обраћала на стрељачку обуку тих јединица. По правилима из 1842. године стрељачке чете и батаљони имали су истоветну обуку као и ловачке чете (параграф 3⁶⁷) и батаљони (параграф 27⁶⁸). У време владавине Николе I, почевши од 1826. године, формирано је шест стрељачких пукова и 10 самосталних стрељачких батаљона.⁶⁹ Осим тога, унификација лаке пешадије, до које је дошло за време његове владавине, довела је до повећања броја ловачких пукова на 60 (у време Александра I било их је 50).⁷⁰ Одредба из 1842. гласила је: „Стрељачки батаљон има за циљ да дејствује увек у расутом строју, па је због тога састављен од људи посебно обучених да прецизно гађају из карабина са којима су и наоружани” (параграф 24).⁷¹ Главни тип строја за стрељачку чету и батаљона био је расути. „Смакнути строј за ту врсту батаљона представљо је само привремен или резервни начин борбе.” (параграф 24).⁷² Стрелци и заштитници имали су улогу лаке, ловачке пешадије. Број водова заштитника 1845. године одређивао се према броју чета у батаљону. (параграф 467).⁷³ Њих је обично у линијској пешадији било четири. У гренадирској или карабињерској чети такав вод се називао гренадирски или карабињерски заштитни вод, док су остали у називу носили нумерацију чете: за-

⁶⁵ *Приказы по Военному ведомству*, Санкт-Петербург, 1837; Приказ Военного министра 31-го дня мая 1837, №62.

⁶⁶ *Приказы по Военному ведомству*, Санкт-Петербург, 1839; Приказ Военного министра 8-го дня октября 1839, №82

⁶⁷ О действиях стрелковой роты и стрелкового батальона, Санкт-Петербург, 1842, 1.

⁶⁸ *Исто*, 8.

⁶⁹ *Стрелковые части*. Справочная книжка Императорской Главной квартиры, Санкт-Петербург, 1910, 9-17; 19-21; 26; 63; 71.

⁷⁰ Энциклопедия военных и морских наук под главной редакцией генерал-лейтенанта [Г.А.] Леера, Санкт-Петербург, 1888, Т.3, 131.

⁷¹ О действиях стрелковой роты и стрелкового батальона, 7.

⁷² *Исто*, 8.

⁷³ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга первая, О строевой службе, Ч. 3, Батальонное учение, Санкт-Петербург, 1845, 239.

штитни вод № 1, 2 или 3 (параграф 468).⁷⁴ У инжењеријским батаљонима такође су постојали такви водови са простом нумерацијом од 1 до 4 (параграф 469).⁷⁵ Број „карабињерских” водова у Русији пред рат готово да је био једнак укупном броју тих водова у француској и аустријској пешадији заједно.⁷⁶ Већ је Правило из 1839. године предвиђало употребу водова заштитника за обезбеђење. При кретању батаљона ти водови би истурали своје борце напред (параграф 430), отприлике на 20 корака од смакнуте батаљонске колоне (параграф 431),⁷⁷ фронт батаљона штитили су водови заштитника развијени у стрелце у стрељачком строју (параграф 435).⁷⁸ У плановима за батаљонску обуку, према овој варијанти Правила, заштитници у 12 група са по два човека или штите фронт батаљона⁷⁹ (разматрало се њихово јачање до 25 парова⁸⁰), или се расипају у ланац пред колоном која се спрема за напад или је већ напала,⁸¹ штите крила при нападу колоне,⁸² преласка преко водених препрека у нападу⁸³ или повлачењу.⁸⁴ „Инструкција трупама” из 1838. године одређивала је врсте обуке пешадије: 1) стројеву и четну обуку; 2) расути строј; 3) батаљонски дванаесторедни строј; 4) батаљонску обуку без ранца; 5) парадни марш; 6) практичну обуку за жалоњере⁸⁵ (ст. 650).⁸⁶ Као главно ватрено оружје батаљона користиле су се и даље глатке пушке с бајонетом, поуздане, брзометне и одговарајуће потребама линијске тактике. Правило из 1845. прописивало је да батаљон постројен у троврсни строј пуни пушке на 12. или четвр-

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Исто, 240.

⁷⁶ «Взгляд на состояние русских войск в минувшую войну», *Военный сборник* (даље ВС), (1858), № 1, 10.

⁷⁷ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга 1, О строевой службе, Ч. 4, Личное ученье, Санкт-Петербург, 1839, 133.

⁷⁸ Исто, 134.

⁷⁹ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга 1, О строевой службе, Ч. 3, Батаљонное ученье (Планы). Санкт-Петербург, 1837, План 13, Фигура 1.

⁸⁰ Исто, План 13. Фигура 2.

⁸¹ Исто, План 14. Фигуры 1 и 2.

⁸² Исто, План 14. Фигура 3.

⁸³ Исто, План 16. Фигура 3.

⁸⁴ Исто, План 16. Фигура 4.

⁸⁵ Батаљонски и четни жалоњери са њиховим ознакама на бајонетима били су уведени након цареве смотре трупа 1821. године, ради означавања линија за постројавање јединица. Видети: *Энциклопедия военных и морских наук под главной редакцией генерал-лейтенанта [Г. А.] Леера*. Санкт Петербург. 1888. Т. 3. С. 173.

⁸⁶ *Свод военных постановлений*, Санкт-Петербург, 1838, Часть 3, Наказ войскам, Книга 1, 149.

том кораку, или без команде (параграф 50).⁸⁷ Параграф 55 Правила из 1845. године гласио је: „Батаљон врши палбу у врсти, по полубатаљонима, дивизионима (четама), водовима и војник појединачно.”⁸⁸ На тај начин јединачно отварање ватре при увођењу батаљона у борбу, као и раније, није било предвиђено. И поред тога министар војни је с времена на време настављао да обавештава трупе да се цар занимао за „усавршавање појединачне стрељачке обуке” и славио успехе стрелаца (Финског стрељачког и 3. стрељачког гардијског батаљона), који су показали одличне резултате чак и при гађању на удаљености од 400 или 600 корака (355,6 и 533,4 метара). Генерал-ађутант кнез А. И. Чернишев завршио је читање наредбе следећим речима: „Његово величанство потпуно је уверено да наш целокупни командни кадар користи све могућности да се јединачно гађање доведе до жељеног нивоа савршенства.”⁸⁹

При свему томе начини обуке стрелаца и линијске пешадије и даље су били различити. „Упутство о гађању у мету” из 1848. године одређивало је стандарде обуке: мете су требале да буду високе два аршина и 12 инча (195,8 см) и широке један аршин и 14 инча (133,5 см) (параграф 20)⁹⁰ и гађане су са растојања од 100, 150, 200, 250 и 300 корака, то јест са удаљености од 88,9; 133,5; 177,8; 222,25 и 266,7 метара (параграф 22).⁹¹ Обука линијске пешадије вршена је по одељењима (параграф 23)⁹² и посебно – у расутом строју за заштитнике (параграфи 36–37).⁹³ Наравно, остаје проблем да се утврди колико је била ефикасна та обука у пракси. На пример, 1854. године за стрељачку обуку искуснијим војницима издавало се барута за 10, а олова за пет хитаца, а регрутима у истој ситуацији за 15 хитаца барута и за осам олова.⁹⁴ Претпостављало се да ће војник искористити метак два пута. То је било сасвим недовољно. Ради поређења, наводимо да се у мирнодопским условима крајем четрдесетих година 19. века пруском војнику издавало 36 бојевих метака годи-

⁸⁷ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга первая, О строевой службе, Ч.3, Батаљонное учение, Санкт-Петербург, 1845, 25-26.

⁸⁸ *Исто*, 28.

⁸⁹ *Приказы по Военному ведомству*, Санкт-Петербург, 1843, Петергоф, Приказ Военного министра 8-го дня июля 1843, №89.

⁹⁰ *Наставление о стрельбе в цель*, Санкт-Петербург, 1848,12.

⁹¹ *Исто*, 15.

⁹² *Исто*.

⁹³ *Исто*, 20-22.

⁹⁴ *Приказы по Военному ведомству*, Санкт-Петербург, 1843; Приказ Военного министра 27-го дня июля 1854 г, № 70.

шње (три за палбу на 50 корака, три на 100, 18 на 150 корака, пет на 200, два на 300 и пет у улози заштитника).⁹⁵

Обука у кретању у линији није била толико проблематична. Главни задатак батаљона при кретању било је очување равнања и строја (параграф 95): „Командант батаљона пажљиво надгледа да се батаљон не збија и не расипа, да би стигао у исправном поредту до линије фронта...”⁹⁶ Члан 133 дефинисао је напад: „Под батаљоном у нападу подразумева се кретање батаљона напред уз отварање ватре, која се у том случају разликује од појединачне палбе.”⁹⁷ Напад су обезбеђивали заштитници (параграф 130).⁹⁸ Они су се развијали у стрелце, крећући се отприлике на 50 корака испред батаљонске колоне (параграф 492).⁹⁹ С друге стране, према наређењу министра војног од 26. фебруара (10. марта) 1845. године сви гренадирски, пешадијски пукови и самостални линијски батаљони морали су да прођу ловачку (јегерску) обуку.¹⁰⁰ То је нашло одјека и у Правилу из 1845. године. У случају постројавања батаљона у четне колоне предвиђала се и могућност развоја у стрелце једне или две чете (параграф 553).¹⁰¹ Слична одредба могла се иначе наћи и у Правилу из 1852. године, по коме су батаљон у покрету такође обезбеђивали заштитници (глава 1, параграф 23).¹⁰²

Почетком 1852. године у Правилу су унете значајне измене у вези са карабињерима који су улазили у састав водова заштитника (параграф 792) и употребљавали се заједно са заштитницима у расутом строју (параграф 799), у водној (параграф 800), четној, батаљонској и линијској обуци.¹⁰³

Развој стрелачког наоружања, повећање броја карабињера и борбена искуства из Кримског рата довела су до тога да је према

⁹⁵ «Наставление для обучения пехоты стрельбе в цель», АЖ, (1849), №3, 211-212.

⁹⁶ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга первая, О строевой службе, Ч.3, Батальонное учение. Санкт-Петербург, 1845, 45.

⁹⁷ *Исто*, 62.

⁹⁸ *Исто*, 61.

⁹⁹ *Исто*, 252.

¹⁰⁰ *Приказы по Военному ведомству*, 1845, Санкт-Петербург; Приказ Военного министра 26-го дня февраля 1845, №37.

¹⁰¹ *Воинский Устав о пехотной службе*, Книга первая, О строевой службе, Ч.3, Батальонное учение. Санкт-Петербург, 1845. С.273.

¹⁰² *Воинский Устав о пехотной службе*. Книга 3. О полевой службе. Ч.2. О полевой службе в военное время. Санкт-Петербург, 1852, 13.

¹⁰³ *Приказы по Военному ведомству*, Санкт-Петербург, 1852; Приказ Военного министра февраля 5-го дня 1852, №19, Дополнения и изменения в Уставе О строевой пехотной службе, заключающие правила относительно стрелков, вооруженных штуцерами, 3-20.

Правилу из 1856. године било могуће да се батаљон развије и у расутом строју (параграф 287),¹⁰⁴ док је Правило из 1866. године то дозвољавало само за чете (параграф 198).¹⁰⁵ Одредба из 1856. године предвиђала је сукцесиван напад батаљона на следећи начин: отварање ватре стрелачке чете развијене у стрелце, затим отварање ватре четири полувода заштитника из пешадијских чета и, на крају, прелазак у напад тих чета у смакнутом строју.¹⁰⁶ Наравно, то је био напредак у односу на одредбе Правила из тридесетих и четрдесетих година, као и из 1852. године. Главни удар пешадија је, као и раније, наносила у смакнутом строју и нападу бајонетима. Те одредбе очигледно су биле у супротности са реалношћу на бојиштима седамдесетих година. Од 96.473 Немаца који су били рањени у рату 1870–1871. године, њих 91,6% било је рањено од метка (ране од бајонета задобило је 0,7% – 650 лица, а од сабље и копља 1,2%, односно 8,4%).¹⁰⁷ Одредбе из Правила јавно су указивале на „његову неусаглашеност са употребом савремених врста наоружања”.¹⁰⁸ Искуство које је указивало да је ватра важнија од бајонета правилно су оценили многи војни теоретичари у Русији, али оно није ушло у важећа правила.¹⁰⁹ Комисија која је формирана 1875. године са задатком да размотри измене Правила, анализирајући искуства из француско-пруског рата, изјаснила се у корист „расутог строја”, али јој није пошло за руком да до рата са Турцима те измене спроведу у дело.¹¹⁰

Руски пешадијски батаљон у време рата 1877–1878. године, као и раније, састојао се из четири пешадијске и једне стрелачке чете.¹¹¹ Та подела имала је смисла док се стрелачко наоружање делило на глатко и изолучено, али већ од 1856. године отпочело је преоружање војске преправљеним изолученим пушкама, док је 1869. године у наоружање уведена пушка система *крнка*.¹¹² Међутим, војска је

¹⁰⁴ *Воинский Устав о строевой службе*, Ч. 3, Батальонное учение, Отдел 1, Санкт-Петербург, 1856, 113-114.

¹⁰⁵ *Воинский Устав о строевой службе*, Батальонное учение, Санкт-Петербург, 1866. С.90.

¹⁰⁶ *Воинский Устав о строевой службе*, Ч. 3, Батальонное учение, Отдел 1, Санкт-Петербург, 1856, 150.

¹⁰⁷ «Процент поранений, произведенных разными видами оружия в войну 1870-71 годов», *ОСб* (1887), №2, 1.

¹⁰⁸ П. А. Зайончковский, *н. д.*, 188.

¹⁰⁹ Б. Меннинг, *н. д.*, 68; 70.

¹¹⁰ П. А. Зайончковский, *наведено дело*, 189-190.

¹¹¹ *Воинский Устав о строевой службе*, Батальонное учение, Санкт-Петербург, 1866, 1; *Воинский Устав о строевой службе*, Ч. 3, Батальонное учение, Отдел 1, Санкт-Петербург, 1856, 1.

¹¹² В. Г. Федоров, *Вооружение русской армии за XIX столетие*, Санкт-Петербург, 1911, 119-120; 210.

ушла у рат 1877–1878. године са фактички истим прописима као и 1856, тек уз неке мање измене уведене 1866. године (због увођења једнообразног наоружања укинута су полуводови заштитника, док је крила фронта штитио стрељачки строј стрељачке чете) (параграф 199¹¹³). Пешадијски батаљон развијао се за напад у четири четне колоне, које је штитила стрељачка чета развијена у стрељачки строј. Ширина фронта батаљона износила је 200–400, а дубина 500–700 корака. На јуриш бајонетима ишло је 4/5 батаљона у збијеном строју, представљајући одличну мету чак и за неискусне стрелце. Правило је предвидело могућност отварања ватре ради заштите напада – по збијеном строју противника са удаљености од 600 до 800 корака, а по појединачним циљевима са удаљености од 300 корака.¹¹⁴ То је био и један од главних узрока неуспеха руске пешадије у нападу у првим данима рата. Турска пешадија, нешто пре почетка рата преоружана пушкама *пибоди–мартини* америчке производње, могла је да отвара брзу паљбу са удаљености од 1.800 корака.¹¹⁵

Стога не треба да чуде високи губици и безуспешни напади на противника наоружаног брзометним и далекометним пушкама. Ватра турске пешадије под Телишем, по речима генетрала Е. И. Тотлебена, „наличила је на лавину метака из машине”.¹¹⁶ Интензивна ватра *пибоди–мартинки* производила је ефекат нечега механичког, па су је руски војници прозвали „вергл”.¹¹⁷ Цар је био изузетно потресен висином губитака у гарди и тражио је да се генералу Ј. В. Гурку пренесе да буде опрезнији у борбеним дејствима.¹¹⁸ Губици су на крају оставили утисак и на врховну команду, па је решила да промени начин извођења борбених дејстава.

За разлику од ситуације код Пруса из 1870. године, руска артиљерија није била у могућности да ватром неутралише противничку одбрану. То је показао и трећи јуриш на Плевну, чији неуспех, доду-

¹¹³ *Воинский Устав о строевой службе*, Батальонное учение, Санкт-Петербург, 1866, 90.

¹¹⁴ Б. Меннинг, *н. д.*, 67-68.

¹¹⁵ Више видети: О. Achtermeier, «The Turkish Connection. The Saga of the Peabody-Martini Rifle», *Man at arms* (1979), Vol. 1, N. 2, 12-21.

¹¹⁶ Н. К. Шильдер, *Граф Эдуард Иванович Тотлебен. Его жизнь и деятельность*, Биографический очерк. Приложение. Из дневника генерал-адъютанта Тотлебена, с 25 октября по 1 декабря 1877 года, 249.

¹¹⁷ *Восточная война*. Дневник князя Николая Владимировича Яшвиля с 29 июня 1877 по 4 февраля 1878 года. *Источната война*. Дневник на княз Николай Владимирович Яшвил от 29 юни 1877 г. до 4 февруари 1878 г. (София: Академично издателство «Марин Дринов», 2004), 49.

¹¹⁸ Пузыревский, «Воспоминания офицера генерального штаба о войне 1877-1878 годов в Европейской Турции», *ВС* (1879), №3, 242.

ше, добрим делом иде у заслугу лошем командовању,¹¹⁹ али је томе допринео и квалитет муниције, који је био безнадежно лош. Турски редути остали су читави, док је град и простор пред фортификацијом био преплављен стотинама неактивираних руских граната.¹²⁰ Томе треба додати и чињеницу да су гранате биле и незадовољавајуће разорне моћи. Шрапнел деветофунташа имао је 280–300 гелера, али свега 136,5 грама експлозивног пуњења, док је код шрапнела четворофунташа било за половину мање и гелера и барута.¹²¹

До преокрета је дошло код Горног Дубњака и нарочито код Телиша, када је употреба деветофунташа (42 инча или 107 mm) са побољшаним квалитетом граната дала потребан ефекат. Гарнизон у Телишу предао се након другог напада, који је извела само артиљерија. Концентрисана ватра 54 руска оруђа брзо је ућуткала три турска и није пружила браниоцима никакву шансу да искористе надмоћност својих брзометних пушака при одбијању руских напада. Укупни губици руских трупа били су изузетно мали: три официра и 46 подофицира и војника (под Горним Дубњаком укупни руски губици износили су 3.533 погинула и рањена).¹²²

На основу свега изреченог можемо да закључимо да је армија коју је реформисао Миљутин изашла на бојно поље опремљена очигледно неодговарајућим стрељачким наоружањем, користећи тактику која је више одговарала периоду од 1831. до 1856. године. Та тактика подразумевала је издвајање водова, чета и батаљона најбољих стрелаца из линијске пешадије, који су се фактички обучавали и дејствовали према прописима за ловачку – лаку пешадију. Како се повећавала производња и усавршавали се типови изолучених пушака, повећавао се и број заштитника, који су се развијали у стрел-

¹¹⁹ *История Отечественной артиллерии* (Москва-Ленинград: Воениздат, 1966), Т. 2. Артиллерия русской армии в эпоху капитализма (60-е гг. XIX в. – 1917 г.), Кн. 4, Артиллерия русской армии в период утверждения капитализма (60-е гг. – начало 90-х гг. XIX в.), 265; 267; 269.

¹²⁰ Н. К. Шильдер, *Граф Эдуард Иванович Тотлебен...* (Санкт Петербург: Типография Департамента уделов, 1886), Т. 2, 838.

¹²¹ Терпиловский, Записки лаборатории легких и конных стальных и 4-х и 9-фунтовых медных полевых пушек для бригадных учебных команд и фейерверкеров полевой артиллерии, Санкт Петербург, 1878, 95; 100.

¹²² *История Отечественной артиллерии*, Т.2. Артиллерия русской армии в эпоху капитализма (60-е гг. XIX в. – 1917 г.), Кн. 4. Артиллерия русской армии в период утверждения капитализма (60-е гг. – начало 90-х гг. XIX в.), 287-288; В.Аффанасович, «Воспоминания о времени, прожитом вместе со 2-ю гвардейскою пехотною дивизиею в турецкую войну 1877 года», *ВС* (1880) №11, 439-440; Н. Стоянов, «3-я гвардейская и гренадерская артиллерийская бригада в войну 1877-78 годов», *АЖ* (1882), №2, 149-153; 153; Т. М. Д, «Под Телишем в 1877 году. Из дневника офицера», *Русская старина* (1889), Том 64. Вып.12, 763-772.

це и штитили остатак батаљона, који је био наоружан глатким пушкама. Лака пешадија штитила је кретање, напад и повлачење линијске пешадије. У сваком случају, то је било логично за стање, укључујући и технологију од тридесетих до краја педесетих година XIX века. Вероватно су ти принципи још увек били употребљиви 1856. године, када је тек започето преоружање руске војске са изолученим пушкама, али у време завршетка тог процеса, средином шездесетих година XIX века подела пешадије на линијску и лаку фактички је изгубила смисао, пошто су и једна и друга биле наоружане истом врстом оружја. Војна правила из времена Миљутина сачувала су ту поделу. Тактика пешадије која је била у потпуности на савременом нивоу тридесетих и четрдесетих година XIX века, шездесетих је већ била застарела. Након француско-пруског рата та тактика изгледала је већ као сасвим анахрона. И поред тога она је примењивана у руској војсци до рата 1877–1878. године, а формално чак и након њега, пошто је ново Правило уведено тек 1881. године. У том правилу прописује се да пешадија дејствује изричито у расутом строју, док је много већа пажња посвећена стрељачкој ватри (параграф 130–132).¹²³

(са руског превео потпуковник др Далибор Денда)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Устав Полевой службы и Наставление для действия в бою отрядов из всех родов оружия. Проект (Киев: рукопис, 1901)

Објављени извори

Воинский Устав о пехотной службе, Санкт Петербург, 1831.

Воинский Устав о пехотной службе, Санкт-Петербург, 1837.

Воинский Устав о пехотной службе, Санкт-Петербург, 1839.

Воинский Устав о пехотной службе, Санкт Петербург, 1845.

Воинский Устав о строевой службе, Санкт Петербург, 1856.

Воинский Устав о строевой службе, Санкт Петербург, 1866.

Наставление о стрельбе в цель, Санкт-Петербург, 1848.

О действиях стрелковой роты и стрелкового батальона, Санкт-Петербург, 1842.

Приказы по Военному ведомству, Санкт Петербург, 1833.

Приказы по Военному ведомству, Санкт-Петербург, 1834.

¹²³ Устав о строевой службе в пехоте и инструкция для действий роты и батальона в бою, Санкт-Петербург 1881, 106.

Приказы по Военному ведомству, Санкт-Петербург, 1837.

Приказы по Военному ведомству, Санкт-Петербург, 1843.

Приказы по Военному ведомству, Санкт-Петербург, 1845.

Приказы по Военному ведомству, Санкт-Петербург, 1839.

Приказы по Военному ведомству, Санкт-Петербург, 1852.

Свод военных постановлений, Санкт Петербург, 1838.

Стрелковые части. Справочная книжка Императорской Главной квартиры, Санкт-Петербург, 1910.

Терпиловский, Записки лаборатории легких и конных стальных и 4-х и 9-фунтовых медных полевых пушек для бригадных учебных команд и фейерверкеров полевой артиллерии, Санкт Петербург, 1878.

Устав о строевой службе в пехоте и инструкция для действий роты и батальона в бою, Санкт-Петербург, 1881.

Мемоарска и дневничка литература

Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования Государя Императора Александра Николаевича (1855-1880), Под ред. ген.-лейт. Богдановича, (Санкт Петербург: Типография С. Стасюлевича 1881), Т. 6.

Источната война. Дневник на княз Николай Владимирович Яшвил от 29 юни 1877 г. до 4 февруари 1878 г. (София:Академично издателство «Марин Дринов», 2004).

Н. К. Шильдер, Граф Эдуард Иванович Тотлебен. Его жизнь и деятельность, Биографический очерк (Санкт Петербург: Типография Департамента уделов, 1886).

Штампа

Артиллерийский журнал

Военный журнал

Военный сборник

Инженерный журнал

Оружейный сборник

Русская старина

Литература

O. Achtermeier, The Turkish Connection. The Saga of the Peabody-Martini Rifle, Man at arms. (1979) Vol. 1, N. 2, 12-21.

Айрапетов, Олег, Р., Забытая карьера «русского Мольтке». Н. Н. Обручев (1830-1904), Санкт Петербург: Алетейя, 1998.

Айрапетов, Олег Р., Испытание войной: реформы и вооруженные силы России и Турции в 1860-1870-е гг, *Российская история*, № 6, 2016, 20-25.

Greene, Francis Vinton, *Report on the Russian army and its campaign in Turkey in 1877-1878*, Nashville: Battery Press, 1996.

Энциклопедия военных и морских наук под главной редакцией генерал-лейтенанта [Г. А.] Леера, Санкт Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп, 1888, Т. 3.

Зайончковский, Петр А., *Военные реформы 1860-1870 годов в России*, Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1952.

Kagan, F. W., *The military reforms of Nicholas I. The origins of the modern Russian army*, New York: Palgrave Macmillan 1999.

Козловский, Давид, Е., *История материальной части артиллерии*, Москва: издање аутора, 1946.

История Отечественной артиллерии (Москва-Ленинград: Воениздат, 1966), Т. 2. Артиллерия русской армии в эпоху капитализма (60-е гг. XIX в. – 1917 г.).

Кухарук, А. В., *Реформирование армии правительством Николая I в 1830-е годы*, *Русский сборник*, Том 7. Военная политика императора Николая I, Москва 2009, 191-205.

McElwee, W., *The art of war Waterloo to Mons*, London: Book Club Associates, 1974.

Меннинг Брюс, В, *Пуля и штык. Армия Российской империи 1861-1914*, Москва: Модест Колеров, 2016.

Меннинг, Брюс, В., А. И. Чернышев: русский Ликиург, *Русский сборник*, Том 7, *Военная политика императора Николая I*, Москва 2009, 74-102.

Федоров, В. Г., *Вооружение русской армии за XIX столетие*, Санкт Петербург: Т-во Художественной Печати, 1911.

Holmes, R., *Redcoat. The British soldier in the age of horse and musket*, London: Harper Collins, 2001.

Curtiss, J. S., *The Russian army under Nicholas I, 1825-1855*, Durham: Duke University Press, 1965.

Dr. Oleg R. Airapetov,
FACULTY OF HISTORY,
MOSCOW STATE UNIVERSITY „M. V. LOMONOSOV”
(RUSSIAN FEDERATION)

**DEVELOPMENT OF THE PRACTICE OF
SMALL GUN FIRE USAGE IN FIGHTING
IN THE REGULATIONS OF THE
RUSSIAN ARMY 1831-1866**

**(To the problems of military reforms
1860-1870)**

(Summary)

The article covers the development of small arms in the army of Russia during the reign of emperors Nicholas I and Alexander II. Traditionally, after the defeat of Russia in the Crimean war, the Russian and Soviet historiography estimates the Nikolai I military system as outdated. Tradition later began to oppose stagnation and backwardness of pre-Crimean period to the successful experience of reforms, including the military, of Nicholas son and heir. The prestige of a number of Soviet scholars to a large extent contributed to the strengthening of these assessments in Western historiography. The article attempts to review this connection by the example of military training of the army in the period from 1831 to 1866. The chronological framework of the article is defined by two documents-the army Field Regulations of 1831 and the Regulations of 1866, which became the basis for the combat training of the Russian troops for the war of 1877-1878. It's known, the law of the army are its Regulations. For the period 1831 to 1866 was passed a number of Regulations, the analysis of which in the development proves the futility of the accepted dichotomy between the Regulations of 1831 and 1866 excluding interim Regulations and changes in the army. Since the 1840s, the attempts began to create small arms that would combine the rate of fire of a smooth-bore gun and the range of the rifled one. By the middle of this decade, this led to the beginning of a very modern-like technological arms race. New weapons required a new organization of the battle, and especially in case of infantry-the most numerous part of troops. This organization has lagged behind the progress of weapons.

KEYWORDS: *Russian army, Reforms, 1831-1866, Field Regulations, smoothbore gun, rifled rifle, organization of army training for war*

Оригиналан научни рад
Примљен: 11. јуна 2018.
Прихваћен: 23. новембра 2018.

УДК 327.8(497.1:497.2)"192/193"
314.151.3-054.74(=163.3)(497.1)"192/193"
323.283/.284(497.1)"192/193"
COBISS.SR-ID 275289868

Др СРЂАН МИЋИЋ, научни сарадник
ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
e-mail: srdjan.micic@inis.bg.ac.rs

ПРОТОГЕРОВИСТИ ВМРО У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ СЛУЖБИ 1930–1935. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: У раду је анализирана једна од тактика коју су југословенски државни органи користили у борби против герилских и терористичких акција ВМРО, те нека од средстава која је Југославија употребљавала у односима са Бугарском. Рад је заснован на релевантној архивској грађи, домаћој и страниј дневничкој, мемоарској и историографској литератури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југословенско-бугарски односи, ВМРО, безбедносна политика, комитске акције, тероризам

Активности Унутрашње македонске револуционарне организације (Вътрешната македонска револуционна организација – ВМРО) и тзв. Македонско питање били су највећи проблем у југословенско-бугарским односима између два светска рата. Однос југословенских државних органа према македонствујушчима зависио је од два кључна фактора: врста легалних и илегалних активности које су покретане из Софије и ситуације унутар саме организације. Током међуратног периода дошло је до више расцепа унутар ВМРО-а.

* Рад је резултат рада на пројекту Института за новију историју Србије Срби у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници (No 47027), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Прво су се поделили на федералисте и аутономисте. Потом се од федералистичког крила одвојила струја која је била за сарадњу са комунистима, тзв. ВМРО (обједињена); а аутономистичко крило се поцепало на тзв. михајловисте и протогеровисте. На крају су се протогеровисти свели на шандановисте, након што су се два од три члана њиховог Централног комитета одрекли даљих револуционалних борби.

Ограничења чланка онемогућавају да изложимо све тактике које су југословенски државни органи користили против ВМРО и детаљнију анализу југословенско-бугарских односа, који ће бити изнети у најзначајнијим моментима. Југословенске тактике против герилских и терористичких акција ВМРО и средства коришћена у југословенској спољној политици према Бугарској покрећу неколико питања. Најзначајнија су легална дефанзивна и легитимна офанзивна средства која једна држава употребљава против незаконитог насиља. Односно, до којих граница расположивих могућности је једна држава спремна да се брани и које алтернативе је спремна да искористи. Основно питање које смо поставили у овом раду су могућности Југославије да искористи сукобе унутар илегалне македонске организације за спречавање њеног антидржавног рада на југословенској територији и за остваривање циљева југословенске државне политике.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца дефинисала је своју политику према Краљевини Бугарској и ВМРО на основу српског историјског искуства са Бугарима и односа два народа на територији Македоније у периоду до 1918, али и развоју међународних односа након Првог светског рата. Српска елита није имала поверења у бугарске политичаре и организације, чак ни према истакнутим представницима политике сарадње Јужних Словена Александру Стамболијском и БЗНС. Након што су се југословенски државници уверили у настојања бугарских земљоделаца да спроведу политику српско-бугарског измирења и југословенско-бугарског зближења, њихово насилно уклањање са власти и убиства најистакнутијих представника створили су утисак да су све бугарске нестраначке личности, политичке партије, војне и паравојне организације које су учествовале у државном удару од 9. јуна 1923, биле за обнову политике бугарског краља Фердинанда¹ и владе Васиља Радославова. У том све-

¹ Сходно двојном статусу бугарске државе од проглашења независности 1908. године, у раду користимо титулу краља када говоримо о спољној политици и међународном положају Бугарске, а титулу цара када говоримо о унутрашњој политици Бугарске.

тлу је перципирана влада Александра Цанкова 1923–1926, као и кабинет Андреја Љапчева, са франковилом Атанасом Буровим као министром иностраних дела 1927–1931. године. Ипак, министри иностраних дела Момчило Нинчић и Војислав Маринковић нису у другој половини двадесетих година одбацивали могућност да воде балканску политику Краљевине СХС која би се заснивала на сарадњи са Бугарском.²

Југословенски државни органи сматрали су да не постоје суштинске разлике између струја ВМРО које су се бориле за аутономни статус Македоније у оквиру Краљевине СХС и за стварање независне македонске државе у оквиру Балканске федерације, јер су њихове прокламоване циљеве схватили као параване за ревизионистичку политику. Међутим, сукоби разних струја македонствујушких омогућили су југословенским војним и цивилним органима да их користе за своје планове. Основни циљ је било јачање њихових међусобних анимозитета и обрачуна, ради слабења њихове акције на југословенском тлу.

У време Александра Стамболијског прихваћена је понуда сарадње граничних органа обе државе у спречавању прелазака комитета, што је правно-формално дефинисано Нишким споразумом.³ Након насилног обарања владе БЗНС, Краљевина СХС је разматрала и прихватала и друге опције борбе против ВМРО и ревизионистичке политике Бугарске. Због информација о припреми комитета за упад на југословенску територију појачано је присуство војних јединица и летећих одреда према граници са Бугарском. Југословенска влада је одбила предлог да српски четници пређу на територију Бугарске и обрачунају се са ВМРО, али је прихватила план да садејствују са

² Југословенско посланство у Софији је већ 1921. године оценило Андреја Љапчева као политичара са највећим утицајем у македонским круговима. Након формирања његовог кабинета, јануара 1926, очекивани су приснији односи бугарске владе и ВМРО, али је током марта схваћено да је процена била погрешна. (Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон (341), кутија 22, јединица описа 52 извештај Обавештајног одсека МИД, Бугарска бр. 10 од 12. марта 1926 (даље: АЈ, 341); Архив Југославија, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Француској – Париз, Виши (388), кутија 8, јединица описа 21, фолијације 285, 286 (даље: АЈ, 388); АЈ, 388-9-23, фолијације 876-878; Архив САНУ, Заоставштина Милана Антића 14.387/9791 (даље: Архив САНУ, 14.387); Војни архив, пописник 17, кутија 95г, предмет бр. 21, рег. 15, 16 – даље: ВА, п. 17).

³ Иван Ристић, „Југословенско-бугарска конференција у Нишу (Нишки споразум) 1923. године”, *Архив. Часописа Архива Југославије*, XVIII, Бр. 1–2 (2017), 49–63; Živko Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine”, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom IX, (odg. Ur. Dr Dragoslav Janković, dr Bogumil Hrabak), Beograd, 1968, 143, 153.

оружаним одредима емиграната БЗНС, БКП и федералиста ВМРО на обарању владе Александра Цанкова.

Краљевина СХС успешно је искористила први раздор између аутономиста и федералиста ВМРО.⁴ Део федералистичког вођства пребегао је на југословенску територију, пруживши прве систематизоване информације о организацији граничних канала, јатака, тајних магацина и руководећим личностима аутономистичког крила,⁵ те преузевши вођство над четама Удружења противу бугарских бандита (УПББ).⁶ Поред учешћа у борбама против чета аутономиста на територији Јужне Србије, планирано је и њихово садејство са бугарским земљоделским и комунистичким емигрантима у насилном свргавању владе Александра Цанкова и обрачуна на тлу Бугарске са

⁴ Више о стварању Македонске федеративне емигрантске организације и Унутрашње македонске федеративне револуционарне организације, сукобу Тодора Александрова са Крумом Зографовим и потоњим сукобима два крила ВМРО, и политици владе Александра Стамболијског према федералистима и аутономистима видети у: Васил А. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българио-југославските одношения* (София: БАН, 1991); Костадин Палешутски, *Македонско освободително движение след Първата световна война (1918–1924)* (София: БАН, 1991); Костадин Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941* (София: БАН, 1983).

⁵ На основу оскудно сачуване архивске грађе, стиче се утисак да југословенски државни органи нису имали прецизнију слику о организацији ВМРО у Јужној Србији, јер сачувани извори углавном говоре о појединачним случајевима локалног карактера. Илустративан је пример телеграма посланика у Софији Милана Ракића из 1925, који је тражио од МИД-а да упозна све југословенске државне органе да кочански окружни војвода Панчо Михајлов (Панчо Михајлов Апостолов) и члан ЦК ВМРО Ванчо Михајлов (Иван Михајлов Гаврилов) нису једна већ две особе (Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (395), кутија 13, јединица описа 132, фолијације 611–614; даље АЈ, 395). Први детаљни елаборати са класификованим информацијама и детаљима о ВМРО и руководећим личностима израђени су након преласка федералиста у југословенску службу (АЈ, 341-22-51 циркулар помоћника министра Панте Гавриловића, Пов. Бр. 1700 од 3 марта 1924; Иванъ Михайловъ, *Спомени III. Освободителна борба 1919–1924 г.*, ([Louvain], 1967), 81.

⁶ УПББ су основали штипски трговац Михајло Каламатијевић, велики жупан Добрица Матковић и Коста Миловановић Пећанац 1923; организација је установила контролу над источним делом Јужне Србије и вршила упаде на територију Пиринске Македоније 1924. године (Иванъ Михайловъ, *Спомени II. Освободителна борба 1919–1924 г.*, ([Louvain], 1965), passim; И. Михайловъ, *Спомени III*, passim; К. Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941*, 130; Любомир Панайотов, Костадин Палешутски, Добрин Мичев, *Македоният въпрос и българо-југославските одношения*, (София: БКП, 1987) 58; Костадин Плешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*, (София: БАН, 1998), 13, 19, 20; Срђан Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и припрема државног удара у Бугарској, 1923–1925. године”, *Војноисторијски гласник*, 1/2014, 212, 213).

аутономистима ВМРО који су подржавали режим успостављен након 9. јуна.⁷

Пораз федералиста у борби против аутономиста, убиства њихових најугледнијих представника Петра Чауљева и Тодора Панице 1924–1925. године,⁸ неуспех владе Љубомира Давидовића да умири ВМРО давањем шире амнестије емиграната из Јужне Србије⁹ и напуштање плана о државном удару у Бугарској у пролеће 1925,¹⁰ утицали су на промену југословенске тактике. Током 1925–1926. године настављено је финансирање легалног рада федералиста.¹¹ Преко

⁷ Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне, приређивачи* (Београд: ИСИ – Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић”, 2018), 376; К. Палешутски, *Македонско ослободително движење след Първата световна война (1918–1924)*, 141, 143, 177, 178, 207, 208, 227–229, 235, 240, 244; К. Палешутски, *Македонско ослободително движење 1924–1934*, 22, 77; К. Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941*, 138, 139, 147, 178; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и припрема државног удара у Бугарској, 1923–1925. године”, 217, 218, 221, 224, 229; др Иван Ристић, „Антијугословенско деловање ВМРО-а из Бугарске (1923–1924): спољнополитички и безбедносни аспект”, *Зборник Матице српске за историју*, Бр. 96 (2/2017), 95–97.

⁸ К. Палешутски, *Македонско ослободително движење след Първата световна война (1918–1924)*, 229–254; К. Палешутски, *Македонско ослободително движење 1924–1934*, passim.

⁹ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, (Beograd: INIS, 2002), 111. Тодор Александров Попрушев је преко новинара Леона Неманова (Leon Neumann) тражио широку аутономију за Македонију и расформирање УПББ као предуслов за прелазак ВМРО на легалан рад. Љубомир Давидовић је одговорио да ВМРО није разбојничка организација, али да ниједна влада не може да прихвати аутономију јер су сматрали да се македонствујуши нису одрекли ревизионизма према Македонији; те је поручио Тодору Александрову Попрушеву и да би УПББ био расформиран уколико ВМРО пређе на легалан рад (К. Палешутски, *Македонското ослободително движење след Първата световна война (1918–1924)*, 228, 229). Аутономија политичким затвореницима је дата након убиства Тодора Александрова Попрушева и углавном је обухватила чланове и симпатизере ВМРО (Архив Југославије, Фонд Министарства правде Краљевине Југославије (63), Поверљива архива, фасцикла 3, предмет бр. 49/1924).

¹⁰ С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и припрема државног удара у Бугарској, 1923–1925. године”, 203–231.

¹¹ Федералисти окупљени око др Филипа Атанасова добили су финансијску помоћ југословенске владе за штампање листа *Македонско съзнание* (до тада су примали новац од СССР-а и југословенског МУД-а) и пренели уредништво листа из Беча у Београд. Уредник Константин Терзијев постао је близак сарадник министра иностраних дела Момчила Нинчића, децембра 1925. године. Поред борбе са аутономистима, група око листа *Македонско съзнание* требало је да опонира другим двома струјама федералиста које су биле финансиране новцем из Софије и Москве (Архив Југославије, Збирка Александра Цинцар-Марковића, 310-2, кутија 2 извештаји К. Терзића [Константин Терзијев] Балканском одсеку МИД-а од 12.

повереника који је био близак сарадник Михајла Шкартова, којег је представљао као интимног пријатеља Ивана Михајлова Гаврилова, покушано је да се утиче директно на ЦК ВМРО аутономиста. Југословенски државни органи сматрали су да је Иван Михајлов Гаврилов постао главни оперативац ВМРО као нови члан ЦК и особа која је била блиска убијеном Тодору Александрову Попрушеву.¹² Југословенска влада је давала инструкције поверенику које акције да предлаже ЦК ВМРО на територији Јужне Србије,¹³ у циљу каналиса-

априла и 12. јула 1926; извештај без наслова, писан на бугарском језику, 3. новембар 1928 (даље: АЈ, 310); Архив Југославије, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334), Политичко одељење, кутија 8, јединица описа 28, фолијације 336, 337 (даље: АЈ, 334-ПО); АЈ, 341-22-52 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Аустрија Бр. 5 од 25. октобра 1926; *Български периодичен печат 1844–1944. Аотиран библиографски указател*, Том I, А-М, с.с. Димитър П. Иванчев, (София: БАН, 1962), 463; К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1918–1924*, 234; К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*, 46-48, 80). МИД је користио Филипа Атанасова и Славе Иваново за сузбијање пропагандних активности аутономиста ВМРО у Бечу (АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 335; С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 395); са њима је сарађивао и Танасије Динић који је исплаћивао месечно по 5.000 америчких долара члановима акционог комитета преко Посланства у Бечу (С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 388–391, 393). Војни аташе у Бечу, пак, није веровао федералистима јер је располагао информацијама да су сарађивали са бугарским тајним војним изаслаником, аутономистима и Италијанима против бугарских комунистичких емиграната (ВА, п. 17, к. 95в, ф. 1, предмет бр. 13, рег. 1). У МИП-у су почели да сумњају у лојалност Филипа Атанасова због његовог разлаза са Лазаром Поповским и Славе Ивановим, и сазнања Посланства у Софији, 1930, да се споразумно са председником владе Андрејом Љапчевим вратио из Беча у Софију (Историјски архив Београда, Фонд Управе града Београда (1), предмет бр. СП-588, фасцикла 3, фолијација 9; Иозеф Коларж, Иван Щовичек, Валериан Бистрици, Васил А. Василев, Лидија Манолова, с.с., *Извори за българската история*, Том XXVII, Чехословашки извори за българската история, Том II, (София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1987), 311, 312 – даље: *ЧИБИ*, II).

¹² Након убиства најистакнутијег аутономисте Тодора Александрова Попрушева, Иван Михајлов Гаврилов се наметнуо као један од његових највернијих следбеника, али и као представник млађе генерације ВМРО који су до 1924. године своју активност превасходно усмеравали кроз организацију студената из Македоније „Вардар“. (К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*). МИД је располагао информацијама 1925. године, да је родом из истог места као и Тодор Александров Попрушев, Новог села у близини Штипа, да је извесно време био лични секретар вође ВМРО, да је као агилан омладинац био задужен за организационе послове, али да није имао искуства у руковођењу комитским четама (АЈ, 395-13-132, 611–614).

¹³ Михајло Шкартов је у првој половини двадесетих година био један од представника Скопског револуционарног округа, због чега су југословенски државни органи вероватно претпостављали да преко повереника могу да постигну резултате у спречавању акција ВМРО. Извештаји повереника су подношени МИД-у и МУД-у, један је адресиран на председника југословенске владе, нису потписани

ња рада комита у најмање болне тачке. Ова тактика се временски подударала са почетком смене старије (друге) и млађе (треће) генерације у редовима ВМРО-а, што је допринело замирању комитских операција и преусмерењу на извршење атентанта.¹⁴ Промене тактика допринеле су драстичном смањењу броја бугарских комита на територији Јужне Србије, са 1.675 у 1923. години на 200 у 1928. години.¹⁵

Прелазак са комитског рада на атентате могао је делимично да одговара и југословенским државним органима и трећој генерацији македонствујушких. Наиме, друга генерација се није ограничавала само на герилску борбу, већ је своје вишемесечне боравке на територији Јужне Србије користила да би инструисала бугарског становништво за кога да гласају на општинским и парламентарним изборима. Атентатори су се кратко задржавали на југословенској територији и њихов утицај на локално становништво био је условљен успехом акција, на које је југословенска влада покушавала да утиче преко свог повереника. Трећа генерација је, ипак, успевала да очува свој утицај међу Бугарима у Јужној Србији. Они су се плашили освете јер је ВМРО изрицала смртне пресуде угледнијим појединцима који су почели да суделују у раду југословенских државних и локалних органа.¹⁶ У том погледу карактеристично је убиство уредника

ни датирани. Никола Пашић је лично потписивао признанице за исплате новца (Архив Југославије, Фонд Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије (14), кутија 29, јединица описа 80, фолијације 277-278; АЈ 334-ПО-8-28, фолијације 246-252, 284-297, 322, 323, 674-682).

¹⁴ АЈ, 341-22-52 циркуларни извештај Обавештајног одсека МИД, Бугарска бр. 6 од 23. фебруара 1926; Архив Југославије, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа, (335), кутија 16, јединица описа 5, фолијације 66-77 (даље: АЈ, 335); К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924-1934*, 60, 62; V. Јовановић, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, 176; Димитър Косев, *Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев* (София: Захарий Стоянов, 1995), 53. Припадници треће генерације ВМРО углавном су били студенти и млади људи, ненавикнути на комитски рад (кретање ноћу, скривање дању по објектима у забаченим планинским крајевима, слаба исхрана, неложење ватре да би се избегле губитке и др). Они су живели у градовима и варошима у Бугарској, кратко су боравили на југословенској територији ради извршења атентата и постављања бомби (И. Михайловъ, *Спомени III*; К. Палешутски, *Македонското ослободително движење след Прва световна война (1918-1924)*; К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924-1934*).

¹⁵ Дмитар Тасић, „Војно-политичка акција 'македонствујушких' у Краљевини СХС/Југославији 1919-1934. године”, *Архив. Часопис Архива Југославије*, III, 3/2002, 102.

¹⁶ И. Михайловъ, *Спомени II*, passim; И. Михайловъ, *Спомени III*, passim; Петър Шанданов, *Богатство ми е свободата. Спомени*, (София: Гутенберг, 2010), 120, 121; К. Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия*, 112-117, 131.

битољског листа *Јужна звезда* Спасоја Хаџипоповића¹⁷ 1926. године, по смртној пресуди ЦК ВМРО због отужбе да је био србоман¹⁸. Због тога је члан Народне радикалне странке и народни посланик за Битољ Јован Алтипармаковић¹⁹, сазнавши да је и сам осуђен на смрт по истој оптужби, молио ВМРО преко локалних јатка да га ослободе изречене пресуде, а заузврат је радио по налозима организације од 1926. године.²⁰

Пратећи развој прилика, МИД је више пажње посвећивао упадима бугарских комитета из Албаније у пролеће 1926. године. Сматрало се да су главни узроци били непостојање чета УПББ-а у западним деловима Јужне Србије и жеља ВМРО да се променом правца кретања избегну оптужбе против бугарске владе због њихових активности.²¹ У оквиру југословенских државних институција као додатни фактор је посматрано италијанско коришћење ВМРО-а за продор на Балкан.²² Будући да су Александар Протогеров²³ и његови најближи сарадници Георги Попхристов Стојчев и Петар Шанданов фокусирали рад на формирање мреже јатака у Албанији и на

¹⁷ У бугарским изворима и литератури наводи се под именом Спас Василев Хаджипопов.

¹⁸ Србоман (сърбоманин) је био термин коришћен за лица рођена у Македонији која су сматрана Бугарима, а који су се одлучили за сарадњу са српским, односно југословенским властима.

¹⁹ У бугарским изворима и литератури наводи се под именом Иван Алтипармаков.

²⁰ АЈ, 335-16-5, фолијације 66-77; И. Михайловъ, *Спомени III*, 297. Као председник Месног одбора НРС – Битољ радио је против Јована Ћирковића, председника Округног одбора НРС, и био кандидат на супарничкој листи пензионисаног генерала Светислава (Тисе) Милосављевића на парламентарним изборима 1927. године (Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, (Београд: ИНИС, 2002), 182).

²¹ АЈ, 395-15-148, фолијације 45–47; АЈ, 395-15-149, фолијације 128, 130.

²² Др Иван Гаджев, *Иван Михайлов (отвѣд легендите)*, Том први, Иван Михайлов и ВМРО (Софија: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007), 101; Massimo Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922-1939)*, (Bari: V. A. Graphis, 2006), 148, 149; Д. Косев, *Външната политика на България*, 86; Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, (Београд: ISI, 1987), 41.

²³ Југословенске службе су одмах након Првог светског рата схватиле да ће имати проблема у сузбијању активности Александра Протогеровова, Петра Чаљева и других чланова ВМРО-а који су били рођени у Охриду, где су имали рођаке и велики број пријатеља, те су лако могли да регрутују људство и јатаке (Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, прир., *Југословенска држава и Албанци*, Том I, (Београд: Службени лист СРЈ, 1998), 296, 297).

комитске активности у тзв. Битољском револуционарном округу²⁴, југословенски државни органи су 1926–1927. године свој фокус преусмерили на њих тројицу.²⁵ Једна од успешних акција било је откривање присуства Петра Шанданова 1926. године, који је напустио територију Краљевине СХС, што је отежало рад комита који су убили Спасоја Хаџипоповића и одустали од извршења смртне пресуде над Јованом Ђирковићем.²⁶ Посланство и војни аташе у Тирани посветили су посебну пажњу могућој сарадњи ВМРО и Косовског комитета, те њиховим контактима са албанским властима и Италијанима.²⁷ Након убиства генерала Михаила Ковачевића, убијени су отац и брат Ивана Михајлова Гаврилова у Штипу,²⁸ а Краљевина СХС је затворила границу са Бугарском 1927. године, чиме је повећан значај југословенско-албанске границе за активности ВМРО.²⁹

²⁴ ВМРО је своју организацију на територији Вардарске Македоније поделио на Битољски и Скопски револуционарни округ. Битољски револуционарни округ обухватао је територију западно од долине реке Вардар, тзв. Западно Македонију.

²⁵ АЈ, 341-13-31 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Бугарска Бр 42 од 27. децембра 1926; АЈ, 341-23-53 генерални политички директор МИД Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов. Бр. 1260 од 5. марта 1928; Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара (370), кутија 24, јединица описа 73, фолијације 3–7, 68 (даље: АЈ, 370); АЈ, 395-15-149, фолијација 162; Архив САНУ, 14.387/8774; Ђ. Коларж и др., сьс., *ЧИБИ*, II, 96. У МИД-у је процењено, 1926, да је Александар Протогеров одредио за циљ рада присаједињење источног дела Македоније, јер су сматрали да је мислио да се Срби никада не би одрекли Вардарске долине због саобраћајне везе са Солуном; а да је морал македонствујушких подигнут јачањем италијанско-албанских веза (АЈ, 370-24-73, фолијације 3-7, 68; АЈ, 395-15-149, фолијација 162).

²⁶ Спасоје Хаџипоповић је осуђен на смрт као бугарски ренегат (србоман), а Јован Ђирковић као представник српске политике у Македонији (АЈ, 335-16-5, фолијације 66–77; И Михайлов, *Спомени III*, 290-293; П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 247-250).

²⁷ Архив Југославије, Фонд Сталне делегације Краљевине Југославије при Друштву народа – Женева (159), кутија 1, фасцикла I генерални политички директор др Божидар Пурић сталном делегату у Женеви, Пов. Бр. 2247 од 22. марта 1927 (даље: АЈ, 159); АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 330–337, АЈ, 335-18-1, фолијација 5; АЈ, 341-23-53 генерални политички директор МИП Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов. Бр. 2160 од 5. марта 1928; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 4, рег. 9–11.

²⁸ Поред убиства најближих чланова породице Ивана Михајлова Гаврилова, убијени су и најближи чланови породице двојице атентатора на генерала Михаила Ковачевића. Коце Развигоров, срески писар у ђевђелијском селу Богданци и брат Ипократа, ухапшен је и пуштен на слободу јер није знао ништа о акцијама ВМРО, али је накнадно убијен. У полицијском затвору преминуо је од задобијених повреда отац Илије Лилинкова. Једино нису убијени чланови породице Благоја Кралева, који је ухапшен и изведен пред суд (И. Михайлов, *Спомени III*, 345–347; И. Гаджев, *Иван Михайлов*, 168, 169).

²⁹ Архив Југославије, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334), Персонални одсек Управног одељења, кутија 82, јединица описа

На основу личне жеље краља Александра, Танасије Динић се лично ангажовао на формирању мреже бугарских емиграната у иностраним државама ради парирања акцијама македонствујушких.³⁰ Југословенски органи су имали проверене и потврђене податке о активностима и личностима из окружења Александра Протогерова почетком 1928. године. Посланство у Тирани предало је 22. фебруара ноту у којој је у општим цртама известило о раду ВМРО-а на територији Албаније, али нису изнети детаљи да не би открили албанским властима мрежу својих повереника.³¹

Посланство и полицијски делегат у Софији извештавали су, крајем 1927. и почетком 1928, о све очигледнијим разликама између ставова припадника друге и треће генерације ВМРО у погледу целисходности наставка илегалних активности на територији Краљевине СХС. Означили су Ивана Михајлова Гаврилова за главног виновника серије атентата у Јужној Србији, истичући незадовољство Георгија Попхристова Стојчева њиховим последицама.³² Делегат МУД-а Цветан Ђорђевић известио је да је Иван Михајлов Гаврилов желео да искористи атентат Пунише Рачића на прваке Хрватске селачке стране у Народној скупштини, да би убацавањем веће групе комита додатно дестабилизовао ситуацију у Краљевини СХС, али да се Александар Протогеров успротивио и послао своје људе на границу да би осујетили овај план.³³ За југословенске државне органе вероватно су, приликом разматрања погледа две групе ВМРО на илегалне акције, били од значаја извештаји о плановима за убиство краља Александра.³⁴

240, фолијација 66 (даље: АЈ, 334-Персонални); И. Михайловъ, *Спомени III*, 341, 347; Илчо Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*, (София: Наука и изкуство, 1976), 122; Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, (Beograd: ISI, 1986), 31; Д. Косев, *Външната политика на България*, 87–93; V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, 111, 156; Иван Ристић, „Бугарска у југословенској спољној политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану”, *Архив. Часопис Архива Југославије*, XV, 1-2/2014, 88–90.

³⁰ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 388. 389.

³¹ АЈ, 341-23-53 генерални политички директор МИД Милан М. Јовановић посланствима у Лондону, Паризу и Софији, сталном делегату у Женеви, Стр. Пов. Бр. 40 од 20. фебруара 1928; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 6, рег. 1, 2; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 11, рег. 12, 13; Ђ. Коларж и др., сьс., *ЧИБИ*, II, 123.

³² АЈ, 335-109-1, 7; АЈ, 341-23-53 непотисани и неадресирани извештај од 4. јануара 1928. године.

³³ АЈ, 335-18-1, фолијације 10, 11, 13. Сличним информацијама располагао је и чехословачки посланик у Софији Вацлав Рејхолоец, мада он није био сигуран у њихову аутентичност (Ђ. Коларж и др., *ЧИБИ*, II, 153, 154).

³⁴ АЈ, 395-16-170, фолијације 475, 476; АЈ, 395-18-188, фолијација 11–18.

Југословенски министар иностраних дела Војислав Маринковић добио је информацију од бугарског колеге Атанаса Бурова³⁵, марта 1928, да је очекивано избијање новог сукоба у оквиру ВМРО, који је бугарска влада могла да искористи за ослобађање од организације.³⁶ У МИД-у је процењено да ће се бугарска влада одредити за Александра Протогерова, јер је као бивши генерал могао да подреди циљеве организације вишим државним интересима, за разлику од Ивана Михајлова Гаврилова, који је сматран авантуристом који ради за личну корист.³⁷ Изгледа да у МИД-у нису узимали у обзир да се бугарска влада плашила потенцијалне југословенске војне интервенције као одговора на атентате.³⁸ Према исказима Танасија Динића датим Одељењу за народну заштиту (ОЗН-а) након Другог светског рата, он је заједно са акционим центром федералиста ВМРО у Бечу припремио план за јачање раздора између друге и треће генерације македонствујућих. Они су искористили већ постојеће сумње да је Александар Протогеров био умешан у убиство Тодора Александрова Попрушева и играјући на карту амбициозности Ивана Михајлова Гаврилова сугерисали му да је неопходно да члан ЦК ВМРО буде елиминисан.³⁹ Након убиства Протогерова, 7. јула 1928, аутономисти ВМРО поделили су се на две фракције – протогеровисте (представнике друге генерације) и михајловисте (представнике треће генерације). У МИД-у су протогеровисте оценили као бугарске патриоте који се боре за идеале, а да се Иван Михајлов Гаврилов окружио „свим што је најгоре у Македонском комитету“⁴⁰. Стога је за југословенске службе било изненађење да је влада

³⁵ Андреј Љапчев и генерал Иван Волков одредили су се за крило Ивана Михајлова Гаврилова, а Атанас Буров за крило Александра Протогерова (Л. Панайотов, К. Палешутски, Д. Мичев, *Македонският въпрос и българио-југославските отношения*, 68; К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*, 50; Валентин Александров, *Атанас Буров: банкер, политик, дипломат*, (София: Списание „Антени“, 2011), 38).

³⁶ Архив САНУ, Заоставштина Војислава Маринковића 14.439/367 (даље: Архив САНУ, 14.439). Југословенски МИД је сматрао, средином 1926, да читава ВМРО подржава Андреја Љапчева након раскола у Демократском зговору и Официрској лиги због смене Александра Цанкова (АЈ, 395-15-148, фолијација 57). Југословенски војни кругови схватили да је дошло до озбиљног раздора између аутономиста и пре разговора Војислава Маринковића и Атанаса Бурова (ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 11, рег. 14).

³⁷ Архив САНУ, 14.439/327.

³⁸ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 124.

³⁹ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колaborационисти пред судом Озне*, 391.

⁴⁰ Југословенски МИД је 1929. године детаљније дефинисао ову оцену ставом да међу младићима које је регрутовао Иван Михајлов Гаврилов највише има

Андреја Љапчева подржала михајловисте. Југословенски државни органи су након провере података утврдили да је сарадња била заснована на личним интересима, јер је Иван Михајлов Гаврилов омогућио Ивану Волкову да сачува положај министра војног под претњом смртне пресуде ВМРО министрима који би тражили његову смену; а заузврат је добио помоћ војске и полиције у борби против протогеровиста.⁴¹

У Италији су, напоредо, почели да подржавају Ивана Волкова и михајловисте против Атанаса Букова и протогеровиста, након оставке бугарске владе од 5. септембра 1928. године.⁴² Посланик у Софији Љубомир Нешић успешно је утврдио промену италијанског држања у њеном зачетку,⁴³ што је за МИД био додатни преокрет јер је до тада контакте са Италијанима одржавао Наум Томалевски, близак сарадник Александра Протогерова.⁴⁴ Накнадним проверама, у пролеће 1929, утврђено је да је италијанска политика наставила да помаже обе фракције ВМРО.⁴⁵

Италијани се нису одмах определили за једно од два крила македонствујушких и тежили су да их измире,⁴⁶ како би спречили Краљевину СХС да искористи њихов обрачун.⁴⁷ Италијански посланик у Софији Ренато Пјаћентини залагао се за помоћ протогеровистима, сматрајући их окосницом организације, која би у супротном тражила помоћ других држава.⁴⁸ Поред италијанских интереса, Пја-

„разних окорелих зликоваца, фанатика и разног другог олоша” (АЈ, 395-20-203, фолијације 7–9).

⁴¹ Архив САНУ, 14.439/327; АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 385–387; АЈ, 335-18-1, фолијације 10–11, 13.

⁴² Према проценама италијанске владе, Буков и Цанков су подржавали протогеровисте ВМРО, политику зближавања са Краљевином СХС и сарадње са Француском; а Љапчев и ген. Вилков подржавали су михајловисте и сарадњу са Италијом (И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 127, 128).

⁴³ АЈ, 159-3-VIII посланик у Софији Љубомир Нешић Војиславу Маринковићу, Пов. Бр. 1116 од 9. септембра 1928. године.

⁴⁴ И. Гаджев, *Иван Михайлов*, 101; М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, 149–152.

⁴⁵ АЈ, 341-23-54 циркулар МИД, III. Пов. Бр. 1445 од 13. априла 1929. године.

⁴⁶ Италијани су оптуживали Краљевину СХС за убиство Александра Протогерова, али су одустали од те пропаганде увидевши да оптужују сами себе за везе са убицама (Mario Toscano, *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922–1935, Volume VI (1 gennaio – 23 settembre 1928), (Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1967), 440, 449).

⁴⁷ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 129–132.

⁴⁸ Ruggero Moscati, *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922-1935, Vol. VII (24 settembre 1928 – 12 settembre 1929), (Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1970), 322, 534; Ruggero Moscati, *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922-1935, Vol. VIII (13 settembre 1929 – 14 aprile 1930), (Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1972), 113, 114.

ћентини се руководио и оценом карактера личности. Ивана Михајлова Гаврилова је сматрао „поремећеним криминалцем“ који је паралисао рад ВМРО налагањем убистава њених чланова.⁴⁹ Министар иностраних дела гроф Дино Гранди је одлучио, децембра 1929, да настави подршку обема фракцијама.⁵⁰

Југословенске службе увиђале су могућност искоришћавања следбеника Александра Протогеровога након расцепа у редовима ВМРО и информација да се Италија определила за једну од две стране. Први наговештај је била пропаганда протогеровиста који су јавно износили документа која су компромитовала Ивана Михајлова Гаврилова због почињених убистава.⁵¹ Југословенска пропаганда је почела да шири истините и тенденциозне вести о вођи михајловиста с циљем разуверавања Бугара у Јужној Србији да ће ВМРО и даље бринути о њима. Лајтмотив је било тумачење да је једини циљ Ивана Михајлова Гаврилова био да преузме касу ЦК ВМРО, у којој је наводно било 30.000.000 лева.⁵² Овај детаљ је вероватно био засниван на подацима којим су располагале југословенске службе, да су у том периоду протогеровисти располагали са 2.600.000, а михајловисти са 22.000.000 лева.⁵³

За југословенске државне органе била је значајна процена јачине две фракције ВМРО за наставак акција. Прва значајна информација била је повлачење михајловиста и протогеровиста из Албаније због међусобних обрачуна.⁵⁴ Озбиљно упозорење била је посе-

⁴⁹ Пјаћентини је упозоравао министра Дина Грандија, октобра 1929, да су изасланици Ивана Михајлова Гаврилова износили нетачне податке о раду михајловиста и да су ширили интриге против њега (R. Moscati, *DDI, Settima Serie*, Vol. VI-II, 114).

⁵⁰ R. Moscati, *DDI, Settima Serie*, Vol. VIII, 233.

⁵¹ АЈ 395-18-188, фолијације 34–90; АЈ, 370-24-73, фолијације 202-212, 214–259.

⁵² R. Moscati, *DDI, Settima Serie*, Vol. VII, 111.

⁵³ АЈ, 341-23-54 циркулар МИД, III. Пов. Бр. 1445 од 13. априла 1929; Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Сједињеним Америчким Државама – Вашингтон (371), кутија 35, јединица описа 46, фолијације 381, 382; АЈ, 395-20-203, фолијације 13, 14.

⁵⁴ АЈ, 159-7-15/1 извештај од 18. октобра 1929; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр.11, рег. 12–14. Наум Томалевски је тврдио Италијанима марта 1929. да су протогеровисти пребацили људе у Македонију и чекају повољне временске прилике да почну акцију (R. Moscati, *DDI, Settima Serie*, Vol. VII, 322). Георги Попхристов Стојчев и Петар Шанданов су из Албаније известили истомишљенике, 7. августа 1929, да је немогуће наставити рад на југословенској и грчкој територији (Кирил Пърличев, *36 години във ВМРО. Спомени на Кирил Пърличев*, (София: Веда-МЖ, 1999), 253–255, 259, 264. П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 301, 302). Италијани су саветовали Бугаре и Албанце, током 1929, да привремено прекину акцију и чекају повољније међународне околности (И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 156).

та Анте Павелића Ивану Михајлову Гаврилову у Софији и потписивање споразума између усташа и македонствујушких.⁵⁵ Југословенске службе су приметиле да протогеровисти губе подршку јер су се ослањали на интелектуалце који нису желели обрачун са истомишљеницима и, за разлику од Михајловиста, занемаривали револуционаре.⁵⁶ Посебно су уочене последице убиства Георги Баждарова;⁵⁷ када су почели да се скривају код јатака у Софији.⁵⁸ У МИД-у није одбацивана могућност да је подршка бугарске владе и Двора омогућила Ивану Михајлову Гаврилову да ојача свој утицај у ВМРО-у.⁵⁹ Међутим, југословенски органи су приметили да су протогеровисти добили подршку Родне заштите⁶⁰ и бугарских официра који су били следбеници мајора Дамјана Велчева.⁶¹

Југославија је морала да води рачуна о жељама Француске и Британије, чија подршка им је била значајна због погоршавања односа са Италијом, те је и сама тражила начина да нормализује односе са Бугарском. Југословенско-бугарски преговори, покренути фебруара 1929, резултирали су потписивањем Пиротских споразума јануара 1930. године. Тиме су регулисани отварање границе, садејство пограничних органа против комита, ликвидација двовласнич-

⁵⁵ АЈ, 159-7-15/1 Кумануди, Пов. Бр. 5169 и Стр. Пов. Бр. 236 од 18. марта 1930; АЈ, 395-20-203, фолијације 7–9; Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, (Zagreb: Globus, 1978), 54–60; И. Димитров, *Българо-италиански политически одношения*, 156. Сарадња ВМРО са хрватским странкама почела је по уједињењу Краљевине СХС (Коста Църнушанов, *Македонија в хърватско-българските взаимоотношения през вековете* (София: ВМРО, 2000), 32–37, 40, 41; Željko Karaula, „Pismo vođe VMRO Todora Aleksandrova Stjepanu Radiću, 1924. godine”, *Arhivski vijesnik*, 51, 1 (2008), 313–317). Потписивање споразума између усташа и македонствујушких утицало је на одлагање потписивања Пиротских споразума (АЈ, 370-24-73, фолијације 261–263).

⁵⁶ АЈ, 159-7-15/1 извештај од 10. децембра 1929; АЈ, 159-12-4 [Бранислав Денић], „Елаборат достављен лично Централном Пресбируу 28. јануара 1930.”

⁵⁷ АЈ, 159-7-15/1 извештај, s.l., s.a.

⁵⁸ АЈ, 159-7-15/1 извештај од 28. децембра 1929. године.

⁵⁹ АЈ, 341-23-54 Маринковић, Пов. Бр. 13564 од 5. новембра 1929. године.

⁶⁰ Родна заштита је била једна од фашистичких организација у Бугарској, организована по узору на аустријску Отаџбинску заштиту (Heimwehr), залагала се за радикално решење политичке ситуације (Архив Србије, Збирка Танасија Динића, предмет бр. ТД-81, фолијације 1–3 (даље: АС, ТД); Веселин Јанчев, *Официри без паго̀ни. Свџозџт на запасните официри в Бџлгария 1907–1945* (София: Военно изда̀телство, 2000), 94, 95; Румен Даскалов, *Бџлгарското общество 1878–1939. Том I. Население. Общество. Култура* (София: Гутенберг, 2005), 227, 234, 235).

⁶¹ АЈ, 159-7-15/1 извештај s.l., s.a., извештај од 10. децембра; извештај од 28. децембра 1929; АЈ, 159-12-4 [Бранислав Денић], „Елаборат достављен лично Централном Пресбируу 28. јануара 1930.”; АС, ТД, предмет бр. ТД-39 „Бџлгарските националисти и техните групировки и комбинации...”, 27. фебруар 1930.

ких имања и друга питања.⁶² Потом, југословенски државни органи су процењивали подвојеност чланова бугарске владе према михајловистима и протогеровистима у погледу два могућа концепта спољне политике: ослонца на Италију или сарадње са Југославијом и Чехословачком.⁶³

Прва велика акција ВРМО након отварања југословенско-бугарске границе изазвала је протест југословенске владе, а Атанас Буров је обећао прекид антијугословенске пропаганде македонске штампе.⁶⁴ Убрзо је уследила забрана протогеровистичког листа *Вардар*, чијег су уредника Васиља Пундева непосредно пре тога убили михајловисти.⁶⁵ Постављење Александра Цанкова за министра просвете, маја 1930, у југословенском МИП-у је процењено као корак ка измирењу михајловиста и протогеровиста;⁶⁶ док су чехословачка и италијанска дипломатска служба сматрала да је он, као лични пријатељ Протогеровога, био противник Ивана Михајлова Гаврилова и заговорник бугарско-југословенског приближавања.⁶⁷ Војислав Маринковић је критиковао бугарску владу да је пропустила моменат за сузбијање организације након убиства Александра Протогеровога. Његова аргументација је била заснована на ставовима изграђеним 1928. године: да су руководство ВРМО преузеле особе које се боре за личне интересе, а да су потиснути интелектуалци и искрене патриоте.⁶⁸ Југословенска дипломатска служба је закључила да су обе фракције ВРМО и даље фокусиране на међусобни обра-

⁶² И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 135–138, 141, 153, 154; Е. Milak, *Italija i Jugoslavija*, 55–57; Dr Dunja Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933. Britanska politika prema jugoslovensko-italijanskim sukobima u vreme svetske privredne krize* (Beograd: ISI, 1987), 73–85; Д. Коцев, *Външната политика на България*, 98–104, 160, 161, 166–174; М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, 169–192.

⁶³ АЈ, 159-7-15/1 в. д. генералног политичког диретора МИД др Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 3956 Бу.-1.00 од 10. марта 1930; АС, ТД, предмет бр. ТД-47, фолијације 1–3 „В България има течения за диктатура“, 2. октобар 1930; АС, ТД, предмет бр. ТД-49, фолијације 1–16.

⁶⁴ АЈ, 159-7-15/1 Кумануди, Пов. Бр. 5169 од 18. марта 1930. године.

⁶⁵ АЈ, 159-8-15/III Љубомир Нешић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 519 од 26. марта, Нешић, Пов. Бр. 552 од 1. априла 1930. године.

⁶⁶ АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић посланствима у Софији и Тирана, Конзулату у Корчи и Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 10321 Бу.-8.00 од 31. маја 1930. године.

⁶⁷ Ђ. Коларж и др., сџс., *ЧИБИ*, II, 289; R. Moscati, *DDI, Settima Serie*, vol. IX, 53, nota 1.

⁶⁸ *Ibid.*

чун а не на акције у Вардарској бановини, али је наставила да прати утврђивање њихових позиција у Албанији.⁶⁹

Петар Шанданов, који је са Георгијем Попхристовим Стојчевим преузео руковођење протогеровистичког крила ВМРО, више пута је 1929–1931. одлазио у Париз, Беч и друге европске престонице, настојећи да обезбеди финансијску подршку.⁷⁰ Међутим, 1929. и у првој половини 1930. изгубили су најважнију инострану помоћ – италијанску. Дино Гранди је на основу михајловистичких оптужби крајем 1929. године био убеђен да су протогеровисти ступили у југословенску службу и да су планирали комитске упаде да би компромитовали владу Андреја Љапчева пред европском јавношћу, те на тај начин олашкали пројугословенским странкама да се врате на власт у Бугарској. Стога је средином 1930. ускраћена финансијска подршка.⁷¹ Положај протогеровиста у Албанији додатно се погоршао јер је Косовски комитет разматрао сарадњу са михајловистима за акције на југословенској територији.⁷²

Протогеровисти су након атентата у Струмици, марта 1930. године, јавно оптужили михајловисте да су убили Бугаре уместо Срба и тиме постали гори тирани у Вардарској бановини од југословенских власти.⁷³ Отправник посланства у Софији Милан Антић известио је МИП да су пребацивали одговорност за убиства Македонаца у Бугарској и атентате у Југославији на михајловисте и поједине министре.⁷⁴ Значајна промена била је обустава протогеровистичке подршке петиционарима, који су оптуживали Југославију пред Дру-

⁶⁹ АЈ, 159-44-15/III Љубомир Нешић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 823 од 24. маја; Павле Каровић посланствима у Софији и Тирани, Конзулату у Корчи и Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 10354 Бу.-8.03 од 31. маја; исти Сталној делегацији у Женеви, Посланству у Тирани и Конзулату у Корчи, Пов. Бр. 10070 Бу.-8.00 од 2. јуна 1930. године.

⁷⁰ К. Палешутски, *Македонско ослободително движење 1924–1934*, 101; предговор Цветане Мичеве у Петър Шанданов, *Богатство ми е свободата. Спомен*, (Софија: Гутенберг, 2010), 22–26.

⁷¹ R. Moscati, *DDI, Settima Serie*, vol. IX, 67–69, nota 1.

⁷² АЈ, 159-8-15/II Нешић, Пов. Бр. 552 од 1. априла 1930; АЈ, 159-12-4 [Бранислав Денић] „Елаборат достављен лично Централном Пресбируу 28. јануара 1930.“; АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 6868 од 8. априла; Павле Каровић Сталном делегату у Женеви, Пов. Бр. 6819 Бу.-8.00 од 12. априла 1930; *DDI, serie VII*, vol. IX, 66, nota 2, 567, nota 2; „Взаимно лицѣмерие“, *Свобода или смърт. Революционен лист*, Год. V, Број 115, Мај 1930; предговор Ц. Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми је свободата*, 29.

⁷³ АЈ, 159-44-15/III Драгомир Касидолац Сталној делегацији у Женеви, посланствима у Лондону, Паризу и Риму, Пов. Бр. 12783 Бу.-8.00 од 12. јула 1930. године.

⁷⁴ АЈ, 159-44-15/III отправник послова у Софији Милан Антић ПО-у МИП-а, Пов. Бр. 1.114 од 8. јула 1930. године.

штвом народа да не поштује права бугарске мањине,⁷⁵ јавно их означивши као сараднике Ивана Михајлова Гаврилова.⁷⁶ Посланство у Софији је сматрало да је цензура забранила њихову штампу јер је почела да користи написе из југословенских листова који су оптуживали Ивана Михајлова Гаврилова.⁷⁷

У југословенском МИП-у се, у пролеће 1930, сматрало да су протогеровисти планирали комитске акције.⁷⁸ Пошто је процењено да су желели да се обрачунају са михајловистима,⁷⁹ из југословенских извора су ширене гласине о лошем здрављу и могућој смрти Ивана Михајлова Гаврилова.⁸⁰ За протогеровисте је велики удар било убиство Васиља Пундева, 4. марта 1930, уредника протогеровистичког органа *Вардар*, јер су михајловисти доказали да не праве разлику између комита и јавних радника.⁸¹ Након ликвидације Пундева ширене су гласине да су се Георги Попхристов Стојчев и Петар Шанданов одрекли наставка револуционарне борбе,⁸² те је у Команди V Армијске области процењено да је Петар (Пецо) Трајков Гировски остао једини противник Ивана Михајлова Гаврилова.⁸³ МИП је средином 1930. знао да су протогеровисти остали без новчаних

⁷⁵ АЈ, 159-5-XXVI посланик у Бечу Милан Ђ. Милојевић, Пов. Бр. 222 од 5. марта 1930. године.

⁷⁶ „По кој пѣтѣ?“, *Свобода или смъртѣ. Револуционенѣ листѣ*, Год. V, Брой 106, 12 Мај 1930.

⁷⁷ АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић Сталној делегацији у Женеву, МУП-у, ГЂ-у, Пов. Бр. 18065 од 17. септембра 1930. године.

⁷⁸ АЈ, 395-21-218, фолијација 615.

⁷⁹ АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић посланствима у Софији и Тирани, Конзулату у Корчи и Сталној делегацији у Женеву, Пов. Бр. 10354 Бу.-8.03 од 31. маја; Пов. Бр. 10070 Бу.-8.00 од 2. јуна 1930; „Съобщение“, *Свобода или смъртѣ. Револуционенѣ листѣ*, Год. V, Брой 106, 12 Мај 1930.

⁸⁰ АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић МУП-у, сталном делегату у Женеву, Пов. Бр. 11437 од 12. јуна 1930, шеф I Политичког одсека МИП Драгомир Касидолац МУП-у и Сталној делегацији у Женеву, Пов. Бр. 12168 Бу.-8.00 од 25. јуна; исти МУП-у, ГЂ-у и Сталној делегацији у Женеву, Пов. Бр. 13755 Бу.-8.00 од 15 јула; отправник послова у Берну Сретен Стојаковић Сталној делегацији у Женеву, Пов. Бр. 227 од 23. јула 1930. године.

⁸¹ „Биографически бележки Василѣ Пундевѣ“, „Стоянѣ Димитровѣ-Зашовѣ“ и „Атентатит“, *Свобода или смъртѣ. Револуционенѣ листѣ*, Год. V, Брой 105, 7. Априлѣ 1930; „Василѣ Пундевѣ и македонската младежѣ“, *Свобода или смъртѣ. Револуционенѣ листѣ*, Год. V, Брой 106, 12. Мај 1930; Предговор Цветане Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 22, 23.

⁸² И. Коларж и др., сѣс., *ЧИБИ*, II, 288, 289, 291.

⁸³ АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић посланствима у Софији и Тирани, Конзулату у Корчи, Сталној делегацији у Женеву, Пов. Бр. 10354 Бу.-8.03 од 31. маја 1930. године.

средства,⁸⁴ а Посланство у Софији је убрзо проценило да су михајловисти били главни, а можда и једини противници Југославије.⁸⁵

Потпуна дефанзива протогеровиста отварала је врата сарадњи са југословенским државним органима. Посланство у Софији је процењивало да је њихов значај у томе што би увек пронашли политичку подршку у Бугарској и због спремности да наставе обрачун са михајловистима.⁸⁶ С друге стране, југословенски државни органи више нису веровали да је могуће дипломатским интервенцијама и спољним контрамерама приморати владу у Софији да распусти ВМРО. Стога је закључено да је неопходно да се оконча серија атентата, без обзира које би се мере предузеле.⁸⁷ У МИП-у је сматрано да је Никола Велев, брат аташеа за штампу у Београду Бориса Велева, био протогеровиста⁸⁸ јер су били рођаци Александра Протогерова. Међутим, он је био организатор атентата на Петра Чауљева, Тодора Паницу и Рајка Даскалова.⁸⁹ Стога Никола Велев није коришћен као контакт особа.

Југословенски државни органи ступили су у везу са протогеровистима преко Лазара Поповског, члана ВМРО (обједињене), феде-

⁸⁴ АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић МУП-у и сталном делегату у Женеви, Пов. Бр. 11437 од 12. јуна; исти посланствима у Лондону и Паризу, Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 12190 Бу-8.00 од 30. јуна 1930. године.

⁸⁵ Нада Петровић, Саша Илић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (август-децембар) 1930. године*, Књига I (Београд: Архив Југославије, 2005), 17, 18.

⁸⁶ Н. Петровић, С. Илић, прир., *Извештаји*, Књига I, 18.

⁸⁷ Љубомир Нешић је, као искрени поборник словенске сарадње, желео да ублажи притиске на владу у Софију тврдећи да је судбина Александра Стамболијског била јасан показатељ да ниједна бугарска влада нема довољно снаге да се обрачуна са ВМРО. Ипак, у МИП-у је закључено да су сви уступци чињени појединим бугарским државницима и владама схватани не као израз благонаклоног држања, већ као слабости Југославије и страха од Италије, те је одлучено да се према Бугарској поведе строжа политика (И. Коларж и др., сьс., *ЧИБИ*, II, 289, 292, 293; Димитър Митев, сьс., *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919–1941 г.)*, том I (1919–1934 г.), (София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005), 183, 184). Нови курс је еволуирао у становиште да је распуштање ВМРО био *conditio sine qua non*, без којег није могло бити било каквог споразума између две државе. Ова промена се огледала и приликом одабира новог посланика у Софији, када је постављен Александар Ст. Вукчевић који је имао неблагонаклоно држање према Бугарима (Йозеф Коларж, Иван Щовичек, Валериан Бистрички, Васил А. Василев, Лидия Манолова, сьс., *Извори за българската история*, Том XXVIII, Чехословашки извори за българската история, Том III, (София: БАН, 1994), 82, 84 – даље: *ЧИБИ*, III).

⁸⁸ МИП је имао изваштаје да је он одбио да преда архиву Удружења македонских студената у иностранству, које је спровидило пропаганду ВМРО, након што су михајловисти преузели вођство у организацији (АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 6265 Мав. од 2. априла 1930).

⁸⁹ АЈ, 395-20-203, фолијације 18-20; АЈ, 395-21-218, фолијација 603.

ралистичког крила које се ослањало на сарадњу са бугарским комунистима и III интернационалом. Он је као формални секретар у бугарским посланствима и прикривени војни аташе у Тирани и потом емигрант у Бечу, током друге половине двадесетих, био повереник југословенских служби. Његов рад сматран је као „најстрожије поверљиве природе. Сарађивао је са органима Краљевине СХС јер је увиђао да продор италијанског утицаја представља опасност за све балканске државе,⁹⁰ а први значајан резултат било је упозорење југословенском Посланству у Тирани на Ђурашковићеву аферу⁹¹, 1927, пре њеног избијања.⁹² Војни аташе Танасије Динић је од њега добијао информације о кретању комитских чета, које су из Бугарске преко Италије и Албаније упадале у Јужну Србију.⁹³ Био је погодна особа за успостављање контакта са протогеровистима ВМРО као класни друг са Војне академије Петра Шанданова и Петра Трајкова Гировског и пријатељ великог броја официра из групе Дамјана Велчева у оквиру Официрске лиге.⁹⁴ Динић је након убиства Александра Протогеровова прекинуо дотадашњу сарадњу са акционим комитетом федералиста у Бечу⁹⁵ и користио је Поповског да би формирао пројугословенску групу у ВМРО(об) од људи који су били у контакту са протогеровистима ВМРО од почетка 1929. године.⁹⁶

Првобитни план сарадње са протогеровистима израдио је пуковник Танасије Динић, заједно са Лазаром Поповским. Након примљеног извештаја, октобра 1930, о расколу Љапчева и генерала Волкова са Буровим, Дамјаном Велчевим и звенарима, због подршке прве групе михајловистима а друге протогеровистима, одлучено је да се искористе контакти Лазара Поповског са Михајлом Шкартовим и Георгијем (Гевгелијским) Хаџидимитровим. Танасије

⁹⁰ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 386.

⁹¹ О Ђурашковићевој афери видети: Саша Мишић, *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924–1927. година*, (Београд: Службени гласник, 2009), 145–150.

⁹² ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 7, рег. 1; Ђ. Коларж и др., сьс., *ЧИБИ*, II, 95, 96; К. Палешутски, *Македонското освободително движење 1924–1934*, 77, 80.

⁹³ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 389.

⁹⁴ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти; Архив Србије, Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције, Списак IV, предмет бр. 41. елаборат „Обавештајне службе према Бугарској 1930–1934. и 1936–1941.“, фолијација 58 (даље: АС, БИА, IV).

⁹⁵ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 392.

⁹⁶ К. Палешутски, *Македонско освободително движење 1924–1934*, 210, 211, 213–216.

Динић је располагао подацима да су протогеровисти били пред уништењем, које би Андреј Љапчев искористио за смирење ситуације у ВМРО. Међутим, они су и даље имали мрежу присталица у најважнијим местима у Бугарској и процењивали су да би, уз југословенску материјалну подршку, лако овладали невропкопским и разлошким срезом. Првобитно су тражили 50 револвера за своје „егзекуторе”. Постојала је идеја да се преко федералисте Славе Иванова⁹⁷ организује састанак Михајла Шкартова и човека од поверења Танасија Динића у Прагу, да би протогеровисти стекли утисак да би и Чехословачка стојала иза пружене помоћи.⁹⁸ Уместо у Прагу, састанак са Петром Шандановим и Михајлом Шкартовим организован је у Бечу децембра 1930, где је боравио Лазар Поповски. Договорена је сарадња и месечна надокнада за реорганизацију и наоружавање. Први задаци су били наставак борбе са михајловистима, неактивност у Вардарској бановини и изазивање незадовољства у бугарској јавности према македонском илегалном покрету.⁹⁹

Архивски извори, мемоарска излагања и историографска литература не слажу се о времену ступања протогеровиста ВМРО у југословенску службу и висини новачне помоћи. Посланик у Софији Александар Цинцар-Марковић је након премештаја у Берлин, 1935, изнео да су протогеровисти ступили у југословенску службу преко Лазара Поповског 1930. године.¹⁰⁰ Петар Шанданов је тврдио да су ступили преко Славе Иванова и Танасија Динића 1931. године.¹⁰¹ Поред квалитативне разлике два извора, постоје и друге чињенице које указују да су тачнији подаци које је изнео Александар Цинцар-Марковић. Криза протогеровиста кулминирала је убиством Наума Томалевског 2. децембра 1930, када је Петар Шанданов ступио у

⁹⁷ Славе Иванов је био један од најугледнијих чланова ВМРО након Првог светског рата; приступио је групи велешког војводе Крума Зографова која је организовала Унутрашњу македонску федеративну револуционарну организацију (ВМФРО); након сукоба са Тодором Александровим и убиства Крума Зографова у штипском селу Кошово 1922. прво је отишао у Беч, а потом ступио у југословенску службу заједно са другим федералистима. Из Беча се преселио у Београд 1931. године (П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 310, 311; К. Палешутски, *Македонското ослободително движење след првата световна война*, 94–96, 104, 109–135, 177, 178, 212, 213; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925. године”, 212, 213).

⁹⁸ АС, ТД, предмет бр. ТД-47, фолијације 14, 15.

⁹⁹ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти; АС, БИА, IV, предмет бр. 41, фолијације 36, 37; П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 310, 311.

¹⁰⁰ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти.

¹⁰¹ Предговор Ц. Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 29; П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 310.

контакт са пладневцима БЗНС „Ал. Стамболијски“ преко Крстана Поптодорова.¹⁰² Потом су вође бугарске земљоделске емиграције Константин Тодоров и Александар Обов пропагандно подржали протогеровисте.¹⁰³ Посланство у Софији је оценило да су протогеровисти били спремни за наставак борбе и да неће капитулирати пред михајловистима.¹⁰⁴ Кирил Парличев је навео да су протогеровисти априла и маја 1930. били у безнадежној ситуацији¹⁰⁵; да их је Петар Шанданов обавестио у пролеће 1931. о новцу добијеном од ВМРО(об) али да није пружао никакве доказе до августа.¹⁰⁶ Према његовом тумачењу, одлуке које је Петар Шанданов донео 1929–1930. године утицале на промену пропагандне протогеровиста 1932–1933, у корист југословенских теза о Македонији и интегралној Великој Југославији (уједињењу Југославије и Бугарске).¹⁰⁷ Петар Шанданов је јавно одбацио декларацију Георги Попхристова Стојчева и Кирила Парличева о престанку непријатељстава са михајловистима, марта-априла 1931, иако је у том тренутку био једини истакнути припадник друге генерације ВМРО на челу протогеровиста и мало је вероватно да би се усудио на наставак сукоба без претходно обезбеђене подршке.¹⁰⁸

У погледу месечне надокнаде коју су издавајане из југословенског буџета за рад протогеровиста, сачувано је више опречних извора и сведочанстава. Александар Цинцар-Марковић је тврдио да је новачна помоћ износила 250.000 лева месечно према договору из 1930 и 4.000–5.000 швајцарских франака месечно (138.000–175.000 лева) на основу договора из 1933. године.¹⁰⁹ Петар Шанданов је забележио у својим мемоарима 1930, и дао у изјави истражним орга-

¹⁰² Предговор Ц. Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 24; П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 308; К. Пърличев, *36 години във ВМРО*, 323.

¹⁰³ Истовремено су подржали протогеровисте ВМРО, звенаре Дима Казасова и Кимона Георгијева, и члана тзв. Официрске лиге Дамјана Велечва (АЈ, 159-9-2 Драгомир Касидолац Сталном делегату у Женеви, Пов. Бр. 389 Бу.-41 од 17. јануара 1931). Петар Шанданов је у исказу датом истражним органима, 1950, навео да је прво ступио у контакт са земљоделским емигрантима тражећи финансијску подршку из иностранства (П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 345, 346).

¹⁰⁴ У месечном извештају за децембар 1930, Посланство у Софији је нагласило да је једино Георги Попхристов Стојчев био наклоњен измирењу док су остали најугледнији протогеровисти били противници мирења са михајловистима (Н. Петровић, С. Илић, *Извештаји*, Књига I, 238).

¹⁰⁵ К. Пърличев, *36 години във ВМРО*, 299, 300, 303.

¹⁰⁶ *Ibid*, 335, 336.

¹⁰⁷ *Ibid*, 344, 345.

¹⁰⁸ К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*, 205; предговор Ц. Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 26.

¹⁰⁹ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти.

нима 1953, да су одмах примили 20.000 француских франака (105.000 лева), потом су два или три месеца примали по 100.000 лева, а током 1939/1940. примали су по 25.000 лева.¹¹⁰ Уредник земљоделског листа *Пладне* инжењер Георги Волков тврдио је, 1941, да је југословенска влада одредила месечно 400.000 лева, који нису редовно издавани, али да је он лично предавао новац протогеровистима пре 1934. године.¹¹¹ Танасије Динић је у изјави датој ОЗН-и, 1946, тврдио да није имао одобрен стални кредит за сарадњу са протогеровистима, али да је за све издатке добијао новац од министра Двора.¹¹² Некадашњи секретар Посланства у Софији Драгољуб (Драги) Јовановић¹¹³ је у изјави датој маја 1949. навео да је месечно исплаћивано 10.000 швајцарских франака за ЦК ВМРО протогеровиста.¹¹⁴ Иако нисмо у могућности да утврдимо истинитост изнетих података, јер архива Посланства у Софији није сачувана, а и да јесте ове исплате су даване на основу везаних и невезаних поверљивих кредита те не би могли да их реконструиремо у целини, сматрамо да у погледу месечних примања протогеровиста *Aide-mémoire* Александра Цинцара-Марковића пружа најприближније податке.

Почетком 1931. године за Краљевину Југославију су биле забрињавајуће информације да је по наредби бугарског Двора и владе спроведено измирење дела протогеровиста, на челу са Георги Попхристовом Стојчевим и Кирилом Парличевим, са Иваном Михајловим Гавриловим.¹¹⁵ Влада Александра Малинова, у којој су министарске положаје имали и чланови БЗНС, оформљена крајем јуна 1931, није уливала поверење да ће бити промењена политика према ВМРО.¹¹⁶ Међутим, одлазак Петра Шанданова из Бугарске и уби-

¹¹⁰ П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 310, 350, 351.

¹¹¹ Николай Котев, Аврора Котева, „Крајат на една загадка или по-нататъшно изследване? Към въпроса за съдбата на един от ръководителите на БЗНС 'Александър Стамболийски' Пладне – инженер Георги Вълков”, *Известия на Националния исторически музей*, том XV, София, 2005, 181, 182.

¹¹² С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 392.

¹¹³ Драгољуб Јовановић је постављен за секретара октобра 1932, био је задужен за обавештајну службу. Премештен је 2. октобра 1935, после хапшења Дамјана Велчева (АЈ, 334-Персонални-158-481, фолијације 664 (пагинације 1-4), 833, 836, 845, 871).

¹¹⁴ АС, БИА, IV, предмет бр. 41, фолијација 56.

¹¹⁵ Нада Петровић, Јелена Бакић, прир. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1931. годину*, Књига II, (Београд: Архив Југославије, 2007), 11, 12, 57, 58.

¹¹⁶ Архив Југославије, Фонд Централног пресбиороа Краљевине Југославије (38), кутија 28, јединица описа 72 дописник у Софији Велимир М. Кривошић ЦПБ-у, Пов. Ст. Бр. 226 од 13. августа; Пов. Ст. Бр. 232 од 16. августа 1931 (даље: АЈ, 38).

ство истакнутог михајловисте Јордана Гјуркова отварају су питање даљег држања протогеровиста. У МИП-у је закључено да је атентат вероватно био почетак освете протогеровиста, што је било у складу са основним циљевима југословенске политике према ВМРО. Посебно је забележено тендециозно писање михајловистичке штампе да је Јордан Гјурков убијен по налогу југословенске владе.¹¹⁷ За разлику од Рената Пјаћентинија који је сматрао да ће протогеровисти постепено напустити ВМРО, у којем је руководство преузео Иван Михајлов Гаврилов;¹¹⁸ југословенски МИП је током марта-јуна 1931. пратио контакте протогеровиста са земљоделском емиграцијом и федералистима ВМРО(об), и почетак њихове освете над михајловистима,¹¹⁹ закључивши да протогеровисти рачунају да би њихов положај био побољшан формирањем владе Александра Малинова и БЗНС.¹²⁰

Повратком Петра Шанданова у Софију, августа 1931, протогеровисти (шандановисти)¹²¹ су организовали VII ванредни конгрес ВМРО на којем су за чланове ЦК изабрани Петар Шанданов, Крстан Поптодоров и Петар Трајков Гировски. Одлучено је да престану са издавањем листа *Свобода или смърт* и покрену *Революционен лист*.¹²² Наставили су објављивање чланака о михајловистичким убиствима Македонаца у Бугарској, оптужујући их да су убили више

¹¹⁷ АЈ, 38-28-72 Велимир Кривошић ЦПБ-у, Пов. Шт. Бр. 233 од 17. августа 1931; АЈ, 159-9-2 Драгомир Касидолац Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 3371 Бу.-24 од 22. фебруара; Пов. Бр. 3561 Бу.-23 од 24. фебруара; Пов. Бр. 3969 Бу.-24 од 27. фебруара; Пов. Бр. 4159 Бу.-24 од 3. марта 1931; АС, ТД, предмет бр. ТД-60 извештаји: „Отказа на Георги Поп Христов и Пърличев да се занимават вече с револуционна деиност и поведението на групата на национал-федералисте” од 26. фебруара 1931, „Македонски работи” од 28. фебруара 1931; *Извештају*, Књига II, 58, 102, 141, 142.

¹¹⁸ Ruggero Moscati, *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922-1935 (1 gennaio – 4 settembre 1931), Volume X (Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1978), 130, 131, nota 1.

¹¹⁹ АЈ, 159-9-2 Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 5689 Бу.-25 од 25. марта; Драгомир Касидолац Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 12320 Бу.-25 од 23. јуна 1931; АЈ, 395-23-235, фолијације 395, 396, 401; Н. Петровић, Ј. Бакић, прир. *Извештају*, Књига II, 141, 213, 214.

¹²⁰ АЈ, 395-23-235, фолијација 401.

¹²¹ Након повлачења Георги Попхристова Стојчева и Кирила Парличева, протогеровисти су називани у бугарским изворима и историографији шандановистима, јер је Петар Шанданов остао једини истакнути представник до избора новог ЦК ВМРО. Ради једноставности користили смо само назив протогеровисти.

¹²² Наслов *Революционен лист* узет је од поднаслова дотадашњег истоветно насловљеног месечника оба крила ВМРО. Излазио је од августа 1931. године до новембра 1933. године и објављено је 14 бројева (*Извештају*, Књига II, 321, 322; П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 310; К. Пърличев, *36 години във ВМРО*, 343, 344; *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател*, Том II, Н-Я, (с.с. Димитър П. Иванчев), (София: БАН, 1966), 227).

Бугара од југословенских и грчких власти у Македонији. Унели су и неколико новина у своју пропаганду током 1932–1933. године: заговарали су тезу да Бугари не представљају већинско становништво у Македонији; залагали су се за решење тзв. Македонског питања у оквирима Краљевине Југославије и износили идеју о федеративној јединици Македонији у оквиру уједињене Југославије и Бугарске.¹²³ Својим наступима које су прилагодили левим покретима придобили су сиромашније слојеве међу Македонцима у Бугарској и део бугарских комуниста. Због тога је јавност све мање веровала у михајловистичке оптужбе да су људи око Крстана Поптодорова били атентатори које је плаћао југословенски војни аташе пуковник Чедомир Шкекић.¹²⁴ Поред рада на пропагандном пољу, Петар Шанданов је одржавао блиске контакте са федералистом Михајлом Шкартовим, који је и даље био један од југословенских повереника.¹²⁵ Блиска сарадња протогеровиста са југословенским службама била је очигледна и у све отворенијим наступима пред дописником ЦПБ-а у Софији Велимиром Кривошићем, који је од јануара 1933 године био упућен у њихов пропагандни рад и планиране атентате на истакнуте михајловисте. Он је истицао разлику у тактикама две фракције. Протегеровисти су убијали квалитативно, односно блиске сараднике Ивана Михајлова Гаврилова, а михајловисти кванитативно, и истакнуте и мало познате чланове.¹²⁶

Током фебруара-марта 1933. југословенске службе су добиле информације да врх бугарске државе ради на измирењу фракција

¹²³ „Македонски самоизтрѣбления ли?“, „Властѣта може да спре братоубийствата“, „Десетиятъ конгресъ на македонскитѣ братства въ България“ и „По пѣтя на рекламата“, *Революционенъ листѣ. Периодическо издание на ВМРО*, Година I, Брой 3. и 4, Јануарий 1932; „Има думата Бѣлград!“ и „Цѣлокупна Југославия, бѣлгарската общественостъ и ВМРО“, *Революционенъ листѣ. Периодическо издание на ВМРО*, Година II, Јануарий 1933, Брой 9; Нада Петровић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину*, Књига III (Београд: Архив Југославије, 2008), 51, 52; К. Пърличев, *36 години във ВМРО*, 344, 345; Л. Панайотов, К. Палешутски, Д. Мичев, *Македонският въпрос и бѣлгаро-југославските отношения*, 69; предговор Ц. Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 29–31.

¹²⁴ АЈ, 38-28-72 Велимир Кривошић ЦПБ-у, Пов. Шт. Бр. 68 од 2. фебруара 1933. године.

¹²⁵ АЈ, 38-28-72 Велимир Кривошић ЦПБ-у, Пов. Шт. Бр. 649 од 28. септембра 1932; Пов. Шт. Бр. 3 од 4. јануара 1933. године.

¹²⁶ Сматрао је да су протогеровисти и федералисти успели заједничким наступом да утичу на неке локалне македонске организације да ускрате подршку михајловистима (АЈ, 38-28-72 Велимир Кривошић ЦПБ-у, Пов. Шт. Бр. 5 и Пов. Шт. Бр. 11 од 4. јануара; Пов. Шт. Бр. 29 од 12. јануара; Пов. Шт. Бр. 68 од 2. фебруара 1933).

ВМРО,¹²⁷ али да су македонски кругови били незадовољни јер су сматрали да Двор и Италијани врше притисак да прихвате идеју аутономне Македоније у оквиру Југославије.¹²⁸ Посланство у Софији је неуспех преговора оценило као почетак још огорченијих обрачуна.¹²⁹ У МИП-у је током априла и маја 1933. закључено да су михајловисти били врло незадовољни због атентата које су извршили протогеровисти и губитка подршке македонске емиграције.¹³⁰ Распламсавање борбе две фракције приморало је бугарску владу да донесе посебан закон у покушају да их спречи, јер је јавност била веома узнемирена свакодневним обрачунама.¹³¹ Истовремено, Посланство у Софији је закључило да су сукоби паралисали рад ВМРО на југословенској територији.¹³²

Нови састанци са Петром Шандановим организовани су у Загребу и Сушаку, 1933. године.¹³³ Дотадашњи рад протогеровиста оцењен је као позитиван, јер је током три године у међусобним обрачунама убијено више од 100 припадника ВМРО¹³⁴, што је према проценама Александра Цинцар-Марковића онемогућило измирење две фракције. Њихова одлучност у обрачуну са михајловистима омогућила им је да добију подршку већег круга бугарских опозиционих политичара.¹³⁵ На састанцима у Загребу и Сушаку договорено је да Лазар Поповски више не буде посредник, а целокупна дотадашња новчана подршка додељена је протогеровистима.¹³⁶ Исплате

¹²⁷ АС, ТД, предмет бр. ТД-75, фолијације 1–3; Нада Петровић, Јелена Ђуришић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1933. годину*, Књига IV, (Београд: Архив Југославије, 2009), 125, 126, 131.

¹²⁸ АЈ, 159-20-13 Крамер Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 5332 од 17. марта 1933; АЈ, 395-29-276, фолијације 57, 59.

¹²⁹ Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји* Књига IV, 131.

¹³⁰ АЈ, 159-20-13 Јевтић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 6569 од 9. априла 1933; Иван Субботић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 9425 Бу.-24 од 29. маја 1933; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји* Књига IV, 131, 145, 146.

¹³¹ Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји* Књига IV, 190, 191.

¹³² *Исто*, 194.

¹³³ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти; С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 397.

¹³⁴ Н. Петровић, Ј. Бакић, прир., *Извештаји*, Књига II, 230, 231; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига III, 132, 172, 173, 203, 274, 310, 343, 419, 451, 452; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји*, Књига IV, 34, 131, 132, 144, 145, 188–190; К. Пърличев, *36 години във ВМРО*, 375.

¹³⁵ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 392.

¹³⁶ У кредитима Посланства у Софији до тада било је обезбеђено 20.000 лева за Лазара Поповског (АС, БИА, IV, предмет бр. 41, фолијација 56). Због дотадашњих заслуга добио је месечну помоћ у износу између 5.000 и 10.000 швајцарских

су од тада вршене директно Петру Шанданову и Петру Трајкову Гировском, преко Посланства у Софији. Југословенске службе су успевале да задрже ове контакте у тајности, изузимајући пропаганду михајловиста и претпоставке Италијана, које су биле нетачне у време када су објављене или донете, јер су за њих знали Петар Шанданов, Михаило Шкартов и југословенски чиновници у Софији.¹³⁷ Међутим, један инцидент је могао да компромитује Југославију. Секретар посланства Вукашин Шећеровић¹³⁸, који је одржавао контакте са протогеровистима преко Петра Трајкова Гировског,¹³⁹ предао је један пакет револвера који је софијска полиција нашла приликом претреса станова.¹⁴⁰ Након инцидента он је премештен у IV одсек Политичког одељења МИП-а у чију надлежност је потпадала и Бугарска.¹⁴¹

Бугарски државни органи су приликом покушаја измирења македонствујушких, средином 1933, интернирали Петра Шанданова и Михаила Шкартова.¹⁴² Ипак, протогеровисти су наставили свој рад, продуживши пропаганду за федерализам Јужних Словена, оповргавајући тврдње михајловиста да су у контакту са звенарима и комунистима и да су подржавали диктаторски режим Петра Живковића (не помињући краља Александра), већ су износили да су идејно блиски југословенским демократским и земљорадничким покретима. Протогеровисти су подржали политику југословенско-бугарског зближења, коју су водили краљ Александар и краљ Борис, водећи пропаганду против михајловистичких атентата у Југославији.¹⁴³ На-

франака (између 170.000 и 340.000 лева), 1933. године (АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти).

¹³⁷ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти.

¹³⁸ Вукашин Шећеровић је постављен за писара Посланству у Софији, 1927; претходно се у архиви МИД-а упознао са ситуацијом у Бугарској; повремено је жерирао Конзулат у Варни; био је задужен за поверљиве послове од 1931. године. Један од кључних задатака било је „разарање рада“ Македонског комитета; имао је контакте и са протогеровистима и са михајловистима (АЈ, 334-Персонални-204-527, фолијације 666, 670, 671, 682, 686; АС, БИА, IV, предмет бр. 41, фолијација 58).

¹³⁹ АС, БИА, IV, предмет бр. 41, фолијација 58.

¹⁴⁰ АС, ТД, предмет бр. ТД-136, фолијација 5.

¹⁴¹ АЈ, 334-Персонални-204-527, фолијације 692, 695, 696, 701. Премештен је у Кабинет министра, јуна 1935, где је био задужен за поверљиве послове (АЈ, 334-Персонални-204-527, фолијације 708).

¹⁴² Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји* Књига IV, 261, 264, 289; К. Пърличев, *36 години във ВМРО*, 375, 376.

¹⁴³ „Декларација на В.М.Р.О.“ и „Изјавления на нашия виденъ другаръ Петъръ Шандановъ, противзаконно арестуванъ отъ българската властъ заедно съ още трима другари и интерниранъ въ гр. Сливенъ“, *Революционенъ листъ. Периодическо издание на ВМРО*, Година II, Брой 12, Јулий 1933; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји* Књига IV, 290, 453.

поредо су регрутовали додатно људство¹⁴⁴ за нове обрачуне, што је онемогућило измирење две фракције.¹⁴⁵

Петар Шанданов је од почетка 1931. године до лета 1933. године одржао више састанака са члановима Звена.¹⁴⁶ Уредник листа *Знаме*¹⁴⁷ Петко Пенчев, који је био контакт особа звенара са протогеровистима¹⁴⁸ и одржавао блиске односе са југословенским представницима у Софији¹⁴⁹, известио је отправника послова Милоја Смиљанића, августа 1933, о разговорима Кимона Георгијева, Диме Казасова, Андре Ставријева и председника владе Николе Мушанова о сарадњи Бугарске са Југославијом. Звенари су сматрали да се могу споразумети о промени бугарске спољне политике; те су обећали југословенској влади обрачунавање са ВМРО у року од 24 часа по преузимању власти. Према њиховим сазнањима, сви чланови су били под претњом смртне пресуде михајловиста због залагања за бугарско-југословенско зближавање. Милоје Смиљанић¹⁵⁰ није могао одмах да оцени озбиљност понуде, јер није знао реалну снагу Звена услед њеног конспиративног карактера. Ипак, сматрао их је способним завереницима, јер су учествовали у државном удару од 9. јуна 1923, који је оценио као једне од најбоље организованих.¹⁵¹ Састанак чланова Звена са министром иностраних послова Богољубом Јевтићем био је заказан за 25. август 1933. године.¹⁵² Звенари су

¹⁴⁴ Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји* Књига IV, 322.

¹⁴⁵ АС, ТД, предмет бр. ТД-160, фолијација 3.

¹⁴⁶ П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 311.

¹⁴⁷ *Знаме* је био орган Демократске партије (Демократическата партија), покренут након што је Александар Малинов иступио из Демократског зговора, априла 1924; излазио је до 30. јуна 1934. године (*Български периодичен печат 1844–1944*, Том I, 336).

¹⁴⁸ Предговор Ц. Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 31.

¹⁴⁹ Петко Пенчев је био свестан да би михајловисти могли да га осуде на смрт због веза са протогеровистима и Југословенима, те је тражио од Велимира Кировића да му издају карту у једном правцу за случај да мора да бежи из Бугарске (АЈ, 38-28-72 Велимир М. Кривошић ЦПБ-у ПМС-а, Пов. Шт. Бр. 144 од 2. марта 1933). Покренуо је иницијативу, априла 1933, да Француска и Мала антанта финансијски подрже лист који би спроводио пропаганду за бугарско-југословенско зближавање (И. Коларж и др., с.с., *ЧИБИ*, III, 126). Међутим, није успевао да придобије Александра Вукчевића и Милоја Смиљанића за идеју да Југославија учини извештан уступак Бугарској уколико звенари преузму власт (И. Коларж и др., с.с., *ЧИБИ*, III, 156).

¹⁵⁰ Вукашин Шећеровић је приликом премештаја у МИП предао Милоју Смиљанићу своје контакте са политичким странкама, посебно звенарима (АС, БИА, IV, предмет бр. 41, фолијација 58).

¹⁵¹ АЈ, 310-2 отправник послова у Софији Милоје Д. Смиљанић директору ПО МИП Божидару Пурићу, Пов. Бр. 1199 од 10. августа 1933; И. Коларж, и др., с.с., *ЧИБИ*, III, 154–158.

¹⁵² АЈ, 310-2 Божидар Пурић Посланству у Софији, 19. август 1933. године.

преговарали и са протогеровистима о учешћу у планираном државном удару.¹⁵³ Према наводима Петра Шанданова, он је о договору својих присталица и звенара сазнао тек након бегства из концентрационог логора, јануара 1934. године. Споразумели су се да Звено преузме целокупну власт, да збаци династију Кобург и Гота, оформе владу са уједињеним БЗНС и омогуће легално организовање бугарским комунистима.¹⁵⁴

Обавештајно одељење Главног ђенералштаба оценило је јануара 1934. да је пропаганда протогеровиста за бугарско-југословенско зближење и против идеје михајловиста о независној Македонији постизала све већи успех код македонске емиграције и да су имали велики број симпатизера у државним институцијама, аргументујући свој закључак наводним бегством Петра Шанданова и Лева Главинчева из концентрационог логора. Истовремено, војна обавештајна служба и Посланство у Софији су сматрали да активности оба крила ВМРО нису биле инспирисане њиховим идејама, већ да су биле резултат политике југословенско-бугарског зближења краља Александра и краља Бориса.¹⁵⁵ Након потврде јачања протогеровиста на штету михајловиста, фебруара и марта, Обавештајно одељење Главног ђенералштаба закључило је да се тиме стварају сви предуслови за њихов „крвави обрачун”. Примећен је и почетак раздора у редовима присталица Ивана Михајлова Гаврилова, јер се једна група двоумила око дотадашњих терористичких метода и залагала за легална средства.¹⁵⁶

Југословенска војна и дипломатска обавештајна служба су, марта 1934, анализирали да ли је влада Николе Мушанова заиста желела да води политику бугарско-југословенског зближавања и у којој мери је потписивање Балканског пакта имало утицаја на ВМРО. Обавештајно одељење Главног ђенералштаба располагало је извештајима да је бугарска влада вршила притисак на ВМРО да одустане од званичног пропагирања независне Македоније и привремено обустави своје терористичке акције. Према тада непровереним информацијама, акције су одложене до другог званичног са-

¹⁵³ АС, ТД, ТД-75, 3. Звенари су пришли Кирилу Парличеву, као бившем члану ВМРО и протогеровисти децембра 1932, саопштивши му да су се помирили са чиниоцима да цар Борис III подржава Ивана Михајлова Гаврилова (К. Пърличев, 36 години във ВМРО, 365).

¹⁵⁴ П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 311, 312.

¹⁵⁵ ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр.2, р. 1–3, 6, 15; Нада Петровић, Јелена Ђуришић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1934. годину*, Књига V (Београд: Архив Југославије, 2010), 13.

¹⁵⁶ ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр. 7, рег. 2–5, 8, 11; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји*, Књига V, 64.

станка краља Александра и краља Бориса. Међутим, југословенски Главни ђенералштаб није могао да донесе коначан закључак који фактори су утицали на кочење, а који на продужетак рада македонствујућих, и којом врстом активности би правдали финансијску потпору коју су добијали из иностранства.¹⁵⁷

Након државног удара звенара од 19. маја 1934. године, за југословенске службе једно од најзначајнијих питања је било да ли ће прокламација Кимона Георгијева о распуштању ВМРО и кажњавању злочинаца бити спроведена у дело.¹⁵⁸ Обавештајно одељење Главног ђенералштаба је закључило, до септембра 1934, да македонска организација није капитулирала и да чека повољнији моменат за обрачун са звенарима; те да је имала подршку више политичких странака и државних чиновника. Стога није одбачена могућност сарадње ВМРО са царем Борисом III. Бекство Ивана Михајлова Гаврилова и његове супруге Мелопомене (Менче) Карничеве из Бугарске у Турску, септембра 1933, оцењено је у Главном ђенералштабу као сигнал да неће организовати у ближој будућности акције са италијанске територије.¹⁵⁹ Нова прекретница било је убиство краља Александра у Марсеју 9. октобра 1934, које је извршио михајловиста Величко Димитров Керин.¹⁶⁰ Југословенске службе у Софији пратиле су хапшења и судске процесе. Иако је државно тужилаштво први пут упоредило македонствујушче са „најординарнијом разбојничком бандом”, закључено је да влада Кимона Георгијева није била одлучна јер није извршена ниједна смртна пресуда.¹⁶¹

Иако је обрачун бугарске владе са михајловистима био евидентан, југословенске службе нису могле да оцене однос звенара према протогеровистима. Обавештајно одељење Главног ђенералштаба било је уверено да би протогеровисти искористили указану прилику да убију што већи број својих противника. Према прикупљеним

¹⁵⁷ ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр. 7, рег. 4, 5, 9, 10; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји*, Књига V, 103.

¹⁵⁸ Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји*, Књига V, 179, 180, 217, 218, 254, 255, 298, 333.

¹⁵⁹ ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр. 8, рег. 3–8; ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр. 11, рег. 4, 5, 8–11.

¹⁶⁰ У изворима и историографској литератури се најчешће наводи под псеудонимом Владо Георгијев Черноземски.

¹⁶¹ АЈ, 38-28-72 дописник ЦПБ-а у Софији др Павле Јевтић Пов. Бр. 295 од 26. октобра; Пов. Бр. 307 од 5. новембра 1934; АЈ, 38-31-76 годишњи извештај Павла Јевтића за 1935. годину, Пов. Бр. 120 од 6. априла 1936; АЈ, 341-24-55 ПО МИП посланствима у Паризу, Берлину, Лондону и Бечу, и Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 24451 Бу.-1 од 5. новембра 1934; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 1, предмет бр. 2, рег. 2, 3, 6, 7; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 7, рег. 2, 3, 6; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји*, Књига V, 378, 421, 422, 470, 471.

подацима, они су успели да задобију поверење владе Кимона Георгијева тек септембра 1934. године, када им је дозвољено да учествују у хапшењу михајловиста који су били оптужени према Закону о заштити државе. Након убиства краља Александра, за војну обавештајну службу примарни задатак је био да проучи да ли ће се две фракције измирити и какав ће бити однос звенара према протогеровистима. Закључено је да је била неоснована претпоставка да је влада фаворизовала једну од две групе, већ да је желела да уништи њихов утицај на остале македонске организације.¹⁶²

Након обарања звенарске владе и формирања кабинета генерала Пенче Златева, 22. јануара 1935, југословенске службе нису одмах могле да процене суштину промена. Посланство у Софији и Обавештајно одељење Главног ђенералштаба нису дошли до истих закључака. Дипломатска служба је сматрала да је генерал Златев тежио да успостави уравнотежен однос са круном, док је војна обавештајна служба закључила да је цар Борис III постао прави носилац државне политике. У Главном ђенералштабу је оцењено да звенари нису уништили ВМРО. На основу ублаженог односа државних органа према михајловистима процењено је да ће прво повести пропагандне активности у Цариброду (Димитровграду), Босиљграду и Вардарској бановини, потом и терористичке акције у јесен 1935 године. Постепени сукоб владе ген. Златева са протогеровистима процењен је као жеља бугарског државног врха да ослабе сараднике Дамјана Велчева,¹⁶³ без фаворизовања михајловиста, већ настављањем политике слабљена обе фракције. Највећа непознаница било је држање краља Бориса III: да ли је намеравао да настави политику југословенско-бугарског зближења и тихе ликвидације ВМРО или је желео да створи параван за организацију да би обновила снагу. По-

¹⁶² ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр. 8, рег. 2, 3, 6; предмет бр. 11, рег. 2-4, 6-8; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 1, предмет бр. 2, рег. 2, 3, 6, 7; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 7, рег. 3; предмет бр.15, рег. 2; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји*, Књига V, 180, 255, 377, 378, 421, 470.

¹⁶³ ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 7, рег. 3-5, 8; предмет бр. 8, рег. 2, 3, 5; Нада Петровић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1935. годину*, Књига VI, (Београд: Архив Југославије, 2011), 9-12, 61-63, 116, 117. Један од југословенских повереника Цветко Станијев је упозорио да је већина протогеровиста остала верна идеалима ВМРО док су искрени поборници југословенско-бугарског зближења били мањина; звенаре је сматрао неискренима а једино Дамјана Велчева противником краља Бориса III (АС, ТД, предмет бр. ТД-149, фолијације 12-16).

себно питање била је могућност измирења протогеровиста и михајловиста.¹⁶⁴

Југословенске службе су оцениле формирање владе Андреја Тошева, 21. априла 1935, као дворски преврат и прекретницу у политици бугарске државе према ВМРО. Влада генерала Пенча Златева је схваћена као прелазна фаза од ликвидације звенарског режима до успостављања личног режима цара Бориса III. Влада Андреја Тошева је оцењена као параван за завођење царева личне власти, а ВМРО као средство за обрачун са БЗНС јер Двор није могао да се ослони на официрски кор који је био подвојен на разне фракције.¹⁶⁵ У југословенским руководећим круговима постојале су несугласице у погледу начина којим би се наставила политика краља Александра на зближавању са Бугарском. Струја коју су предводили Богољуб Јевтић и Милан Стојадиновић сматрала је да би требало да наставе директне разговоре са краљем Борисом, док је друга, на челу са Петром Живковићем, веровала да се политика зближавања може повести само у случају да БЗНС поново оформи своју владу.¹⁶⁶

Закључци о влади Андреја Тошева потврђени су држањем чланова ВМРО. Протогеровисти су се скривали од државних органа код својих јатака, а михајловисти су се јавно окупљали у Македонском научном институту (МНИ).¹⁶⁷ Југословенске службе су сматрале да краљ Борис III и влада не смеју, услед међународног положаја Бугарске, отворено да иступе против Југославије и подрже следбенике Ивана Михајлова Гаврилова;¹⁶⁸ те да је јуна 1935. године почела легална борба између две фракције. Противљење Официрске лиге новој државној политици означено је као значајнији догађај, јер се на-

¹⁶⁴ ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 8, рег. 7; предмет бр. 15, рег. 2-6; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 63, 117, 118.

¹⁶⁵ АЈ, 38-28-72 Павле Јевтић ЦПБ-у, Пов. Бр. 125 од 22. априла; Пов. Бр. 141 од 2. маја; Пов. Бр. 151 од 9. маја 1935; АС, ТД, предмет бр. ТД-131, фолијације 3-7; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 166-168, 209, 210, 213, 214, 295. Андреј Тошев је био познат југословенским државним органима као потпредседник МНИ, аутор историјата и меморандума ВМРО поднетих Друштву народа, близак пријатељ Ивана Михајлова Гаврилова и цара Бориса III. (ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 16, рег. 2, 3, 6; *Извештаји*, Књига VI, 167; Димо Казасов, *Видјано и преживјано, 1891-1944* (Софија: Отечествен фронт, 1969), 553, 554).

¹⁶⁶ Людмил Спасов, *България, великите сили и балканските държави 1933-1939 г.* (Софија: СД „Габи-91“, 1993), 45, 46.

¹⁶⁷ АЈ, 38-28-72 Павле Јевтић ЦПБ-у, Пов. Бр. 234 од 11. јула; Станислав Винавер, Пов. Ц. П. Бр. 4194 од 19. јула 1935; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 24, рег. 2-5; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 214, 297.

¹⁶⁸ АЈ, 38-31-76 годишњи извештај Павла Јевтића за 1935. годину, Пов. Бр. 120 од 6. јануара 1936; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 24, рег. 8; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 168, 256, 257, 297.

зирало измирење две групе – Дамјана Велчева и Крума Колева. Потоњи је био министар унутрашњих послова у кабинету ген. Златева, који је почео интернирање протогеровиста. Према подацима војне обавештајне службе, Дамјан Велчев и Крум Колев су лично саопштили цару Борису III да су спремни да примене силу против ВМРО уколико обнови терористичке акције. Стога је закључено да би јачање утицаја Официрске лиге свео рад македонствујушчих на легална средства, по диктату бугарске владе, без тероризма.¹⁶⁹

Током јула-септембра 1935. године примећено је да је бугарска влада омогућила михајловистима опоравак, али не и обнову утицаја ВМРО, те истакнути чланови Јордан Чкатров и Кирил Дрангов нису пуштани на слободу.¹⁷⁰ Посланство у Софији је извештавало, септембра 1935, да се у бугарским политичким круговима очекује пад владе Андреја Тошева и формирање кабинета Георги Кјосеиванова.¹⁷¹ Обавештајно одељење Главног ђенералштаба најављивало је „крупне политичке догађаје” у Бугарској услед јачања опозиције Официрске лиге према влади. Војни изасланик у Софији потпуковник Драгољуб Михајловић одржавао је блиске контакте са присталицама Дамјана Велчева, уверавајући их да ће влада Милана Стојадиновића ускоро бити оборена, а нови мандат бити поверен Петар Живковић. На основу тих информација они су позвали Велчева да се врати из Југославије у Бугарску и преузме власт, 23. септембра.¹⁷² У Обавештајном одељењу Главног ђенералштаба је оцењено да је очување фракције протогеровиста, и поред интернације најистакнутијих чланова,¹⁷³ био доказ њихове жеље да учествују у предстојећем обрачуну.¹⁷⁴ Прелазак Дамјана Велчева са југословенске на бугарску територију, 2. октобра 1935, окончан је његовим хапше-

¹⁶⁹ АЈ, 38-28-72 в.д. начелника ПО МИП Иво Андрић ЦПБ-у, Пов. Бр. 22278 IV Бу.-24 од 30. септембра 1935; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 29, рег. 2-6, 10; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 253, 254, 297.

¹⁷⁰ АЈ, 38-28-72 Павле Јевтић ЦПБ-у, Пов. Бр. 331 од 10. октобра 1935; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 32, рег. 2-4, 8-11; предмет бр. 51, рег. 2, 3; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 297, 330.

¹⁷¹ Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 329.

¹⁷² Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 48.

¹⁷³ Посланство у Софији и Павле Јевтић известили су да су Петар Трајков Гиrowsки и 18 истакнутих протогеровиста ухапшени непосредно након угледних чланова Звена због сумње да су припремали државни удар и атентате (АЈ, 38-27-72 Павле Јевтић ЦПБ-у, Пов. Бр.234 од 11. јула 1935).

¹⁷⁴ ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 51, рег. 3, 4, 8.

њем, чиме је спречен државни удар, а савези активних и резервних официра приклонили су се цару Борису III.¹⁷⁵

Александар Цинцар-Марковић је у свом строго поверљивом *Aide-mémoire* из јесени 1935.¹⁷⁶ навео да је последња новачна сума исплаћена протогеровистима јуна 1935. године. То је био период формирања владе Андреја Тошева и хапшења Лазара Поповског, тада уредника листа *Камбана*¹⁷⁷, којег је бугарска полиција сумњичила да спроводи пропаганду у корист повратка на власт Дамјана Велчева.¹⁷⁸ Архивска грађа југословенске провинијенције не указује да су југословенске службе наставиле да пружају финансијску подршку протогеровистима. Петар Шанданов је у својим мемоарима и исказу датом истражним органима након Другог светског рата тврдио да је примао новац од Југословена и Британаца до 1941. године.¹⁷⁹ Без обзира који је од ових навода тачнији, остаје чињеница да су обрачуни михајловиста и протогеровиста били крвавији него сукоби аутономиста и федералиста ВМРО. На-

¹⁷⁵ АЈ, 38-28-72 Павле Јевтић ЦПБ-у, Пов. Бр.351 од 30. октобра; Пов. Бр. 372 од 13. новембра; Пов. Бр. 437 од 31. децембра 1935; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 367–370.

¹⁷⁶ Александар Цинцар-Марковић је указом од 16. септембра 1935, постављен за посланика у Берлину. (АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијација 518). Милан Стојадиновић и Георги Иванов Кјосеиванов су постигли споразум, 14–18. септембра, да Дамјан Велчев буде склоњен из Београда како би му било онемогућена илегална делатност (АЈ, 159-52-3 Стојадиновић лично за Суботића, Стр. Пов. Бр. 1122 од 13. септембра; Субботић лично за Стојадиновића, Стр. Пов. Бр. 82 од 14. септембра; Стојадиновић, Стр. Пов. Бр. 1159 од 18. септембра 1935). Александар Цинцар-Марковић је боравио службено у Београду 30. септембра – 7. октобра, вероватно због сусрета Стојадиновића и Кјосеиванова (АЈ, 334-Персонални одсек-202-525, фолијација 516; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 52); а дужност је предао 10. новембра (АЈ, 334-Персонални одсек-202-525, фолијација 521). Према стилу писања и наведеним догађајима закључили смо да је писао *Aide-mémoire* пре одласка из Софије, између септембра и новембра 1935, да би упознао свог наследника са југословенском политиком према ВМРО.

¹⁷⁷ Лазар Поповски је купио недељник *Камбана* крајем 1933. или почетком 1934. и обновио дневно излагање. Редакција је подржавала звенаре, а након хапшења Лазара Поповског забрањено је даље излагање и последњи број је објављен 29. јуна 1935. године (Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 210, 254; *Български периодичен печат 1844–1944*, Том I, 388). Лазар Поповски је пуштен на слободу, 15. октобра, заједно са земљеделцима који су ухапшени након покушаја Дамјана Велчева да изврши државни удар 2. октобра (Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 369).

¹⁷⁸ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти.

¹⁷⁹ П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 310, 350, 351.

кон убиства Тодора Александрова Попрушева убијено је 193 човека, а после Александра Протогерова 225 особа.¹⁸⁰

У својим мемоарским списима Константин Тодоров и Петар Шанданов су желели да мистификују своје побуде, циљеве и изворе финансирања. Константин Тодоров је правдао сарадњу земљеделских емиграната са протогеровистима ВМРО који су учествовали у државном удару од 9. јуна 1923. и обрачуна са члановима БЗНС. Конструирајући своју тезу, представио је Александра Протогерова у складу са југословенским схватањем да су протогеровисти били бугарске патриоте и користио се идејом „Балкан балканским народима”. Да би умањио његову улогу у српско-бугарским односима до 1918,¹⁸¹ и односима ВМРО према БЗНС након Првог светског рата, Константин Тодоров га осликава као искреног македонског патриоту који се борио за слободу Македоније од југословенске и грчке власти све док му Бенито Мусолини наводно није понудио титулу краља Македоније, по угледу на проглашење Ахмед бега Зогуа за краља Албанаца. Његово убиство објашњава одбијањем те италијанске понуде, јер није желео да буде њихово оруђе против слободе балканских народа. Константин Тодоров је избегао да изложи хронологију догађаја да би могао да конструира своју тезу, јер је Александар Протогеров убијен 7. јула 1928, а Ахмед бег Зогу се прогласио за краља 1. септембра исте године.¹⁸² Петар Шанданов је желео да прикрије да је новац приман директно од Југословена, те је у својим мемоарима и исказу датом бугарским истражним органима 1951. навео да је прве суме примио од Константина Тодорова, али да је знао да потиче из југословенско-британских извора. Његови мемоари, стенографски диктирани 1930, покривају период до зиме 1929/1930. године, када су успостављени први контакти југословенских служби са протогеровистима посредством Лазара Поповског.¹⁸³

Основни циљ сарадње југословенских државних органа са појединим фракцијама ВМРО била је заштита цивилног становништва, чиновника и службеника од комитских и терористичких акција. Док су македонствујушчи били фокусирани на комитске

¹⁸⁰ Дончо Даскалов, *Политически убијства в новата история на Българија* (София: Петър Берон, 1999), 108, 142.

¹⁸¹ Васил Пундев је сматрао да су два најзначајнија подвига генерала Александра Протогерова били гушење Топличког устанка 1917. и одбрана Софије од напада побуњених војника-земљоделца Рајка Даскалова 1918 (Васил Пундев, *Следъ злодейството. Шестъ месеца отъ убијството на Александъръ Протогеровъ* (София: Е. Петков, 1929), 35).

¹⁸² Константин Василев Тодоров, *Изповедта на една луда балканската глава* (София: Летописи, 1994), 314, 315.

¹⁸³ П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 308, 345, 348, 349.

акције, федералисти су сарађивали првенствено у оквирима УПББ-а; а када су прешли на атентате протогеровисти су добијали револвере и новац. Југословенске службе на тај начин су парирале раду ВМРО истим средствима које је користила и сама организација. Подстицањем међусобних обрачуна, југословенске државне институције су утицале на слабљење њихових акција у Вардарској Македонији, омогућавајући одржавање реда и мирнијег живота међу локалним становништвом. Други циљ који је постизан имао је пропагандни карактер. За разлику од сукоба УПББ-а и ВМРО-а који су се одвијали и на југословенској и на бугарској територији, сукоби протогеровиста и михајловиста били су ограничени само на Бугарску. Тиме су југословенски државни органи могли пред европском јавношћу лакше да докажу своју тезу да је ВМРО била стационарана на бугарској територији, а не у Вардарској Македонији, као што су македонствујушчи желели да убеди међународне факторе. Истовремено је компромитована бугарска влада као неспособна да одржава мир у споственој држави, без бојазни од негативних ефеката по међународни углед Југославије.

Необјављени извори:

Архив Југославије: Фонд Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије (14); Фонд Централног пресбириоа Краљевине Југославије (38); Фонд Министарства правде Краљевине Југославије (63), Поверљива архива; Фонд Сталне делегације Краљевине Југославије при Друштву народа – Женева (159); Збирка Александра Цинцар-Марковића (310); Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334), Политичко одељење и Персонални одсек Управног одељења; Збирка Војислава Јовановића Марамбоа (335); Фонд Посланства Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон (341); Фонд Посланства Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара (370); Фонд Посланства Краљевине Југославије у Сједињеним Америчким Државама – Вашингтон (371); Фонд Посланства Краљевине Југославије у Француској – Париз, Виши (388); Фонд Посланства Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (395)

Архив Србије, Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције; Збирка Танасија Динића (ТД)

Архив Српске академије наука и уметности: Заоставштина Милана Антића (14.387); Заоставштина Војислава Маринковића (14.439)

Војни архив, Пописник 17

Историјски архив Београда, Фонд Управе града Београда (1)

Објављени извори:

Димић, Љубодраг и Ђорђе Борозан, прир., *Југословенска држава и Албанци*, Том I, Београд: Службени лист СРЈ, 1998.

Коларж, Йозеф, Иван Щовичек, Валериан Бистрички, Васил А. Василев, и Лидија Манолова, със., *Извори за българската историја, Том XXVII, Чехословашки извори за българската историја, Том II, Софија: АИ „Проф. Марин Дринов”, 1987.*

Коларж, Йозеф, Иван Щовичек, Валериан Бистрички, Васил А. Василев, и Лидија Манолова, със., *Извори за българската историја, Том XXVIII, Чехословашки извори за българската историја, Том III, Софија: БАН, 1994.*

Митев, Димитър, със., *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденција (1919–1941 г.), Том I (1919–1934)*, Софија: УИ „Св. Климент Охридски”, 2005.

Moscato, Ruggero, *I Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie: 1922-1935, Vol. VII (24 settembre 1928 – 12 settembre 1929)*, Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1970.

Moscato, Ruggero, *I Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie: 1922-1935, Vol. VIII (13 settembre 1929 – 14 aprile 1930)*, Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1972.

Moscato, Ruggero, *I Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie: 1922-1935 (1 gennaio – 4 settembre 1931)*, Volume X, Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1978.

Петровић, Нада и Саша Илић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (август–децембар) 1930. године, Књига I*, Београд: Архив Југославије, 2005.

Петровић, Нада и Јелена Бакић, прир. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1931. годину, Књига II*, Београд: Архив Југославије, 2007.

Петровић, Нада, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину, Књига III*, Београд: Архив Југославије, 2008.

Петровић, Нада и Јелена Ђуришић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1933. годину, Књига IV*, Београд: Архив Југославије, 2009.

Петровић, Нада и Јелена Ђуришић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1934. годину, Књига V*, Београд: Архив Југославије, 2010.

Петровић, Нада, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1935. годину, Књига VI*, Београд: Архив Југославије, 2011.

Toscano, Mario, *I Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie: 1922-1935, Volume VI (1 gennaio – 23 settembre 1928)*, Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1967.

Цветковић, Срђан, *Раде Ристановић и Небојша Стамболија, прир., Колаборационисти пред судом Озне. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне, приређивачи*, Београд: ИСИ – Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић”, 2018.

Мемоарска и дневничка литература:

Казасов, Димо, *Видјано и преживјано, 1891–1944*, Софија: Отечествен фронт, 1969.

Михайловъ, Иванъ, *Спомени II. Освободителна борба 1919–1924 г., [Louvain]*, 1965.

Михайловъ, Иванъ, *Спомени III. Освободителна борба 1919–1924 г., [Louvain]*, 1967.

Пърличев, Кирил, *36 години във ВМРО. Спомени на Кирил Пърличев*, Софија: Веда-МЖ, 1999.

Пундевъ, Васил, *Следъ злодействието. Шестъ месеца отъ убиството на Александъръ Протогеровъ*, Софија: Е. Петковъ, 1929.

Тодоров, Константин Василев, *Изповедта на една луда балканската глава*, Софија: Летописи, 1994.

Шанданов, Петър, *Богатство ми е свободата. Спомени*, Софија: Гутенберг, 2010.

Штампа:

Свобода или смъртъ. Революционенъ листъ (1930)

Революционенъ листъ. Периодическо издание на ВМРО (1932, 1932)

Литература:

Avramovski, Živko, „*O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine*”, *Istorija XX veka, Zbornik radova, Tom IX (odg. Ur. Dr Dragoslav Janković, dr Bogumil Hrabak)*, Beograd, 1968.

Avramovski, Živko, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd.: ISI, 1986.

Александров, Валентин, Атанас Буров: *банкер, политик, дипломат*, Софија: Списание „Антени”, 2011.

Bucarelli, Massimo, *Mussolini e la Jugoslavia (1922-1939)*, Bari: V. A. Graphis, 2006.

Василев, Васил А., *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения*, Софија: БАН, 1991.

Гаджев, др Иван, Иван Михайлов (*отвѣд легендите*), Том пръв, Иван Михайлов и ВМРО, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.

Даскалов, Дончо, *Политически убиства в новата история на България*, София: Петър Берон, 1999.

Даскалов, Румен, *Българското общество 1878–1939. Том I. Население. Общество. Култура*, София: Гутенберг, 2005.

Димитров, Илчо, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*, София: Наука и изкуство, 1976.

Янчев, Веселин, *Офицери без пагони. Съюзът на запасните офицери в България 1907–1945*, София: Военно издателство, 2000.

Иванчев, Димитър П., *със.*, *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател, Том I, А-М*, София: БАН, 1962.

Иванчев, Димитър П., *със.*, *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател, Том II, Н-Я*, София: БАН, 1966.

Jovanović, Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd: INIS, 2002.

Karaula, Željko, „*Pismo vođe VMRO Todora Aleksandrova Stjepanu Radiću, 1924. godine*“, *Arhivski vijesnik*, 51, 1 (2008)

Косев, Димитър, *Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев*, София: Захарий Стоянов, 1995.

Котев, Николай и Аврора Котева, „*Краят на една загадка или понататъшно изследване? Към въпроса за съдбата на един от ръководителите на БЗНС 'Александър Стамболийски'*“ *Пладне – инженер Георги Вълков*“, *Известия на Националния исторически музей*, том XV, София, 2005.

Кривокапић-Јовић, Гордана, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд: ИНИС, 2002.

Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb: Globus, 1978.

Milak, Enes, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Beograd: ISI, 1987.

Мићић, Срђан, „*Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и припрема државног удара у Бугарској, 1923–1925. године*“, *Војноисторијски гласник*, 1/2014

Мичева, Цветана, *предговор у Шанданов Петър, Богатство ми е свободата. Спомени*, София: Гутенберг, 2010.

Мишић, Саша, *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 19241–1927. година*, Београд: Службени гласник, 2009.

Палешутски, Костадин, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941*, София: БАН, 1983.

Палешутски, Костадин, *Македонско освободително движење след Първата световна война (1918–1924)*, София: БАН, 1991.

Палешутски, Костадин, *Македонското освободително движење 1924–1934*, София: БАН, 1998.

Панайотов, Любомир, Костадин Палешутски и Добрин Мичев, *Македоният въпрос и българо-югославските отношения*, София: БКП, 1987.

Ристић, Иван, „Бугарска у југословенској спољној политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану”, Архив. Часопис Архива Југославије, XV, 1-2/2014

Ристић, Иван, „Југословенско-бугарска конференција у Нишу (Нишки споразум) 1923. године”, Архив. Часопис Архива Југославије, XVIII, Бр. 1–2 (2017)

Ристић, др Иван, „Антијугословенско деловање ВМРО-а из Бугарске (1923–1924): спољнополитички и безбедносни аспект”, Зборник Матице српске за историју, Бр. 96 (2/2017)

Спасов, Людмил, *България, великите сили и балканските държави 1933–1939 г.*, (София: СД „Габи-91”, 1993.

Тасић, Дмитар, „Војно-политичка акција ‘македонствујушких’ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године”, Архив. Часопис Архива Југославије, III, 3/2002.

Hercigonja, dr Dunja, *Velika Britanija i spoljnopolički položaj Jugoslavije 1929–1933. Britanska politika prema jugoslovensko-italijanskim sukobima u vreme svetske privredne krize*, Beograd: ISI, 1987.

Църнушанов, Коста, *Македония в хърватско-българските взаимоотношения през вековете*, София: ВМРО, 2000.

Dr. Srđan Mičić, Research Associate,

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

(BELGRADE)

PROTOGERSTS OF IMRO IN THE YUGOSLAV SERVICE 1930 - 1935

(Summary)

The main purpose of cooperation between Yugoslav state authorities and certain IMRO's factions was the protection of civilian population, clerks and officers from guerrilla and terrorist actions. During the period of guerrilla warfare led by the IMRO the federalists primarily collaborated within the ranks of the Association against Bulgarian Bandits (AABB). After the organisation has shifted its action to assassinations, henchmen of Protogerov were receiving revolvers and money. Yugoslav services thus contested the work of the IMRO using the same means as did the organization. Yugoslav state institutions have encouraging mutual conflicts among divers IMRO's factions which have affected the weakening of their actions in Vardar Macedonia and consequently assisted the maintenance of order and a peaceful life among the local population. The second purpose of the cooperation was affiliated to the international propaganda. Unlike the conflicts between the AABB and the IMRO which took place in both the Yugoslav and Bulgarian territories, the struggles between henchmen of Protogerov and Michailov were restricted to the Bulgarian soil. Therefore, the Yugoslav authorities could straightforwardly prove to the European public their thesis that the IMRO was based on the Bulgarian territory, and not in Vardar Macedonia as the Macedonian nationalists wanted to convince international factors. At the same time, the Bulgarian government was contested as incapable of maintaining peace in its own backyard, with no negative effects for the international reputation of Yugoslavia.

KEY WORDS: Yugoslav-Bulgarian relations, the IMRO, security policy, paramilitary actions, terrorism

УДК 327(497.1:437)"1939/1945"(093.2)
94:341.7(497.1)"1939/1945"(093.2)
COBISS.SR-ID 275288844

Оригиналан научни рад
Примљен: 3. јула 2018.
Прихваћен: 23. новембра 2018.

Др Милан Совиљ, научни сарадник
ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ
АКАДЕМИЈЕ НАУКА ЧЕШКЕ РЕПУБЛИКЕ, ПРАГ
е-mail: sovilj@usd.cas.cz

ПОГЛЕД КА ДРУГОМЕ: ЈУГОСЛОВЕНСКА ИЗБЕГЛИЧКА ВЛАДА ОЧИМА ЧЕХОСЛОВАЧКИХ ПОЛИТИЧАРА И ДИПЛОМАТА У ЕМИГРАЦИЈИ У ТОКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА*

АПСТРАКТ: У раду је представљен однос чехословачких политичара и дипломата у емиграцији у току Другог светског рата ка југословенској избегличкој влади. На основу докумената чехословачке провенијенције, који се везују за делатност чехословачке избегличке владе и њеног Министарства иностраних послова у Лондону, као и малобројне релевантне литературе и мемоара појединих учесника тих догађаја, могуће је пратити врло компликован однос чехословачких и југословенских политичара у емиграцији, проблеме са којима су се сусретали и посебно њихове погледе ка будућем развоју Југославије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Чехословачка, Немачка, Велика Британија, Други светски рат, избегличке владе, дипломатски односи

Почетак Другог светског рата и постепено освајање делова Европе од стране немачке војске утицало је, између осталог, и на формирање емигрантских влада до тог времена неколико практич-

* Tato studie vznikla v rámci postdoktorského projektu v Ústavu pro soudobědějiny AV ČR, v. v. i., *Vztahy československého a jugoslávského exilu ve Velké Británii v letech 1941–1945 a koncepcie poválečné obnovy Československa a Jugoslávie*. With the support of the Royal Society of Edinburgh – International Exchange Programme.

но окупираних европских држава на територији Велике Британије. Радило се о врло шароликом политичком свету, који је пре свега имао нешто заједничко у погледу свог домаћина – Велике Британије, али и заједничког непријатеља – Немачку и њене савезнике. Заједно са белгијском, холандском, норвешком, грчком и пољском избегличком владом и органима у егзилу, као и једно време француском емиграцијом, окупљеним око генерала Чарлса де Гола (Charles de Gaulle),¹ у Великој Британији су се налазиле и избегличке владе Чехословачке и Југославије (са изузетком периода од септембра 1943. до маја 1944. године, када је југословенска влада била у Каиру). Без обзира што су Југославија и Чехословачка кроз практично цео међуратни период сарађивале (пре свега кроз политичко-војни савез Малу Антанту, али и у погледу економије, као и путем разних културних веза), њихови односи пролазили су кроз веће или мање падове, неслагања и од друге половине тридесетих година све веће размимоилажење у политичким ставовима везано за спољну оријентацију обе земље.² Међутим, основа тих односа послужила је у

¹ Види на пример: Anita J. Prazmowska, *Britain and Poland 1939–1943: The Betrayed Ally*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); *Europe in Exile: European exile communities in Britain 1940–1945*, prir. Martin Conway, José Gotovitch, (New York: Berghahn Books, 2001); *Exile in London: The Experience of Czechoslovakia and the other occupied nations, 1939–1945*, prir. Vít Smetana, Kathleen Geaney, (Prague: Charles University, Karolinum Press, 2017).

² Последњих неколико година повећало се интересовање за проучавање неких од аспеката међуратних југословенско-чехословачких односа, што је резултирало и једним бројем нових радова, како у савременој чешкој, тако и у историографијама земаља бивше Југославије: Види: Tomáš Chrobák, Miroslav Tejchman, Jana Hrabcová, „Československo-jugoslávské vztahy”, u: *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy. Relations between Czechs and the nations and countries of Southeastern Europe*, prir. Ladislav Hladký, (Praha: Historický ústav, 2010), 167–188; Jure Gašparič, „Českoslovački konzulat v Ljubljani (1920–1939)”, u: *Češi a Slovinci v moderní době: politika, společnost, hospodářství, kultura. Slovenci in čehi v dobimoderni: politika, družba, gospodarstvo, kultura*, prir. Jure Gašparič i dr., (Praha, Ljubljana: Nová tiskárna Pelhřimov, Inštitut za novejšo zgodovino, 2010), 133–150; Vlatka Dugački, *Svojsvome. Češka i slovačka manjina u međuratnoj Jugoslaviji (1918.–1941)*, (Zagreb: Srednja Europa, 2013); Jana Škerlová, *Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934: přání, rozpory, realita*, (Praha: Historický ústav, 2016); Milan Balaban, „A General Overview of Yugoslav-Czechoslovak Economic and Trade Relations in the Period Between 1918 and 1938”, *Slovanský přehled*, roč. 102, č. 3, (2016), 503–611; Milan Sovilj, *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*, (Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016); Мира Радојевић, „Чешке теме у Српском књижевном гласнику (1920–1938)”, u: *Od Moravy k Moravě III: Z historie česko-srbských vztahů. Od Morave do Morave III: Из историје чешко-српских односа*, prir. Václav Štěpánek, Ladislav Hladký, Verica Koprivica (Brno: Matice moravská ve spolupráci s Maticí srbskou, 2017), 237–259; Љубодраг Димић, „Југословенско-чехословачке културне везе (1918–1938): прокламовано и стварно”, u: *Od Moravy k Moravě III: Z historie česko-srbských*

току Другог светског рата за нове контакте, који су стварани, али исто тако врло тешко одржавани у периоду који није био лак ни за чехословачку избегличку владу, нити за њене југословенске колеге.³

Када би се сагледала политичка делатност југословенске и чехословачке избегличке владе у току Другог светског рата, али и

vztahů. Od Moravy do Moravy III: Iz ustoriје cheško-srpskih односа, prir. Václav Štěpánek, Ladislav Hladký, Verica Koprivica, (Brno: Matice moravská ve spolupráci sMaticí srbskou, 2017), 291–308; Kateřina Kolářová, „Odbor Československo-jihoslovenské ligy v meziválečném Přerově”, u: *Od Moravy k Moravě III: Z historie česko-srbských vztahů. Od Moravy do Moravy III: Iz ustoriје cheško-srpskih односа*, prir. Václav Štěpánek, Ladislav Hladký, Verica Koprivica, (Brno: Matice moravská ve spolupráci sMaticí srbskou, 2017), 309–322; Срђан Мићић, „Мала антанта и питање мањина пред Друштвом народа 1927–1934. године”, u: *Od Moravy k Moravě III: Z historie česko-srbských vztahů. Od Moravy do Moravy III: Iz ustoriје cheško-srpskih односа*, prir. Václav Štěpánek, Ladislav Hladký, Verica Koprivica, (Brno: Matice moravská ve spolupráci sMaticí srbskou, 2017), 323–350.

³ Питање емигрантских веза југословенске и чехословачке владе у току Другог светског рата први пут је детаљније истраживано у осамдесетих година двадесетог века. Види: Miroslav Tejchman, „Československo-jugoslávské vztahy v letech druhé světové války”, *Slovanské historické studie*, XIV, (1984), 84–120; Detlef Brandes, *Großbritannien und sein eosteuropäischen Alliierten 1939–1943: die Regierungen Polens, der Tschechoslowake und Jugoslawien im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz von Teheran*, (München: Oldenbourg, 1988). Ова књига немачког историчара Детлефа Брандеса је доживела издање и на чешком језику 2003. године: *Idem, Exil v Londýně 1939–1943: Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko, Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem*, přeložili Marek Nekula, Alena Opletalová, (Praha: Nakladatelství Karolinum, 2003). Поменути аутор се овој теми опет вратио у једном чланку из 2017. године, али без већих нових резултата. Види: Detlef Brandes, „Limited Influence: the British and the Governments-in-Exile of Poland, Czechoslovakia and Yugoslavia”, u: *Exile in London: The Experience of Czechoslovakia and the other occupied nations, 1939–1945*, prir. Vít Smetana, Kathleen Geaney, (Prague: Charles University, Karolinum Press, 2017), 12–19. У тадашњој југословенској историографији ову тематику је проучавао такође Бранко Петрановић. Види: Branko Petranović, „Odnosi jugoslovenske i čehoslovačke vlade u emigraciji 1941–1945. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, (1990), 49–71. У последњих неколико година појавили су се нови радови. Види: Jiří Plachý, „Československý podíl na spojenecké pomoci při výstavbě jugoslávských jednotek v letech 1944–1945. Příspěvek k československo-jugoslávským vztahům”, *Slovanský přehled*, roč. 96, č. 1–2, (2010), 161–167; Мира Радојевић, „Српско-чешка сарадња током Другог светског рата: прилог проучавању”, u: *Od Moravy do Moravy II: Iz ustoriје cheško-srpskih односа. Od Moravy k Moravě II: Z historie česko-srbských vztahů*, prir. Verica Koprivica, Aleksandra Korđa-Petrović, Вацлав Штјепанек, (Нови Сад: Матица српска у сарадњи са Матицом моравском, 2011), 141–159; Jonáš Pospíchal, „Odtážitost a učkávání: vztahy exilových vlád Československa a Jugoslávie v letech 1941–1943”, *Slovanský přehled*, roč. 102, č. 3, (2016), 451–502; Milan Sovilj, „Dvě téměř zapomenuté osobnosti zpravodajské a odbojové činnosti v československo-jugoslávských kontaktech za druhé světové války: František Hieke a Aleksandar Gjurić”, u: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca VII. Příspěvky přednesené na VII. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 28.–29. listopadu 2016*, prir. Václav Štěpánek, Jiří Mitáček (Brno: Moravské zemské muzeum, Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2017, 455–471).

проблеми са којима су се ове владе сусретале, превасходно би могле да се истакну разлике између њих, више него сличности, почевши од околности под којима су избегличке владе стигле у Велику Британију, па преко њихове активности, све до решавања или покушаја решавања бројних питања врло битних за обе стране. Сличности је било, али оне опет нису преовладале.

Највиши политички избеглички кругови Чехословачке, које су чинили превасходно предратни политичари окупљени око председника Едварда Бенеша (Edvard Beneš, 1935–1938), дуго су се борили у емиграцији за статус избегличке владе. Сам Бенеш је након Минхенског споразума крајем септембра 1938. године и губитка Судета октобра исте године решио да напусти функцију председника Чехословачке и да оде у емиграцију. Нови, још већи талас емиграције из Чехословачке, углавном ка Француској и Западној Европи, уследио је након нестанка заједничке државе Чеха и Словака, односно проглашења самосталне Словачке 14. марта 1939. године и немачке окупације Чешке и Моравске дан касније. Бенеш је у том периоду све до јесени 1939. године био приватно лице у Великој Британији и у Сједињеним Америчким Државама, без икакве званичне државне функције.⁴ Чак ни настанак Чехословачког народног одбора у Паризу 17. октобра 1939. године, чији је председник постао Бенеш, а који су чинили до тада најзначајнији чешки и словачки политичари у емиграцији, са изузетком бившег председника владе и у том тренутку најзначајнијег словачког политичара у емиграцији Милана Хоџе (Milan Hodža, 1935–1938),⁵ није гарантовао француско

⁴ Milan Hauner, „Beginnings of the Czech Exile Government 1939–1941”, у: *Exile in and from Czechoslovakia during the 1930s and 1940s*, прir. Charmian Brinson, Marian Malet (Amsterdam, New York: Rodopi, 2009), 104–105.

⁵ Чехословачки народни одбор у Паризу је имао за циљ да представља народе бивше Чехословачке у емиграцији, као и да организује чехословачке војне јединице, које су у том периоду настајале на југу Француске. Уз Бенеша као председника, у одбору су били још Јан Шрамеk (Jan Šrámek) као потпредседник, потом чланови Штефан Осуски (Štefan Osuský), Хуберт Рипка (Hubert Ripka), Јурај Славик (Juraj Slávik) и Едуард Оутрата (Eduard Outrata), као и генерали Сергеј Ингр (Sergej Ingr) и Рудолф Вист (Rudolf Viest). Види: Jan Kuklík, *Londýnský exilaobnovače skoslovenské hostátu 1938–1945. Právnípolitické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímní hostátního ozřízení ČSR v emigraci* (Praha: Karolinum, 1998), 48–49; Jan Kuklík, Jan Němeček, *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázkav za hraniční modboji zadruh ésvětovéváiky*, (Praha: Karolinum, 1999), 54–56; Jindřich Dejmek, „Československá zahraniční politika 1939–1945 (cíleavýsledky)”, у: *Československá vojenská zahraniční služba v letech 1939–1945, sborník studií. Příspěvyú častník úz mezinárodní konference uskutečněné dne 5. prosince 2006 v Praze*, прir. Zlatica Zudová-Lešková, Petr Hofman, (Praha: Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR ve spolupráci s Historickým ústavem Akademie věd ČR, 2008), 136.

и британско признање овог политичког органа као избегличке владе. Поменути народни одбор је, међутим, имао значајну улогу за почетни период чехословачке емиграције и посебно у њеној организацији, без обзира на честе проблеме који су се јављали у односу појединих чешких и словачких политичара, у почетку између Бенеша и бившег чехословачког посланика у Паризу Штефана Осуског (Štefan Osuský), потом између Бенеша и Хоџе, као и њихових погледа на будуће послератно уређење Чехословачке.⁶ Врло је тешко поредити почетне позиције у егзилу чехословачке и југословенске избегличке владе, али могло би се рећи да је чехословачка емиграција већ у Паризу (од октобра 1939. до јуна 1940. године) покушавала да реши, са већим или мањим успехом, неке од битнијих проблема који су се односили на чешко-словачке односе и посебно политички правац којим би будућа Чехословачка требало да се развија. Са преласком водећих чехословачких политичара из Париза за Лондон у јуну 1940. године, након војног слома Француске, нека од основних питања будућег развоја чехословачке државе већ су се назирала, иако нису била прецизно дефинисана, превасходно кроз Бенешову концепцију централизма.

Међутим, ни долазак у Лондон није гарантовао британско признање чехословачке избегличке владе. Велика Британија је прво признала тек створену владу Јана Шрамека (Jan Šrámek, 1940–1945) као привремену чехословачку избегличку владу 21. јула 1940. године.⁷ Иако би се то признање могло сматрати за одређени успех чехословачке емиграције окупљене око Бенеша, ипак је и даље од стране Велике Британије и њене нове владе Винстона Черчила (Winston Churchill, 1940–1945) истицан термин нечега привременог. За чехословачку страну радило се, међутим, о признању континуитета чехословачке државе из времена пре Минхенског споразума.⁸ Тек годину дана касније, 18. јула 1941. године, Велика Британија је признала Шрамекову владу као регуларну избегличку владу

⁶ Пре свега Бенеш и Хоџа су имали различите погледе у односу на могуће будуће уређење Чехословачке након рата. Док је Бенеш и даље остајао при становишту око централизма, за Хоџу је такав начин уређења будуће, односно послератне државе, био практично неприхватљив, сматрајући га недовољно добрим решењем за положај словачког народа у оквиру заједничке државе са Чесима. Хоџина представа уређења Чехословачке почивала је на федерацији. Види: Kuklík, Němeček, *Hodža versus Beneš*, 67–69.

⁷ *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941: Svazek I (16. června 1940–30. dubna 1941)*, prir. Jan Němeček, Jan Kuklík, Helena Nováčková, Ivan Šťovíček, (Praha: Ústav mezinárodních vztahů, Historický ústav Akademie věd ČR, 2006), dok. č. 16, dok. č. 17, dok. č. 22, 70–74, 79–80.

⁸ Brandes, *Exil v Londýně 1939–1943*, 68–69.

Чехословачке,⁹ чиме је још више потврђено питање континуитета Чехословачке као државе. Следећи корак, који је уједно био и један од најважнијих за чехословачке политичаре у егзилу, односио се на коначно поништавање одлука Минхенског споразума, што је Велика Британија и званично учинила 5. августа 1942. године,¹⁰ без обзира што су одредбе тог споразума већ изгубиле смисао оног тренутка када је немачка војска силом преузела контролу над Чешком и Моравском половином марта 1939. године.

С друге стране, почетни кораци југословенских водећих политичара у емиграцији били су сасвим другачији. Скоро две године, у појединим случајевима (на пример када се радило о поређењу са Бенешом), те две и по године након одласка водећих чехословачких политичара у емиграцију, водећи југословенски политичари нашли су се у сличној ситуацији. Након краткотрајног Априлског рата 1941. године против Немачке и њених савезника, били су принуђени да напусте Југославију и да започну своју делатност у егзилу. Пут ка Лондону водио је југословенску избегличку владу генерала Душана Симовића (1941–1942) преко Грчке и Блиског истока, где су уједно успостављени у почетку неформални, али врло брзо и званични контакти између југословенске и чехословачке стране у емиграцији. Неформални контакти чехословачког генералног конзула у Јерусалиму Јосефа Милослава Кадлеца (Josef Miloslav Kadlec) са председником владе Симовићем и министром спољних послова Момчилом Нинчићем 24. априла 1941. године резултирали су ускоро и разменом дописа Кадлеца и Нинчића, са списковима чланова владе, како чехословачке, у то време и даље привремене владе Јана Шрамека, тако и југословенске избегличке генерала Симовића (8. и 19. маја 1941).¹¹ Према изворима чехословачке провенијенције, Нинчић је истог дана, 19. маја 1941, када је обавестио Кадлеца о саставу југословенске владе, саопштио став југословенске стране о обнови југословенско-чехословачких односа.¹² Радило се практич-

⁹ *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně I (1940–1941)*, prir. Jan Němeček, Ivan Šťovíček, Helena Nováčková, Jan Kuklík, (Praha: Historický ústav Akademie věd ČR, v.v.i., Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v.v.i., 2008), dok. č. 30, schůze 25. července 1941, IV. Přílohy, E, 559–560.

¹⁰ *Československá zahraniční politika v roce 1942: Svazek II, (1. srpen–31. prosinec 1942)*, prir. Jan Němeček, Jan Kuklík, Blanka Jedličková, Daniela Němečková, (Praha: Ústav mezinárodních vztahů, Historický ústav, 2015), dok. č. 219, dok. č. 220, 10–14.

¹¹ Архив Југославије (АЈ), фонд 103, Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945, фасцикла 55, архивска јединица 263, Јерусалим 8. 5. 1941 (даље: АЈ, 103–55–263); АЈ, 103–55–263, Јерусалим 19. 5. 1941.

¹² Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), fond EB II, Edvard Beneš, oddělení II, karton (k.) 454, inventární číslo (inv. č.) 3814, signatura (sign.) XVIII/Jugoslávie, č. 622

но о обнови дипломатских односа, који су били прекинути услед немачке окупације Чешке и Моравске 15. марта 1939. године. Без обзира што је Југославија и након тих дешавања практично пуне две године, од средине марта 1939. до почетка априла 1941, и даље имала своје дипломатско представништво у Прагу (првобитно до маја 1939. године – посланство, након тога генерални конзулат), са Протекторатом Чешка и Моравска није могла да успостави регуларне дипломатске везе с обзиром на то да протекторат није био субјекат међународног права, а на међународној сцени га је заступала Немачка.¹³

За разлику од већ истакнуте дипломатске борбе чехословачке стране за признавање избегличке привремене владе као регуларне, али и легитимности и континуитета Чехословачке као државе, југословенска избегличка влада генерала Симовића је такав статус имала и пре него што је стигла на британску територију.¹⁴ У том погледу однос Велике Британије према чехословачкој и југословенској избегличкој влади није био истоветан, што би могло да се тумачи на разне начине. У целој тој проблематици врло су биле битне тадашње околности. Наиме, Велика Британија је у време када је признала тек формирану Шрамекову владу као привремену избегличку владу Чехословачке, 21. јула 1940. године, и сама била у врло тешкој позицији, јер јој је претила реална опасност од Немачке. Уз то, било какав даљи корак ка већем дипломатском успеху чехословачких избегличких политичких кругова окупљених око Бенеша (признање привремене владе као регуларне избегличке, као и званично поништавање Минхенског споразума) могло је да означи и признавање одређених грешака британске спољне политике из времена владе Невила Чемберлејна (Neville Chamberlain, 1937–1940), посебно везано за британску улогу око Минхенског споразума. Годину дана касније, у лето 1941. године, ситуација је већ била до одређене мере другачија и нешто повољнија по Велику Британију у рату са Немачком. Уједно однос према чехословачким избегличким круговима био је релативно благонаклон, што је резултирало,

taj./41, vč: Jihoslovanská vláda – obnovení styků, Jerusalem, 30. 5. 1941; *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941: Svazek II (1. květen 1941–31. prosinec 1941)*, prir. Jan Němeček, Jan Kuklík, Helena Nováčková, Ivan Šťovíček, (Praha: Ústav mezinárodních vztahů, Historický ústav Akademie věd ČR, 2009), dok. č. 197, 12–13.

¹³ Sovilj, *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941*, 61, 241–242.

¹⁴ Види: АЈ, фонд 341, Посланство Краљевине Југославије у Великој Британији – Лондон, фасцикла 8, архивска јединица 28, Југославија у рату 1941. године, Лондон 23. 4. 1941.

како је већ истакнуто, признавањем чехословачке привремене избегличке владе као регуларне 18. јула 1941. године. Међутим, у том тренутку одредбе Минхенског споразума још нису биле анулиране, како је то очекивала чехословачка страна.¹⁵

Сасвим је другачија била ситуација са југословенском владом. Могло би се рећи да у односу према Југославији Велика Британија није имала, нити је осећала такав дуг као према Чехословачкој из времена Минхенског споразума. За разлику од нестанка Чехословачке средином марта 1939. године, које је протекло практично уз врло пасивну британску, као између осталог, и француску улогу, у време када рат још није званично ни почео, у југословенском случају две године касније, Велика Британија је покушавала да буде активнија,¹⁶ иако је коначни резултат са немачком окупацијом Југославије био разочаравајући за савезничке земље. Међутим, дешавања 27. марта 1941. године и државни удар у Београду, уз промену владе Драгише Цветковића (1939–1941), абдикацију принца регента Павла Карађорђевића (1934–1941) и уједно успостављање нове владе већ поменутог генерала Симовића, као и долазак на престо у том тренутку и даље малолетног краља Петра II. Карађорђевића (1941–1945, регенство 1934–1941), наишли су на одобравање Велике Британије.¹⁷ Политичке промене 27. марта 1941, након првобитног приступања Тројном пакту Цветковићове владе 25. марта исте

¹⁵ Види детаљније о британском односу према чехословачким избегличким органима непосредно пред и у првим годинама Другог светског рата: Vít Smetana, *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)*, (Prague: Charles University in Prague, Karolinum Press, 2008).

¹⁶ Види детаљније о односу Велике Британије према Југославији од краја 1940. и почетка 1941. године и посебно активности њеног одељења за посебне операције (Special Operations Executive – SOE): *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, prii. Phyllis Auty, Richard Clogg, (London, Basingstoke: The Macmillan Press LTD, 1975); Elisabeth Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, (London: Macmillan, 1976); David Stafford, *Britain and European Resistance 1940–1945: A Survey of the Special Operations Executive, with Documents*, (London, Basingstoke: The Macmillan Press LTD, 1980); Mark C. Wheeler, *Britain and the War for Yugoslavia 1940–1943*, (Boulder: East European Monographs, 1980); M. R. D. Foot, *SOE: An outline History of the Special Operations Executive 1940–46*, (London: British Broadcasting Corporation, 1984). Књига британске историчарке Елизабет Баркер је уједно преведена са енглеског језика: Elisabeth Barker, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, prijevod Jelena Ivičević, Konstantin Miles, (Zagreb: Globus, 1978).

¹⁷ Види на пример неке од реакција водећих људи тадашње британске политике: Winston S. Churchill, *The Second World War. The Grand Alliance*, (Boston: Houghton Mifflin Company, 1951), 168–169; Anthony Eden, *The Eden Memoirs: The Reckoning*, (London: Cassell, 1965), 228–229.

године, како се очекивало у британским високим круговима, требало је да од Југославије учине једну од земаља које би пружиле отпор даљем продору Немачке и њених савезника на Балкану. Иако је тај отпор био краткотрајан, за савезнике чак и изненађујуће брзо окончан, југословенска избегличка влада генерала Симовића је по доласку у Лондон, управо на основу политичких промена у Југославији 27. марта 1941. године, уживала веће поштовање британских високих кругова.¹⁸ За разлику од чехословачке стране, питање легитимитета југословенске владе, као и континуитета југословенске државе, како је већ истакнуто, није се доводило у питање.

* * *

Чехословачки избеглички органи, и то превасходно службеници Министарства иностраних послова у Лондону, почели су да извештавају о ситуацији око југословенске владе практично одмах по њеном одласку у емиграцију. У тим извештајима истицано је хаотично стање Симовићеве владе, чији су министри били у разним земаљама, у Грчкој, Египту, Палестини, али неколико њих је остало и даље на југословенској територији.¹⁹ Чак ни питање организације и даље судбине југословенских официра и војника у емиграцији, који су избегли немачко заробљеништво, није се чинило чехословачким службеницима Министарства спољних послова прилично јасно.²⁰ Међутим, оно што је за водеће политичаре чехословачке емиграције било свакако битно, односило се управо на питање успостављања званичних дипломатских веза, у том тренутку, већ две избегличке владе. Поменуто проглашење министра спољних послова Нинчића од 19. маја 1941. године, којим је југословенска избегличка влада сматрала да је обновила југословенско-чехословачке дипломатске везе, имало је заправо своју позадину, бар када се радило о чехословачкој страни. Чехословачки министар спољних послова у емиграцији Јан Масарик (Jan Masaryk), иначе син првог чехословачког председника Томаша Гарика Масарика (Tomáš Garrigue Masaryk, 1918–1935), није одобрио генералном конзулу у Јерусалиму Кадлецу да званично преговара са југословенском страном око успостављања дипломатских веза, али с друге стране није имао ништа про-

¹⁸ Stevan K. Pavlowitch, *Yugoslavia*, (London: Ernest Benn Limited, 1971), 123; Wheeler, *op. cit.*, 121.

¹⁹ АУТГМ, ЕБ II, к. 454, inv. ч.3813, sign, XVIII/Jugoslávie, ч. 1215/dův/41, důvěrný záznam č. 57, Londýn, 25. 4. 1941.

²⁰ АУТГМ, ЕБ II, к. 113, sign. V 86/4, Jugoslávie, Zprávy MNO 1940–1944, rok 1941, Zpráva ze dne 15. května 1941.

тив неформалних контаката.²¹ У таквим неформалним сусретима са југословенским министрима Кадлец је од Нинчића добио изјаву о обнављању дипломатских односа Југославије и Чехословачке. Како је Кадлец из Јерусалима известио Ј. Масарика у Лондону 30. маја 1941. године, за југословенску страну обнова дипломатских веза била је сасвим логичан даљи развој односа две земље.²²

Међутим, водећа личност чехословачке емиграције Бенеш гледао је на тадашње југословенске политичаре у емиграцији са дистанце и с одређеном резервом. Управо из тих Бенешових ставова могуће је разумети и зашто Ј. Масарик, врло близак Бенешов сарадник, није желео званичне сусрете са југословенском страном. Готово негативан став чехословачког председника Бенеша²³ према југословенској влади имао је своју генезу још из времена пре Минхенског споразума. У Бенешовим мемоарима, који су настајали у току Другог светског рата (уз Бенеша, коаутори ових мемоара били су његови блиски сарадници), истицао се само у неколико наврата његов поглед ка југословенским политичарима из времена непосредно пре и на почетку Другог светског рата. Према Бенешовим речима, југословенска политика принца регента Павла била је већ на лето 1938. године у складу са политиком Берлина и уједно „против духа Мале Антанте”.²⁴ Ни о Цветковићу није имао боље мишљење. У време када је већ била позната судбина Југославије након Априлског рата и окупације земље, Бенеш је истицао да је Цветковићева

²¹ У извештају Јану Масарику од 30. маја 1941. године, Кадлец је контакте у Јерусалиму са југословенском владом представио као неформалне сусрете са људима од којих је неке познавао из времена када је радио у чехословачком посланству у Београду 1919–1920. године. АУТГМ, ЕБ II, к. 454, inv. ч. 3814, sign, XVIII/Jugoslávie, ч. 622 taj./41, věc: Jihoslovanská vláda – obnovení styků, Jerusalem, 30. 5. 1941.

²² *Ibid.*

²³ Бенеш је практично по одласку у емиграцију био бивши председник Чехословачке, али се већина политичара у емиграцији ка њему опходила и уједно га ословљавала као актуелног председника или председника у егзилу. Питање његове функције било је уједно везано и за последице Минхенског споразума, против којих се борила чехословачка избегличка влада. С обзиром на анулирање одредби овог споразума од стране Велике Британије у августу 1942. године и на чињеницу да у току рата није било могуће организовати регуларне изборе, Бенеш је вршио дужност председника у егзилу. Тек након рата, са повратком у Чехословачку, његова функција је потврђена, а у јуну 1946. године био је опет изабран за председника републике. Једна од потпунијих биографија посвећених Бенешу и његовој политичкој делатности непосредно пред и у току Другог светског рата дело је чешког историчара Јиндржиха Дејмека. Види: Jindřich Dejmek, *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata. Část druhá. Prezident republiky avůdcenárodního odboje (1935–1948)*, (Praha: Karolinum, 2008).

²⁴ Edvard Beneš, *Paměti I. Mnichovské dny*, prir. Milan Hauner, (Praha: Academia, 2007), 354.

влада дуго преговарала са немачким канцеларом Адолфом Хитлером (Adolf Hitler, 1933–1945) о приступању Југославије Тројном пакту и да је са 25. мартом 1941. године већ увелико била у „Хитлеровим канџама”.²⁵ Међутим, све ове Бенешове тврдње делују, условно речено, благо према ономе што је забележено у архивским документима из времена непосредно пре и у току самог Априлског рата, када се покренуло питање југословенског признавања чехословачке привремене избегличке владе.

Бенеш је у периоду одмах након 27. марта 1941. године био прилично резервисан према новој југословенској влади, без обзира на вести које су чехословачким избегличким органима у Лондону стизале из Београда везано за промену политичке ситуације.²⁶ Према документима из тог периода који се односе на делатност чехословачких избегличких органа у Лондону, Бенеш је и даље у Југославији видео једног од криваца за губитак Судета октобра 1938. године. Иако се 28. марта 1941. године сагласио са обраћањем Ј. Масарика и државног секретара Хуберта Рипке (Hubert Ripka) народима Југославије преко радија из Лондона, од својих подређених је ипак захтевао да буду умерени у изјавама јер, како је тврдио, имају право да очекују југословенско „отплаћивање дугова из недавне прошлости”.²⁷ Иако у тим документима није прецизно одређено шта је Бенеш мислио под тим „дуговима”, могло би се претпоставити да су се односили на став већ тада бивше владе Милана Стојадиновића (1935–1939) према Чехословачкој у време судетске кризе 1938. године. Како је забележено 29. марта 1941. године, у упутствима државном секретару Рипки Бенеш је истицао: „Сви Југословени су одговорни, народ је одговоран за владу, нико тамо није био, ко би одстранио Стојадиновићеву владу, штампа нас је пет година убијала, и то бисмо требали преко ноћи да заборавимо?”²⁸

²⁵ *Idem, Paměti II. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*, prir. Milan Hauner, (Praha: Academia, 2007), 160.

²⁶ У време непосредно након државног удара 27. марта 1941. године, у Београду је била мања група чехословачких официра на челу са потпуковником Франтишеком Хикеом (František Hieke), који су чехословачке органе у емиграцији извештавали о ситуацији у Југославији, али исто тако покушавали да успоставе везу са совјетском дипломатском мисијом у Београду, што на крају није ни успело. Види: Sovilj, „Dvě téměř zapomenuté osobnosti zpravodajské a odbojové činnosti v československo-jugoslávských kontaktech za druhé světové války: František Hieke a Aleksandar Gjurić”, 463–464.

²⁷ *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943. Acta Occupationis Bohemiae et Moraviae: Svazek I, Vztahy mezinárodní diplomacie k politice československé*, prir. Libuše Otáhalová, Milada Červinková, (Praha: Academia, 1966), dok. č. 145, 194.

²⁸ *Ibid.*

Без обзира што је дошло до политичких промена у Југославији, Бенеш је одбио савете својих министара 2. априла 1941. да пошаље честитку Петру II.²⁹ Чак је на питање државног секретара Рипке да ли у томе има нечег личног, одговорио да још није сенилан и да југословенском краљу неће слати телеграм све док Југославија не призна чехословачку привремену избегличку владу.³⁰ Са веће временске дистанце, међутим, могло би се закључити да Бенешови поступци нису одговарали реалном стању у односима не само између Југославије и Чехословачке, али и тих држава према Немачкој. Југославија је, попут Румуније и преосталих чланица Мале Антанте, била у обавези да помогне Чехословачкој у случају мађарске експанзије и опасности по чехословачку територију (и обрнуто, Чехословачка је имала исте обавезе према Југославији и Румунији), али у случају немачке агресије одредбе споразума између чланица овог савеза нису важиле, што је на крају крајева и одговарало тадашњој југословенској спољној политици. Стојадиновић је 1938. године пре свега покушавао да у било каквом могућем сукобу Чехословачке и Немачке одржи неутралност Југославије.³¹ Управо таква резервисана Стојадиновићева политика и све оно што је на јесен 1938. године уследило са Минхенским споразумом и губитком Судета (у крајњем случају и са немачком окупацијом Чешке и Моравске средином марта 1939. године и нестанком независне Чехословачке), навело је Бенеша да и о новој југословенској влади генерала Симовића има пре свега уздржан став, који је по неким његовим реакцијама прелазео и у негативан. У исто време Симовићева влада се почетком априла 1941. године сусретала са реалном немачком претњом око почетка војне интервенције против Југославије, што јој није остављало претерано времена за било какво размишљање око успостављања дипломатских веза са једном владом која је била у емиграцији. Уједно, евентуално признавање чехословачке привремене избегличке владе од Симовићеве владе могло је у том тренутку да има и негативне последице по југословенску спољну политику, с обзиром на тадашње околности и негативан однос Немачке према чехословачкој

²⁹ Телеграм је послао тек 7. априла 1941. године, након немачког напада на Југославију, с тим што је уместо честитке краљу Петру II за његово крунисање, упутио изразе подршке народима Југославије и новом југословенском владару у тешким моментима, који су уследили са почетком рата на југословенској територији. Národní archiv(NA), Předsednictvo ministerské rady Londýn (PMR-L), k. 69, rok 1941, č. 402/41, věc: Telegram jugoslávskému králi, Londýn, 18. 4. 1941.

³⁰ *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943. Acta Occupationis Bohemiae et Moraviae: Svazek I*, dok. č. 148, 196. Види: Pospíchal, *op. cit.*, 462.

³¹ Sovilj, *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941*, 32–35.

емиграцији, што је и сам чехословачки председник могао у то време да увиди.³²

Бенеш је ипак у једном погледу био у праву када се говорило о југословенском признавању чехословачке привремене избегличке владе. У току већ поменутог сусрета са чехословачким министрима 2. априла 1941. године, исправно је претпоставио како ће се даље развијати односи између чехословачке избегличке и југословенске владе. Према Бенешу, државни удар у Југославијије покварио је Немцима планове, чије последице није било могуће у том тренутку сагледати. Ипак, истицао је, да ће до југословенског признавања чехословачке привремене избегличке владе доћи у оном тренутку када југословенска влада буде „тамо, где и ми, негде на Криту”.³³ Уједно, то је могло да значи да се југословенској држави ближи крај са могућим немачким нападом на њу, али исто тако да југословенску владу чека одлазак у емиграцију.

У својим мемоарима Бенеш се више није враћао ка овој проблематици, али архивски документи чехословачког порекла из времена Другог светског рата, посебно они који се односе на везе између југословенске и чехословачке избегличке владе, показују да је питање решења судетске кризе и све оно што се догодило са Чехословачком од краја лета 1938. године практично прогонило чехословачког председника у емиграцији. Слично мишљење је имао и један од државних секретара у чехословачкој избегличкој влади до октобра 1941. године, касније у току рата министар финансија у емиграцији Ладислав Карел Фајерабенд (Ladislav Karel Feierabend). Још у септембру 1940. године Фајерабенд је приметио да је све оно што се догодило у Минхену за тадашњег чехословачког председника била практично ноћна мора, „која притиска Бенешово срце и трује његову душу”.³⁴ Почетком наредне године Фајерабенд је већ био сигуран, како је писао у својим мемоарима, да је Минхенски споразум прогонио Бенеша и непрестано му наметао питање да ли би било боље да се Чехословачка на јесен 1938. борила против немачке војске.³⁵

Већ приликом првих сусрета Бенеша и Симовића, као и Бенеша и других југословенских министара у Лондону од почетка јула 1941. године, такође је могуће видети да се некадашњи чехословачки председник често враћао на питање спољне политике Југославије ка Чехословачкој из времена судетске кризе. Битно је уједно истаћи

³² *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943. Acta OccupationisBohemiae et Moraviae: Svazek I, dok. č. 145, 194.*

³³ *Ibid, dok. č. 148, 196. Види: Pospíchal, op. cit., 462.*

³⁴ Ladislav Karel Feierabend, *Politické vzpomínky II*, (Brno: Atlantis, 1994), 97.

³⁵ *Ibid, 100.*

да се Бенешово негативно освртање на политику Стојадиновића и принца регента Павла обично настављало на неки од говора тада актуелних југословенских министара у емиграцији. Према документима чехословачке провенијенције, скоро сваки пут када би неко од југословенских политичара у емиграцији споменуо принца регента Павла или Стојадиновића (углавном у негативном контексту), уследила је исто тако негативна Бенешова реакција. Тако је било и приликом једног од првих сусрета Бенеша и Симовића 4. јула 1941. на заједничком ручку у Лондону, коме је још присуствовао и Нинчић, уједно један од политичара који се већ годинама познавао са Бенешом, из времена када су обојица били на челу дипломатија својих држава почетком двадесетих година.³⁶ Негативно Симовићево помињање Стојадиновића и принца регента Павла, како се истицало у извештају који је написао сам Бенеш, настављено је са још тежим речима којима је тадашњем југословенском председнику избегличке владе „у потпуности јасно и отворено изложио целу своју политику и издају Павла и Стојадиновића”.³⁷ За Бенеша су управо речи „издаја”, као и „разбијање Мале Антанте” били практично везани за имена бившег председника југословенске владе Стојадиновића и принца регента Павла, што су потврдили и каснији Бенешови сусрети са другим југословенским политичарима у емиграцији (на пример приликом аудијенције првог југословенског посланика у егзилу при чехословачкој избегличкој влади Већеслава Вилдера, 27. октобра 1941).³⁸

У сусретима са југословенским политичарима у емиграцији Бенеш је такође често истицао чехословачку уздржаност према југословенској емиграцији, али и решеност да сачекају са било каквим одлукама пре него што југословенска емиграција сама нешто не уради поводом даљег развоја југословенско-чехословачких односа у егзилу. Уједно таква Бенешова политика управо је почивала на његовим претежно негативним представама о Југославији као једном од криваца за губитак Судета, што је опет наглашавао у разговорима са југословенским колегама како на јесен 1941, тако и на-

³⁶ Види: Stevan K. Pavlowitch, „Momčilo Ninčić and the European Policy of the Yugoslav Government-in-Exile 1941–1943”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 63, No. 3, (July 1984), 401.

³⁷ АУТГМ, ЕБ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Oběd s gen. Simovićem a min. Ninčićem, Hotel Claridges, Londýn, 4. 7. 1941.

³⁸ АУТГМ, ЕБ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Rozmluva s Vilderem (27. října 1941) a Andjelinovićem (30. října 1941). Види такође Вилдеров извештај о пријему код Бенеша: АЈ, 103–55–263, Лондон, 10. 11. 1941.

редне 1942. године.³⁹ И поред често истицане резервисаности, Бенеш је у једном разговору са Нинчићем 10. марта 1942. године југословенско-чехословачке односе оценио као пријатељске, с тим што су несигурни и недовољно развијени.⁴⁰ Негативна помињања ранијих односа Југославије и Чехословачке из времена судетске кризе свакако да нису била присутна у Бенешовим званичним, протоколним обраћањима, на пример Петру II, што показује један број телеграма упућених југословенском краљу за његов рођендан, или за државни празник Југославије.⁴¹

За разлику од Бенеша, већина других чехословачких политичара у емиграцији углавном се није директно изјашњавала о југословенској избегличкој влади. Међутим, из чехословачких докумената из тог периода јасно проистиче да су пратили ситуацију око југословенског егзила, посебно када су се дешавале промене југословенских влада или у завршници рата, када су се као битна војна сила на југословенској територији све више истицали партизани на челу са Јосипом Брозом Титом.⁴² Уједно, могло би се рећи да су та-

³⁹ *Ibid*; АУТГМ, ЕБ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, Rozmluva s Krekem a Krnjevičem ve středu dne 13. května a v pátek 15. května 1942; АУТГМ, ЕБ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Rozhovor s ministrem Gavrilovičem, 14. 7. 1942.

⁴⁰ АУТГМ, ЕБ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Rozhovor s Ninčićem, 10. 3. 1942.

⁴¹ АУТГМ, ЕБ II, к. 113, sign. V 86/1, Jugoslávie, korespondence E. Beneše s králem Petarem II., 1941–1942, bez čísla, Telegram, 6. 9. 1941; АУТГМ, ЕБ II, к. 113, sign. V 86/1, Jugoslávie, korespondence E. Beneše s králem Petarem II., 1941–1942, bez čísla, 29. 11. 1941; АУТГМ, ЕБ II, к. 113, sign. V 86/1, Jugoslávie, korespondence E. Beneše s králem Petarem II., 1941–1942, bez čísla, Telegram odeslaný kjugoslávskému státnímu svátku, 1. 12. 1942.

⁴² Види: NA, PMR–L, к. 69, rok 1941, ч. 3/41, Složení jhoslovanské vlády, Londýn, 10. 9. 1941; NA, PMR–L, к. 69, rok 1942, ч. 106/dův/42, věc: Věci jhoslovanské, důvěrný záznam č. 127, Londýn, 12. 1. 1942; NA, PMR–L, к. 69, rok 1942, ч. 70/42, věc: Rekonstrukce jhoslovanské vlády, Londýn, 12. 1. 1942; NA, PMR–L, к. 69, rok 1942, ч. 73/42, věc: Rekonstrukce jhoslovanské vlády, Londýn, 20. 1. 1942; NA, PMR–L, к. 69, rok 1942, ч. 294/dův/42, věc: Rekonstrukce jhoslovanské vlády – její příčiny, důvěrný záznam č. 139, Londýn, 24. 1. 1942; NA, PMR–L, к. 69, rok 1943, ч. 88/dův/43, věc: Nová jhoslovanská vláda, Londýn, 4. 1. 1943; NA, PMR–L, к. 69, rok 1943, ч. 169/dův/43, věc: Věci balkánské, důvěrný záznam č. 196, Londýn, 10. 1. 1943; NA, PMR–L, к. 69, rok 1943, ч. 4191/dův/43, věc: Řešení krize jhoslovanské vlády, 21. 6. 1943; NA, PMR–L, к. 69, rok 1943, ч. 4483/dův/43, věc: Nová jhoslovanská vláda Trifunovičova, Londýn, 28. 6. 1943; NA, PMR–L, к. 69, rok 1944, ч. 5616/dův/43, věc: Zpráva o činnosti partyzánů v Jihoslavii, Káhira, 29. 11. 1943; NA, PMR–L, к. 69, rok 1944, ч. 9/43, věc: Titova vláda – uznání spojenci, Káhira, 9. 12. 1943; NA, PMR–L, к. 69, rok 1944, ч. 1028/dův/44, věc: Generál Mihailovič – zbaven náčelnictví vrchního velitelství, Londýn, 26. 8. 1944; NA, PMR–L, к. 69, rok 1944, ч. 11192/dův/44, věc: Dohoda mezi ministerským předsedou jugoslávské vlády a maršálem Titem, Londýn, 11. 12. 1944; NA, PMR–L, к. 69, rok 1945, ч. 1274/dův/45, věc: Jhoslovanský vývoj, Londýn, 2. 2. 1945.

кође подржавали и Бенешову политику уздржаности и ишчекивања према југословенској избегличкој влади. Њихов однос према југословенским избегличким политичким круговима могуће је видети и кроз извештаје и преписку неколицине службеника чехословачког Министарства иностраних послова у емиграцији, Јарослава Липе (Jaroslav Lípa), Јосефа Корбела (Josef Körbel, након 1945. године Josef Korbel) и Ладислава Сатмарија (Ladislav Szathmáry). Липа и Корбел су и раније имали искуства са југословенском средином, први као посланик Чехословачке у Београду од јула 1938. до средине марта 1939 (и након тога у служби чехословачких избегличких органа у Београду све до почетка марта 1941),⁴³ док је Корбел од 1935. до 1939. радио као саветник за штампу чехословачког посланства у Београду.⁴⁴ С обзиром на то да је Липа већ био чехословачки дипломатски представник у Југославији у тренутку немачке окупације Чешке и Моравске, његов избор или, могло би се рећи, потврђивање исте функције, само овог пута у емиграцији, истицан је као логичан избор (од 3. септембра 1941), али уједно имао је и одређену важност као наставак континуитета дипломатских веза две земље.⁴⁵ Сатмари је као чехословачки *chargé d'affaires* при норвешкој избегличкој влади у Лондону често био у контакту са разним дипломатама у егзилу, између осталих и југословенским, тако да је свом министарству иностраних послова у емиграцији слао врло корисне извештаје о стању у југословенској емиграцији, али и на југословенској територији у току рата. У представљању прилика око југословенског избеглиштва одређену важност за чехословачке емигрантске органе такође су имали и извештаји мајора Вацлава Подхоре (Václav Podhora), војног аташеа при југословенској избегличкој влади од јануара 1942,⁴⁶ посебно они с краја 1943. године из Каира.

У њиховим извештајима, али и у неким од извештаја чехословачких министара у емиграцији из разних раздобља Другог светског рата, могуће је уочити и неке од проблема са којима су се суочавале југословенске избегличке владе и о којима су били инфор-

⁴³ Sovilj, *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941*, 300.

⁴⁴ Jindřich Dejmek, „Josef Korbel a jeho velvyslanecká mise v komunistické Jugoslávii. Příspěvek kčeskoslovensko-jugoslávským vztahům 1945–1948“, *Slovanské historické studie*, Miroslavu Šestákovi a Miroslavu Tejchmanovi k sedmdesátinám, č. 32, (2007), 114.

⁴⁵ NA, PMR-L, k. 56, č. 1/41, věc: Diplomatické zastoupení u královské jihoslovanské vlády, Londýn, 3. 9. 1941; AÚTGM, EB II, k. 454, inv. č. 3813, sign. XVIII/Jugoslávie, č. 1/41, věc: Diplomatické zastoupení u královské jihoslovanské vlády, Londýn, 3. 9. 1941.

⁴⁶ Zlatica Zudová-Lešková, *Zapomenutá elita: českoslovenští vojenští diplomaté v letech 1938–1945* (Praha: Mladá fronta, Historický ústav Akademie věd ČR, 2011), 139.

мисани чехословачки емигрантски органи у Лондону. Врло битно питање будућег уређења Југославије, али и будуће сарадње са другим државама, такође је нашло своје место у извештајима чехословачких дипломата и представника чехословачког егзила. Тако је, на пример, Липа истог дана, 3. септембра 1941, када је потврђена његова функција као чехословачког посланика при југословенској избегличкој влади, у свом извештају писао да се у разговору са Нинчићем дотакао и будућег међународног положаја Југославије. Према Нинчићевим речима, Југославија би евентуално могла да буде део конфедерације балканских држава, у којој би са Грчком чинила стуб те конфедерације. Њени даљи чланови могли би да буду још Бугарска, Турска и евентуално Румунија.⁴⁷ За разлику од Нинчићевог става, чехословачки државни секретар Рипка могао је 13. октобра исте године да примети да потпредседник владе Јурај Крњевић, уједно најзначајнији представник Хрватске сељачке странке у југословенској избегличкој влади, није био само за балканску федерацију, већ за једну идеју широке конфедерације, која би обезбедила Југославији могућност учешћа у стварању, како се у Рипкином извештају истицало, „своје Средње Европе.”⁴⁸ Наиме, по Рипкиним речима, Крњевић је био мишљења да Хрвати и Словенци неће дозволити настанак искључиво балканске федерације, јер су Хрватска и Словенија много ближе Чехословачкој него Грчкој и Турској.⁴⁹ Нешто слично Крњевић је поновио и Бенешу средином маја 1942. године.⁵⁰

Ни у погледу општег карактера југословенске спољне политике чехословачки политичари у емиграцији нису могли да дају конкретне оцене, али су зато преносили утиске о неодређености југословенске дипломатије. Тако је, рецимо, већ поменути чехословачки *chargé d'affaires* при норвешкој избегличкој влади у Лондону Сатмари у извештају за Министарство спољних послова Чехословачке у емиграцији од 20. децембра 1941. године истицао да и сами југословенски политичари у егзилу (без навођења њихових имена) сматрају да југословенска влада у Лондону нема никакву посебну, нити прецизно дефинисану послератну спољнополитичку концепцију. Иако је Сатмари нагласио да је југословенска влада, слично

⁴⁷ NA, PMR-L, k. 69, rok 1941, č. 2754/dův/41, věc: Z rozhovoru s jihoslovanským zahraničním ministrem dr. Ninčičem, Londýn, 3. 9. 1941.

⁴⁸ AÚTGM, EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, 13. 10. 1941.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ AÚTGM, EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Rozmluva s Krekem a Krnjevičem ve středu dne 13. května a v pátek 15. května 1942.

другим избегличким владама, у првом реду желела да се оствари коначна победа против Сила осовине, ипак је написао да се стицао утисак да наводно ни сама влада није сигурна како ће на њену спољну политику у току рата реаговати становништво на југословенској територији када се тај исти рат заврши.⁵¹

Чехословачки политичари у својим извештајима нису остављали запажања о југословенским колегама, осим ако се није радило о неком од облика сарадње или покушаја сарадње између Југославије и Чехословачке. Првих неколико месеци 1942. године у наступима министра правде Милана Гавриловића у владама Слободана Јовановића (1942–1943), као и Милоша Трифуновића (1943), појавиле су се одређене идеје о територијалном коридору између Југославије и Чехословачке, који би водио преко Мађарске и Аустрије. Оваква Гавриловићева концепција коридора ослањала се на већ постојеће сличне идеје из времена Првог светског рата, о којима је, између осталог, писао и први чехословачки председик Масарик непосредно након 1918. године.⁵² Међутим, у врло сложеним односима 1942. године, када је чехословачка дипломатија у емиграцији покушавала да успостави добре односе са пољском избегличком владом, али уједно и да пронађе заједничку реч са Совјетским Савезом, било какво истицање територијалног коридора који би угрозио могуће послератне односе Чехословачке са суседним земљама није наишао на веће разумевање код Бенеша и његових сарадника. У разговору са Гавриловићем 15. јануара 1942. Рипка је истицао немогућност реализације таквог пројекта,⁵³ да би четири месеца касније, 13. маја исте године, Бенеш потврдио такав став.⁵⁴

Гавриловићева идеја није наишла ни да добар одјек код његових југословенских колега, пре свега код Нинчића, што је приметио и Рипка у разговору са југословенским министром спољних посло-

⁵¹ NA, PMR-L, k. 69, rok 1941, č. 4250/dův/41, věc: Věci jihoslovanské, důvěrný záznam č. 118, Londýn, 20. 12. 1941.

⁵² Tomáš Garrigue Masaryk, *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918. Vzpomíná a uvažuje T. G. Masaryk*, (Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka, o. p. s., 2005), 342. Види: Мира Радојевић, „Српско-чешка сарадња у Првом светском рату”, у: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca, VI, Svazek 1, Sekce historie, politologie a etnologie. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005*, prir. Pavel Boček i dr., (Brno: Matice moravská, 2006), 288–289, 292–294.

⁵³ AÚTGM, EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, věc: Jihoslované, Hubert Ripka, 15. 1. 1942.

⁵⁴ AÚTGM, EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Rozmluva s Krekem a Krnjevićem ve středu dne 13. května a v pátek 15. května 1942.

ва.⁵⁵ С друге стране, чехословачка избегличка влада није имала разлог да не подржи грчко-југословенски уговор о настанку Балканске уније 15. јануара 1942. године,⁵⁶ чији је текст имала на располагању у преводу на чешки језик, а који је могао да јој послужи, између осталог, као одређена врста модела за покушаје сарадње са пољском страном.⁵⁷ Међутим, наводна позадина потписа овог уговора давала је чехословачким политичарима за право да и даље буду обазриви према својим југословенским колегама у емиграцији. Како је 17. јануара 1942. године Рипка известио Бенеша, наводно су грчки представници пристали на потпис уговора после дугих преговора, тек када су сазнали да постоји могућност да се југословенски политичари окрену сличном уговору са Бугарима. На такво мишљење их је наводно навела делатност министра Гавриловића, усмерена ка укључивању Бугарске у састав будуће Југославије.⁵⁸

Поред питања спољне политике Југославије, чехословачки политичари и дипломате могли су у разговорима са југословенским колегама да примете њихово истицање унутрашњих прилика на југословенској територији, као и могућег развоја ситуације након рата, или бар на онај начин на који су појединци претпостављали да би се то могло догодити. Још у току лета 1941. често се помињало национално питање унутар Југославије и нека од решења након рата у погледу националних мањина. У том погледу веома буран наступ имао је министар спољних послова Нинчић, са којим се 31. јула 1941. године сусрео дипломатски представник чехословачке владе код генерала Де Гола Франтишек Черни (František Černý). Черни је тај сусрет описао не као разговор са југословенским министром, већ као Нинчићев монолог, у коме је врло јасно истакнуто како ће се југословенске власти након рата практично обрачунати са појединим припадницима националних мањина на југословенској територији, чије су матичне државе узеле учешће у окупирању Југославије. Нинчић је наводно, са изузетком Румуније и уједно румунске мањине, с обзиром на то да Румунија није спадала у групу држава које су заузеле део југословенске територије, навестио исељавање свих

⁵⁵ AÚTGM, EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, věc: Jihoslované, Hubert Ripka, 19. 1. 1942. Види: Pospíchal, *op. cit.*, 491–492.

⁵⁶ Види: Радојевић, „Српско-чешка сарадња током Другог светског рата: прилог проучавању”, 151–152; Pospíchal, *op. cit.*, 486–487.

⁵⁷ Види: NA, PMR-L, k. 69, rok 1942, č. 284/42/D, věc: Úmluva mezi Královstvím Jihoslovanským a Královstvím Řeckým o vytvoření Balkánské unie, Londýn, 30. 1. 1942.

⁵⁸ AÚTGM, EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, věc: Řecko-jugoslávská dohoda, 17. 1. 1942.

осталих мањина, превасходно мађарске, бугарске и немачке. Уједно, Нинчић је према речима које је записао Черни, такође истакао претпоставку да немачку мањину у послератној Чехословачкој чека иста судбина као и у Југославији – депортација за Немачку.⁵⁹ Са веће временске дистанце Нинчићеве речи делују поприлично тешко, посебно начин на који је Черни представио практично обрачун са свим другим народима чије су матичне земље учествовале у нападу и окупацији Југославије, па чак и Нинчићеве речи да питање мањина више не сме да компликује односе у Средњој Европи и на Балкану,⁶⁰ али исто тако је битно узети у обзир време и околности у којима се тај разговор одвијао. Поред наглашавања казни које чекају припаднике поменутих мањина, Нинчић је исто тако истакао информације које су из бивше Југославије стизале до југословенске избегличке владе у Лондону о злочинима почињеним од припадника разних окупаторских војски посебно над српским становништвом.⁶¹

Убрзо се међу „непожељним” мањинама у послератним претпоставкама уређења Југославије нашла и албанска мањина. Како је истицао Сатмари у једном од својих извештаја чехословачком емигрантском Министарству иностраних послова 14. октобра 1941. године, без навођења конкретних извора информација, у југословенским политичким круговима у егзилу владало је такво мишљење, да Југославија свакако треба да подржи идеју опстанка предратне Албаније и то из тог разлога како би на њену територију након завршетка рата могла да насели својих 700.000 Албанаца.⁶² Међутим, како је истицао Сатмари, албанско питање није било у том тренутку актуелно за Симовићеву владу.⁶³ Сличне идеје биле су забележене и неколико месеци касније, приликом разговора Черног и пуковника Божица Симића, који је тада био дипломатски представник југословенске владе при француском Народном одбору. Иако није прецизирао на који би се начин решавало мањинско питање у послератној Југославији, Симић је наводно изјавио Черном да „Југославија након рата не намерава да има било какве мањине, како мањинско питање не би компликовало однос ка суседним и другим земља-

⁵⁹ NA, PMR-L, k. 69, rok 1941, č. 2305/dův/41, věc: Rozhovor s ministrem Ninčičem, Londýn, 31. 7. 1941.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ *Ibid.*

⁶² NA, PMR-L, k. 69, rok 1941, č. 3342/dův/41, Důvěrný záznam č. 101, Londýn, 14. 10. 1941.

⁶³ *Ibid.*

ма”.⁶⁴ Уједно, према речима Черног, Симић лично није имао ништа против тога да се југословенско-албанске границе у мањој мери промене, чиме би се села у граничној области са апсолутно албанским становиштвом припојила Албанији.⁶⁵

Могуће Бенешове реакције или неког од других водећих чехословачких политичара у емиграцији везано за представљани проблем решења мањинског питања у послератној Југославији нису забележене. Међутим, у току Другог светског рата и сама чехословачка влада је имала сличних планова, посебно када се радило о немачкој мањини на чехословачкој територији. Јануара 1942. године Бенеш је у једном од својих објављених чланака о организацији послератне Европе истицао, између осталог, да је „трансфер”, односно исељавање немачког становништва из Чехословачке, само једно од решења.⁶⁶ Већ у завршници Другог светског рата и непосредно након 1945. године то могуће решење постало је реалност и главна опција.⁶⁷

Ни односи између југословенског већинског становништва, тј. преваходно Срба и Хрвата, али и Словенаца, нису деловали ништа једноставније за чехословачке политичаре у емиграцији. Врло сложене прилике на окупираном југословенском простору, уз вести које су стизале до Лондона о злочинима претежно над српским, јеврејским и ромским становништвом на територији Независне државе Хрватске (НДХ), уз већ и онако компликоване односе између појединих министара у емиграцији, утицали су на још теже функционисање не само Симовићеве владе већ и сваке наредне. Чехословачки политичари у емиграцији располагали су бројним информацијама о унутрашњим односима унутар југословенске избегличке владе, али и генерално везано за целокупну југословенску емиграцију на територији Велике Британије. У стварању врло замршене слике са нејасним односима, честим препиркама, неслагањима и све већим размимоилажењем у политичким ставовима, у великој мери су им „помагали” сами југословенски министри у емиграцији, који су својим

⁶⁴ NA, PMR-L, k. 69, rok 1942, č. 1163/dův/42, věc: Albánie a Jihoslavie, Londýn, 12. 3. 1942.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ Jan Kuklík, Jan Němeček, „Was there an alternative to the *transfer* of German minorities from Czechoslovakia and Poland during the 1939–1944 discussions on post-war Europe by the governments-in-exile?”, u: *Exile in London: The Experience of Czechoslovakia and the other occupied nations, 1939–1945*, prir. Vít Smetana, Kathleen Geaney, (Prague: Charles University, Karolinum Press, 2017), 138.

⁶⁷ Види на пример: Detlef Brandes, *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945: Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen* (München: Oldenbourg, 2001).

изјавама и делатношћу „против друге стране”, против министара друге народности, или једноставно против својих политичких неистомишљеника, у честим сусретима са чехословачким колегама износили разноразне оптужбе. Тако је, рецимо, Крњевић упућивао Рипку октобра 1941. године у практично лоше унутрашње односе између министара српске и хрватске националности, али и између појединаца исте националности (на пример однос Нинчића и Гавриловића),⁶⁸ што је и сам Рипка могао да осети у већ поменутом разговору са Нинчићем половином јануара 1942. године везано за Гавриловићеву концепцију територијалног коридора.⁶⁹

У једном од својих извештаја од 16. марта 1942. године, чехословачки дипломата Сатмари је такође указивао на врло лоше односе између југословенских министара српске, хрватске и словеначке националности. Без обзира што су ти министри истицали да су чланови југословенске владе, Сатмари је стекао утисак да је њихова активност била усмерена искључиво ка српској, хрватској или ка словеначкој политици.⁷⁰

До које мере су затегнути национални односи, али и лична нетрпељивост између појединаца у високим југословенским политичким круговима у емиграцији утицали на целокупно расположење југословенског егзила, чехословачки политичари су могли да виде и на примеру избора новог председника владе након Јовановићеве оставке у јуну 1943. године. Према речима чехословачког посланика при југословенској избегличкој влади Липе, 28. јуна исте године, прва два покушаја са кандидатима Јованом Бањанином, односно Милошем Бобићем, нису успели из разлога што су против првог кандидата иступали политичари српске националности, а против другог политичари хрватске националности. Иако је, по оцени Липе, дотадашњи министар саобраћаја Милан Грол могао бити добро решење, избор је пао на Милоша Трифуновића, који је у чехословачком извештају оцењен као „радикал старе школе познат по велико-српству”.⁷¹

Још једно питање, које је било врло битно за југословенску избегличку владу а чији развој су могли да прате чехословачке дипло-

⁶⁸ АУТГМ, ЕБ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, 13. 10. 1941.

⁶⁹ АУТГМ, ЕБ II, к. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, věc: Jihoslované, Hubert Ripka, 19. 1. 1942.

⁷⁰ NA, PMR-L, к. 69, rok 1942, č. 1196/dův/42, věc: Věci balkánské, důvěrný záznam č. 141, Londýn, 16. 3. 1942.

⁷¹ NA, PMR-L, к. 69, rok 1943, č. 4483/dův/43, věc: Nová jihoslovanská vláda Trifunovičova, Londýn, 28. 6. 1943.

мате и политичари у емиграцији у контактима са југословенским колегама, тицало се односа југословенске избегличке владе према Драгославу Михаиловићу и његовом четничком покрету, с једне, односно према Титу и његовим партизанима, с друге стране. Чехословачке дипломате и политичари у емиграцији нису се мешали у југословенске унутрашње проблеме ни у овом случају, али су исто тако, као и у другим сличним приликама, могли да прате постепену промену ситуације у југословенском егзилу. У чехословачким избегличким политичким круговима повремено су се јављале информације о Михаиловићу и његовом четничком покрету, и то углавном на основу разговора које су чехословачке дипломате, углавном већ поменути Липа, Корбел и Сатмари, имали или са југословенским политичарима у емиграцији или са другим представницима избегличких органа и влада. Сатмари је у једном од својих извештаја од 12. јануара 1942. године, везано за нову, уједно прву Јовановићеву владу, у којој се Михаиловић први пут нашао као министар војске, морнарице и авијације, између осталог писао да ће ово именовање имати велики политички значај, јер ће се под Михаиловићевом командом налазити југословенска војска у отаџбини, како се претпостављало, на великој територији.⁷² Исти дипломата је нешто више од годину дана касније, 2. марта 1943, већ увелико истицао сложеност ситуације за југословенску избегличку владу у односу према Совјетском Савезу. С обзиром на то да се према информацијама које су стизале чехословачким дипломатама повећавала пасивност четника у борби са италијанском и немачком војском, управо је Михаиловић био означен као препрека у остваривању бољих односа са Совјетским Савезом.⁷³ До које је мере питање подршке југословенске избегличке владе Михаиловићу било сложено показује и један од извештаја посланика Липе од 9. марта 1943. године, који је према подацима из саме југословенске владе истицао да је од Михаиловића „југословенска влада створила симбол пред својим властитим народом и посебно пред светском јавношћу и да је због тога компромисно решење овог питања још теже.”⁷⁴

У чехословачким извештајима није се давала предност ни једној од практично међусобно зараћених страна, како Михаиловићевим четницима, тако ни Титовим партизанима, бар не до краја

⁷² NA, PMR-L, k. 69, rok 1942, č. 106/dův/42, věc: Věci jihoslovanské, důvěrný záznam č. 127, Londýn, 12. 1. 1942.

⁷³ NA, PMR-L, k. 69, rok 1943, č. 1377/dův/43, věc: Věci jihoslovanské, důvěrný záznam č. 214, Londýn, 2. 3. 1943.

⁷⁴ NA, PMR-L, k. 69, rok 1943, č. 1629/dův/43, věc: General Mihailović, Londýn, 9. 3. 1943.

1943. године и у првој половини 1944. године, али је до одређене мере била присутна окренутост ка Совјетском Савезу као могућем решењу. Приликом већ поменутог састанка Симовића, Нинчића и Бенеша, 4. јула 1941. године у Лондону, управо је Бенеш наглашавао значај сарадње са совјетском страном. Како је Бенеш у извештају након овог састанка истакао, Симовић и Нинчић су се сагласили са њим да треба сарађивати са Совјетским Савезом, али је исто тако написао да су југословенски политичари имали бојазан од комунизма.⁷⁵ Бенеш је поновио сличан став у погледу сарадње са Совјетским Савезом и у разговору са Нинчићем 28. маја 1942. године.⁷⁶ Даљи развој дешавања у односима између чехословачке избегличке владе и Совјетског Савеза и потписивање уговора о сарадњи у Москви децембра 1943. године,⁷⁷ само су могли да потврде да је Бенеш заиста озбиљно мислио када је помињао сарадњу са совјетском страном.

Већ крајем 1943. године чехословачки органи у емиграцији могли су да констатују да се савезничка помоћ упућује Титовим партизанима. Како је извештавао из Каира војни аташе при југословенској избегличкој влади мајор Подхора, према подацима из британских извора, Михаиловићеви четници су због своје неактивности у борби против Немаца, али и могуће колаборације, остали без битне савезничке помоћи, што је наишло на велики протест југословенске избегличке владе Божидара Пурића (1943–1944).⁷⁸

Још у првој половини 1944. године могло би се рећи да су Бенеш и његови блиски сарадници и даље били на одређеној дистанци према југословенским политичарима у емиграцији и да су и даље чекали на развој ситуације, која се већ увелико мењала у корист Тита. Уједно је био успостављен и први контакт између чехословачких избегличких органа и Титових партизана,⁷⁹ али слично односу

⁷⁵ AÚTGM, EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, Oběd s gen. Simovićem a min. Ninčičem, Hotel Claridges, Londýn, 4. 7. 1941.

⁷⁶ AÚTGM, EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, rozhovory E. Beneše a H. Ripky, 1941–1944, bez čísla, 28. 5. 1942.

⁷⁷ Jan Němeček, „Československá vláda, prezident a československo-sovětská smlouva z r. 1943“, u: *Československo-sovětská smlouva 1943*, prir. Jan Němeček i dr., (Praha: Historický ústav, 2014), 34.

⁷⁸ NA, PMR-L, k. 69, rok 1944, č. 5/43/dův., věc: Jihoslaie – snahy o vyrovnání rozporů, Káhira, 2. 12. 1943.

⁷⁹ Радило се о три сусрета мајора Подхоре и у то време младог новинара и партизана Владимира Дедијера у Каиру, крајем 1943. године. Дедијер је био у делегацији Владимира Велебита која је послата за Александрију и Каиро у децембру 1943. године, како би се успоставио контакт са савезницима. Подхора се том приликом није састао са Велебитом, али је имао сусрете са његовим помоћником Де-

према југословенској избегличкој влади, и у погледу према Титу чехословачка избегличка влада није правила исхитрене потезе, што је до одређене мере показало дуго припремање чехословачке војне мисије ка главном штабу маршала Тита у првој половини 1944. године.⁸⁰ У све мањем броју извештаја који су се односили на стање у југословенској избегличкој влади и посебно на преговоре између Тита и тадашњег председника југословенске избегличке владе Ивана Шубашића (1944–1945), посланик Липа је крајем 1944. године истицао да у југословенским емигрантским круговима владају конфузија и поделе, док вести које су стизале из Југославије својом садржином никако нису побољшавале такво стање.⁸¹ Слично мишљење имао је почетком фебруара 1945. године, посебно када је била реч о унутрашњим односима југословенске емиграције. Липа је том приликом нагласио да и даље „унутрашња криза није решена”.⁸²

* * *

Чехословачка избегличка влада, као и најзначајнија личност чехословачке емиграције у току Другог светског рата Едвард Бенеш, превасходно су пратили дешавања везана за стање са југословенским владама у избеглиштву, посебно када су се њихова активност или поједини потези везивали за нека од битних питања саме Чехословачке. Најбољи пример је свакако Минхенски споразум, који Југославија и њена тадашња Стојадиновићева влада нису потписали, нити стварали, али у очима, пре свега Бенеша, југословенски вођећи политичари су до одређене мере носили одговорност за пропадање Мале Антанте и, на крају крајева, за напуштање Чехословачке као савезника пред реалном немачком опасношћу. Поред таквог Бенешевог става, који се иначе рефлектовао практично само у документима чехословачког порекла, али не и у мемоарима југословенских политичара тог времена,⁸³ целокупна чехословачка политика

дијером. Чехословачком војном аташеу је предочено да главни штаб Народноослободилачке војске Југославије очекује такође признање Титовог покрета као савезничког и од чехословачке избегличке владе. NA, PMR-L, k. 69, rok 1944, č. 20/43/dův., vč: Rozhovor se zástupci mise maršála Tita, Káhira, 29. 12. 1943.

⁸⁰ Види: Sovilj, „Dvě téměř zapomenuté osobnosti zpravodajské a odbojové činnosti v československo-jugoslávských kontaktech za druhé světové války: František Hiecke a Aleksandar Gjurčić”, 465–468.

⁸¹ NA, PMR-L, k. 69, rok 1945, č. 1217/dův/44, vč: Stanovisko srbské emigrace k situaci v Juhoslavii, Londýn, 20. 12. 1944.

⁸² NA, PMR-L, k. 69, rok 1945, č. 1274/dův/45, vč: Jihoslovanský vývoj, Londýn, 2. 2. 1945.

⁸³ Види: Слободан Јовановић, *Записи о проблемима и људима 1941–1944*, (Лондон: Удружење српских писаца и уметника у иностранству, 1976); Milan Grol,

њене емигрантске владе у току Другог светског рата према југословенској избегличкој влади, или боље речено владама, почивала је углавном на одређеној дистанци и ишчекивању даљег развоја ситуације око југословенског егзила. Слично је било и у завршници рата, када је у очима Велике Британије и других савезника све више растао значај Тита и партизана. И у том случају Бенеш и његови блиски сарадници су бар у почетку били поприлично резервисани и прагматични у очекивању даљег развоја прилика, што је могла да илуструје и ситуација око успостаљања већ поменуте чехословачке војне мисије при главном штабу маршала Тита на лето 1944. године, у време када су чехословачки емигрантски органи и даље одржавали контакте са југословенском избегличком владом. Међутим, већ на пролеће 1945. године, са обновом чехословачке републике, у којој је Бенеш недуго затим поново постао председник (бар на релативно краћи период), чехословачка дипломатија је упутила за Београд свог првог послератног, али уједно и старог предратног, као и ратног посланика, Јарослава Липу. Овог пута у социјалистичку Југославију, или како се обично у чехословачкој средини у том периоду истицало, у Титову Југославију.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ): фонд 103, Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945; фонд 341, Посланство Краљевине Југославије у Великој Британији – Лондон.

Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM): fond EB II, Edvard Beneš, oddělení II.

Národní archiv(NA): Předsednictvo ministerské rady Londýn (PMR–L).

Објављени извори и мемоари

Beneš, Edvard. Paměti I. *Mnichovské dny*, прир. Milan Hauner. Praha: Academia, 2007.

Londonski dnevnik 1941–1945, (Београд: Filip Višnjić, 1990); Милош Трифуновић, *Емигрантске успомене*, (Земун: Зипс, 1998); Коста Ст. Павловић, *Онакви какве сам их знао*, прир. Ст. К. Павловић, (Београд: Откровење, 2004); *Исти, Ратни дневник 1941–1945*, прир. Ст. К. Павловић, (Београд: Откровење, Службени гласник, 2011); Милан Гавриловић, *Лондонски дневник*, прир. Алекса Гавриловић, Косара Гавриловић, (Београд: Жагор, 2013); Петар II Карађорђевић, *Мој живот: Мемоари. A King's Heritage: The Memoirs*, прир. Душан Бабац, (Београд: Евро-Ћунти, 2013). Од југословенских политичара у избеглиштву већи број контаката са Бенешом имао је посебно Милан Грол. Види: Petranović, *н. д.*, 49–71; Радојевић, „Српско-чешка сарадња током Другог светског рата: прилог проучавању”, 141–159; *Иста, Милан Грол*, (Београд: Филип Вишњић, 2014).

Beneš, Edvard. Paměti II. *Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*, prir. Milan Hauner. Praha: Academia, 2007.

Гавриловић, Милан. *Лондонски дневник*, прир. Алекса Гавриловић, Косара Гавриловић. Београд: Жагор, 2013.

Grol, Milan. *Londoni dnevnik 1941–1945*. Beograd: Filip Višnjić, 1990. *Dokumenti z historie československé politiky 1939–1943. Acta Occupationis Bohemiae et Moraviae: Svazek I, Vztahy mezinárodní diplomacie k politice československé*, prir. Libuše Otáhalová, Milada Červinková. Praha: Academia, 1966.

Eden, Anthony. *The Eden Memoirs: The Reckoning*. London: Cassell, 1965.

Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně I (1940–1941), prir. Jan Němeček, Ivan Šťovíček, Helena Nováčková, Jan Kuklík. Praha: Historický ústav Akademie věd ČR, v.v.i., Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v.v.i., 2008.

Јовановић, Слободан. *Записи о проблемима и људима 1941–1944*. Лондон: Удружење српских писаца и уметника у иностранству, 1976.

Карађорђевић, Петар II. *Мој живот: Мемоари. A King's Heritage: The Memoirs*, прир. Душан Бабац. Београд: Евро-Ђунти, 2013.

Masaryk, Tomáš Garrigue. *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918*. Vzpomíná a uvažuje T. G. Masaryk. Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka, o. p. s., 2005.

Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941: Svazek I (16. června 1940–30. dubna 1941), prir. Jan Němeček, Jan Kuklík, Helena Nováčková, Ivan Šťovíček. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, Historický ústav Akademie věd ČR, 2006.

Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941: Svazek II (1. květen 1941–31. prosinec 1941), prir. Jan Němeček, Jan Kuklík, Helena Nováčková, Ivan Šťovíček. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, Historický ústav Akademie věd ČR, 2009.

Павловић, Коста Ст. *Онакви какве сам их знао*, прир. Ст. К. Павловић. Београд: Откровење, 2004.

Павловић, Коста Ст. *Ратни дневник 1941–1945*, прир. Ст. К. Павловић. Београд: Откровење, Службени гласник, 2011.

Трифунувић, Милош. *Емигрантске успомене*. Земун: Зипс, 1998.

Feierabend, Ladislav Karel. *Politické vzpomínky II*. Brno: Atlantis, 1994.

Československá zahraniční politika v roce 1942: Svazek II, (1. srpen–31. prosinec 1942), prir. Jan Němeček, Jan Kuklík, Blanka Jedličková, Daniela Němečková. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, Historický ústav, 2015.

Churchill, Winston S. *The Second World War. The Grand Alliance*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1951.

Литература

Balaban, Milan. „A General Overview of Yugoslav – Czechoslovak Economic and Trade Relations in the Period Between 1918 and 1938”. *Slovanský přehled*, roč. 102, č. 3, (2016), 503–611.

Barker, Elisabeth. *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. London: Macmillan, 1976.

Barker, Elisabeth. *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu, prijevod Jelena Ivičević, Konstantin Miles*. Zagreb: Globus, 1978.

Brandes, Detlef. *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939–1943: die Regierungen Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz von Teheran*. München: Oldenbourg, 1988.

Brandes, Detlef. *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945: Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*. München: Oldenbourg, 2001.

Brandes, Detlef. *Exil v Londýně 1939–1943: Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko, Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem, přeložili Marek Nekula, Alena Opletalová*, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2003.

Brandes, Detlef. „Limited Influence: the British and the Governments-in-Exile of Poland, Czechoslovakia and Yugoslavia”. U: *Exile in London: The Experience of Czechoslovakia and the other occupied nations, 1939–1945*, prir. Vít Smetana, Kathleen Geaney, 12–19. Prague: Charles University, Karolinum Press, 2017.

British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece, prir. Phyllis Auty, Richard Clogg. London, Basingstoke: The Macmillan Press LTD, 1975.

Wheeler, Mark C. *Britain and the War for Yugoslavia 1940–1943*. Boulder: East European Monographs, 1980.

Gašparič, Jure. „Českoslovački konzulat v Ljubljani (1920–1939)”. U: *Češi a Slovinci v moderní době: politika, společnost, hospodářství, kultura. Slovenci in Čehi v dobromoderní době: politika, družba, gospodarstvo, kultura*, prir. Jure Gašparič i dr., 133–150. Praha, Ljubljana: Nová tiskárna Pelhřimov, Institut za novejšozgodovino, 2010.

Dejmek, Jindřich. „Josef Korbel a jeho velvyslanská mise v komunistické Jugoslávii. Příspěvek k československo-jugoslávským vztahům 1945–1948”. *Slovanské historické studie, Miroslavu Šestákovi a Miroslavu Tejchmanovi k sedmdesátinám*, č. 32, (2007), 113–129.

Dejmek, Jindřich. „Československá zahraniční politika 1939–1945 (cíle a výsledky)”. U: *Československá vojenská zahraniční služba v letech 1939–1945, sborník studií. Příspěvky účastníků z mezinárodní konference uskutečněné dne 5. prosince 2006 v Praze*, prir. Zlatica Zudová-Lešková, Petr Hofman,

134–152. Praha: Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR ve spolupráci s Historickým ústavem Akademie věd ČR, 2008.

Dejmek, Jindřich. Edvard Beneš. *Politická biografie českého demokrata. Část druhá. Prezident republiky a vůdce národního odboje (1935–1948)*. Praha: Karolinum, 2008.

Димић, Љубодраг. „Југословенско-чехословачке културне везе (1918–1938): прокламовано и стварно“. У: *Od Moravy k Moravě III: Z historie česko-srbských vztahů. Od Morave do Morave III: Из историје чешко-српских односа*, прир. Václav Štěpánek, Ladislav Hladký, Verica Koprivica, 291–308. Brno: Matice moravská ve spolupráci s Maticí srbskou, 2017.

Dugački, Vlatka. *Svojsvome. Češka i slovačkamanjina u međuratnoj Jugoslaviji (1918–1941)*. Zagreb: Srednja Europa, 2013.

Europe in Exile: European exile communities in Britain 1940–1945, прир. Martin Conway, José Gotovitch. New York: Berghahn Books, 2001.

Exile in London: The Experience of Czechoslovakia and the other occupied nations, 1939–1945, прир. Vít Smetana, Kathleen Geaney. Prague: Charles University, Karolinum Press, 2017.

Zudová-Lešková, Zlatica. *Zapomenutá elita: českoslovenští vojenští diplomaté v letech 1938–1945*. Praha: Mladá fronta, Historický ústav Akademie věd ČR, 2011.

Kolářová, Kateřina. „Odbor Československo-jihoslovanské ligy v meziválečném Přerově“. У: *Od Moravy k Moravě III: Z historie česko-srbských vztahů. Od Morave do Morave III: Из историје чешко-српских односа*, прир. Václav Štěpánek, Ladislav Hladký, Verica Koprivica, 309–322. Brno: Matice moravská ve spolupráci s Maticí srbskou, 2017.

Kuklík, Jan. *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945. Právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha: Karolinum, 1998.

Kuklík, Jan, Jan Němeček. *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničním odboji za druhé světové války*. Praha: Karolinum, 1999.

Kuklík, Jan, Jan Němeček. „Was there an alternative to the transfer of German minorities from Czechoslovakia and Poland during the 1939–1944 discussions on post-war Europe by the governments-in-exile?“. У: *Exile in London: The Experience of Czechoslovakia and the other occupied nations, 1939–1945*, прир. Vít Smetana, Kathleen Geaney. Prague: Charles University, Karolinum Press, 2017, 134–159.

Мићић, Срђан. „Мала антанта и питање мањина пред Друштвом народа 1927–1934. године“. У: *Od Moravy k Moravě III: Z historie česko-srbských vztahů. Od Morave do Morave III: Из историје чешко-српских односа*, прир. Václav Štěpánek, Ladislav Hladký, Verica Koprivica, 323–350. Brno: Matice moravská ve spolupráci s Maticí srbskou, 2017.

Němeček, Jan. „Československá vláda, prezident a československo-sovětská smlouva z r. 1943“. U: *Československo-sovětská smlouva 1943, prir. Jan Němeček i dr.*, 9–48. Praha: Historický ústav, 2014.

Pavlowitch, Stevan K. *Yugoslavia*. London: Ernest Benn Limited, 1971.

Pavlowitch, Stevan K. „Momčilo Ninčić and the European Policy of the Yugoslav Government-in-Exile 1941–1943“. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 63, No. 3, (July 1984), 400–420.

Petranović, Branko. „Odnosi jugoslovenske i čehoslovačke vlade u emigraciji 1941–1945. godine“. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, (1990), 49–71.

Plachý, Jiří. „Československý podíl na spojenecké pomoci při výstavbě jugoslávských jednotek v letech 1944–1945. Příspěvek k československo-jugoslávským vztahům“. *Slovanský přehled*, roč. 96, č. 1–2, (2010), 161–167.

Pospíchal, Jonáš. „Odtážitost a vyčkávání: vztahy exilových vlád Československa a Jugoslávie v letech 1941–1943“. *Slovanský přehled*, roč. 102, č. 3, (2016), 451–502.

Prazmowska, Anita J. *Britain and Poland 1939–1943: The Betrayed Ally*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Радојевић, Мира. „Српско-чешка сарадња у Првом светском рату“. U: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca, VI, Svazek 1, Sekce historie, politologie a etnologie. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005, prir. Pavel Boček i dr.*, 281–298. Brno: Maticе moravská, 2006.

Радојевић, Мира. „Српско-чешка сарадња током Другог светског рата: прилог проучавању“. U: *Од Мораве до Мораве II: Из историје чешко-српских односа. Od Moravy k Moravě II: Z historie česko-srbských vztahů, prir. Verica Koprivica, Александра Корда-Петровић, Вацлав Штјепанек*, 141–159. Нови Сад: Матица српска у сарадњи са Матицом моравском, 2011.

Радојевић, Мира. *Милан Грол*. Београд: Филип Вишњић, 2014.

Радојевић, Мира. „Чешке теме у Српском књижевном гласнику (1920–1938)“. U: *Od Moravy k Moravě III: Z historie česko-srbských vztahů. Od Morave do Morave III: Из историје чешко-српских односа, prir. Václav Štěpánek, Ladislav Hladký, Verica Koprivica*, 237–259. Brno: Maticе moravská ve spolupráci s Maticí srbskou, 2017.

Smetana, Vít. *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)*. Prague: Charles University in Prague, Karolinum Press, 2008.

Sovilj, Milan. *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016.

Sovilj, Milan. „Dvě téměř zapomenuté osobnosti zpravodajské a odbojové činnosti v československo-jugoslávských kontaktech za druhé světové války: František Hieke a Aleksandar Gjurić“. U: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca VII. Příspěvky přednesené na VII. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 28.–29. listopadu 2016*, prir. Václav Štěpánek, Jiří Mitáček, 455–471. Brno: Moravské zemské muzeum, Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2017.

Stafford, David. *Britain and European Resistance 1940–1945: A Survey of the Special Operations Executive, with Documents*. London, Basingstoke: The Macmillan Press LTD, 1980.

Tejchman, Miroslav. „Československo-jugoslávské vztahy v letech druhé světové války“. *Slovanské historické studie*, XIV, (1984), 84–120.

Foot, M. R. D. *SOE: An outline History of the Special Operations Executive 1940–46*. London: British Broadcasting Corporation, 1984.

Hauer, Milan. „Beginnings of the Czech Exile Government 1939–1941“. U: *Exile in and from Czechoslovakia during the 1930s and 1940s*, prir. Charmian Brinson, Marian Malet, 103–132. Amsterdam, New York: Rodopi, 2009.

Chrobák, Tomáš, Miroslav Tejchman, Jana Hrabcová. „Československo-jugoslávské vztahy“. U: *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy. Relations between Czechs and the nations and countries of Southeastern Europe*, prir. Ladislav Hladký, 167–188. Praha: Historický ústav, 2010.

Škerlová, Jana. *Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934: přání, rozpory, realita*. Praha: Historický ústav, 2016.

**Dr. Milan Sovilj, Research Associate,
INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY,
CZECH ACADEMY OF SCIENCE, PRAGUE, CZECH REPUBLIC**
**THE LOOK TO ANOTHER SIDE: ATTITUDE
OF THE CZECHOSLOVAK POLITICIANS AND
DIPLOMATS TO THE YUGOSLAV GOVERNMENT
IN EXILE DURING THE SECOND WORLD WAR**
(Summary)

The outbreak of the Second World War and the gradual occupation of the European continent by the German army led to, among other things, the establishment of exile bodies of the many occupied countries, especially in Great Britain. Together with other exile governments in Great Britain were very active too prominent Czechoslovak and Yugoslav exile politicians. The internal problems of both exile governments had greatly affected their views on the future of both countries. Although the opinions of prominent Czechoslovak exile representatives on post-war Czechoslovakia differed, especially regarding the Czech-Slovak question, their activity seemed more united and organized compared to that of Yugoslav politicians. Yugoslav exile politicians were almost constantly burdened by numerous problems, the roots of which lay in the interwar period: in the disputes among Serbian, Croatian and partially also Slovenian politicians. In addition to this, there was the very difficult political and war situation in Yugoslavia, where the war was not only against the occupiers, the German and Italian armies; it was also a civil war between the resistance movements and the collaborators. Given all this, it seemed that Yugoslav exile politicians, who were of different nationalities and especially of different political views, were not able to create a unified concept. The attempts of both governments to cooperate in emigration and their efforts to build solid foundations for the future of Czechoslovakia and Yugoslavia did not always have a positive impact on the relations between both exile governments in Great Britain. Although prominent Czechoslovak politicians and diplomats in exile didn't stress always their attitude toward the Yugoslav political exile, their view were mostly reserved. Such attitude was connected with the views of the Czechoslovak president in exile Edvard Beneš toward Yugoslavia in period immediately before Munich Agreement in September 1938. From that period Beneš had very negative attitude toward the Prime Minister Milan Stojadinović and his government, because he saw in the passive Yugoslav international politic of that time, one of the reasons for losing the Yugoslav support in very sensitive moment for future of the Czechoslovak state. Such negative Beneš's attitude toward the Yugoslav government lasted in the next few years including the period of common exile in Great Britain.

KEY WORDS: Yugoslavia, Czechoslovakia, Germany, Great Britain, The Second World War, Governments in exile, Diplomatic Relations.

УДК 358.4:929 Кијановић Н.(093.2)
355.48(497.1)"1941/1942"(093.2)
COBISS.SR-ID 275291916

Оригиналан научни рад
Примљен: 6. јуна 2018.
Прихваћен: 23. новембра 2018.

Др Милутин Живковић, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ,
ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
e-mail: mzivkovickv@gmail.com

РАТНИ ПУТ ВАЗДУХОПЛОВНОГ КАПЕТАНА НИКОЛЕ КИЈАНОВИЋА (1907–1961) ЗАПОВЕДНИКА МИЛЕШЕВСКЕ БРИГАДЕ ЈВуО*

АПСТРАКТ: Чланак се бави животом капетана Николе Кијановића, родом из околине Пријепоља, с посебним освртом на његову службу као краљевског официра у међуратном периоду и држање унутар структура Југословенске војске у отаџбини (ЈвуО) за време Другог светског рата. Писан је на основу архивске грађе похрањене у Архиву Србије (одељења у Железнику и Карнегијевој), Војном архиву Србије, Историјском архиву града Београда, Архиву историјског одељења Генералштаба Републике Италије у Риму, као и одабране научне литературе и сведочанстава чланова породице.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Кијановић, капетан, пилот, четници, Глишић, Лукачевић, Радовић, Пријепоље, Италијани

Капетан Никола Кијановић био је пешадијски официр, а затим и пилот ваздухопловства Југословенске краљевске војске (ЈВ), с очигледном амбицијом за стално професионално усавршавање. Захваљујући томе изградио је завидну међуратну каријеру. После разбијања Југославије од Сила осовине избегао је заробљеништво и наставио, у граница-

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ма својих могућности, да пружа отпор завојевачу. Кијановић је у редове Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) генерала Драгољуба Михаиловића ступио најкасније до фебруара 1942. године. Више од четрнаест месеци командовао је четницима Милешевског одреда, односно бригаде. За то време био је незаобилазна војна и политичка фигура, умешана у све важније догађаје у пријепољском крају. Његово држање у рату није било без грешака, пре свега оних на борбеном и дисциплинском нивоу. Оне су га, уз неколико епизода колаборације са Италијанима, на крају и коштале заповедничког места. Стиче се ипак утисак да се Кијановић никада није потпуно прилагодио напуштању кокпита авиона и преласку на захтевну герилску борбу коју је наметала ратна свакодневница.

Рођен је 6. децембра 1907. године у месту Сељане (општина Звезданска)¹, неколико километара удаљеном од Пријепоља. Био је син Димитрија Кијановића и његове друге жене Стамене. Основну школу завршио је у Сељашници, а шест разреда гимназије у Пљевљима.² Одлучио се за војни позив и уписао Нижу школу Војне академије у Београду 1928. године. Дипломирао је три године касније и стекао чин пешадијског потпоручника Југословенске војске. Распоређен је у 24. пешадијски пук у Косовској Митровици, Косовска дивизијска област (Приштина), 3. армијска област (Скопље). При команди ове јединице Кијановић је 3. децембра 1931. године положио заклетву краљу и отаџбини. Две године касније, 1933, налазио се на служби у 56. пешадијском пуку у Ђаковици, на командном месту водника.³

Кијановић се, међутим, није „пронашао” у копненом роду. Привлачиле су га небеске висине, које су током међуратног периода постале безграничан полигон за одмеравање снага софистицираним ратним машинама. Стога је 1934. године завршио Ваздухопловну извиђачку школу у Новом Саду. Затим је распоређен у 3. ваздухопловни/бомбардерски пук у Скопљу,⁴ где је 1936. добио звање pilota – војног извиђача. Усавршавајући се за ту професију, 1937. године прошао је кроз фотографаску школу Команде Ваздухопловних стручних школа у Новом Саду, а две године касније боравио је три месеца у Ваздухопловној школи гађања и бомбардовања у Белој Цркви.

¹ Vlad. Marinković, *Rečnik – imenik mesta Kraljevine Jugoslavije* (Beograd: Sveslovenska knjižara, 1930), 411.

² Документ са личним подацима о Николи Кијановићу, 1; Документација је у власништву породице Новаковић, блиске родбине капетана Кијановића. Овом приликом захваљујемо господину Милошу Новаковићу на вредном историјском материјалу који нам је уступио.

³ Војни архив (ВА), Досијеа персоналних података (ДПП), кут(ија) 723, дос(ије) 429; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II (Beograd: Narodna knjiga, 1983), 103.

⁴ V. Terzić, *n. d.*, 113.

Капетан Кијановић крајем двадесетих година (фото: Војни архив Србије)

Капетан Кијановић у пилотској униформи (фото: Милош Новаковић)

Време између тога, крајем 1937. и почетком 1938. године, Кијановић је провео у 1. балонском батаљону у Скопљу, односно при 5. ваздухопловној бази у Нишу – 109. ескадрила 35. ваздушне групе, 42. ескадрила 21. ваздушне групе и Штаб базе. У Нишу се задржао све до јула 1940. године. Затим се до октобра исте године налазио у Краљеву, служећи при Штабу Ваздухопловне школе специјалиста. Априлски рат дочекао је у 33. ваздухопловној бази у Сарајеву, као в.д. ађутанта и припадник 5. ескадриле 3. ваздушне групе 2. ваздухопловног извиђачког пука. У међувремену је, по устаљеном распореду, постао ваздухопловни поручник 1935, а онда и капетан II класе 1939. године.⁵

Нисмо утврдили шта је био разлог његових честих премештаја. Оно што говори архивска грађа јесте да узрок томе није могла бити недисциплина, будући да је за службу често хваљен од претпостављених (само једна забрана од 10 дана без летења у периоду 1934–1941),⁶ а ни физичка неспособност (од 1931. до 1941. године узео само 31 дан боловања). Кијановић је, и поред честих сељења, нашао времена да заснује породицу. Оженио се Надеждом, ћерком проте Божидара Манојловића, родом из Ниша.⁷

Његов летачки дневник говори на који је начин овај краљевски официр вршио службу при ваздухопловству. Од 1934, када је први пут сео у кокпит авиона, до априла 1941. године Кијановић је

⁵ ВА, ДПП, кут. 723, дос. 429; V. Terzić, *n. d.*, 113.

⁶ *Књижица летења летачког особља војног ваздухопловства. Кијановић Никола*, 16–17, 23, 51, 79; Документација је такође у власништву породице Новаковић.

⁷ ВА, ДПП, кут. 723, дос. 429.

имао 2.314 летова, са укупно 2.244 сата проведена у ваздуху (око 93 дана). С обзиром на обуку, 99% времена по дану провео је на извиђачким и бомбардерским задацима. Притом је са авионом достигао висину од преко 5.000 метара. Током година број Кијановићевих летачких часова стално је растао – од само 34 часа 1934. године, до 514 часова 1940, што сведочи о његовом напредовању на оперативном-техничком нивоу.⁸ То му је омогућило да кроз каријеру стекне искуство управљања различитим летелицама. Били су то: бомбардер-извиђач „бреге 19” (Breguet 19) – типови „лорен”, „јупитер”, „рено” и „хиспано”, ловац-бомбардер „потез 25” (Potez), школски авиони „физир-валтер” и „хенриот-самсон” (Hanriot), као и аутожир.⁹

Напад Сила осовине на Краљевину Југославију 6. априла 1941. године Кијановић је дочекао у Сарајеву. Његово држање током краткотрајног Априлског рата остаје непознаница. За то време је немачка војска, на дан југословенске капитулације, 17. априла, окупирала његов завичај, када је пало Пријепоље.¹⁰ Избегавши заробљавање, Кијановић се у родни крај вратио најкасније до фебруара 1942. године. Ако је то учинио раније, изворна грађа не бележи његово учешће у устанку против усташког режима и(ли) првим фазама грађанског рата између комуниста и ројалиста на простору Полимља.

Било како било, Кијановићев отворени ангажман на страни ЈВуО почиње после 6. фебруара 1942. године, када су четници у садејству са колаборационим снагама генерала Милана Недића, а уз подршку Немаца и Италијана, потиснули партизанске јединице из Нове Вароши и преузели контролу над читавим срезом.¹¹ Недићеве снаге се ту нису зауставиле. Гонећи комунисте избиле су на Лим и овладале деловима Милешевског и Прибојског среза на десној обали реке, иако су припадали италијанској окупационој зони. Сва војна и цивилна власт се затим нашла у рукама генералштабног мајора Милоша С. Глишића (1910–1946), родом из Пожеге.¹²

Он је од генерала Недића постављен на чело новоформираног Санџачког војно-четничког одреда (око 800 бораца), са штабом у Новој Вароши. Јединица је била подељена у две групе. „Нововаро-

⁸ *Књижица летења летачког особља војног ваздухопловства. Кијановић Никола*, 6–7, 20–21, 100–101.

⁹ *Исто*, 20, 22, 50, 56.

¹⁰ Мирко Ђуковић, *Санџак* (Београд: Нолит, 1964), 46–48.

¹¹ Битку са партизанима водио је легализовани Пожешки четнички одред под командом капетана Вучка Игњатовића. ВА, Четничка архива (ЧА), кут. 127, ф(асцикла). 10, док(умент) 9, 1; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. Препуна чаша чемера*, II (Београд: Друштво Нова искра, 2012), 90–91.

¹² ВА, ДПП, кут. 457, дос. 684.

шком” је командовао поручник Вук Калаитовић¹³ и она је покривала истоимени срез и пограничне општине суседног Сјеничког среза, насељене хришћанским живљем. Заповедништво над „Милешевском” групом добио је капетан Кијановић, чији су људи били распоређени у селима с десне обале Лима у Милешевском срезу. Јединица је убрзо променила назив у „Милешевски четнички одред”.¹⁴ Иако се званично Кијановић налазио под командом Милана Недића, његова лојалност припадала је генералу Михаиловићу, будући да је мајор Глишић био човек ЈВуО убачен међу колаборационе снаге.

Борци Милешевског четничког одреда су у виду тзв. „делова за осматрање на Лиму” распоређени дуж реке од „Бродарева до Кратовске реке”, и то у селима Страњани, Ивање, Милешево, Дренова и Челице.¹⁵ Никола Кијановић је штаб јединице сместио у манастир Милешеву. У команди му је асистирао још само капетан Ђоковић. Одред је почетком априла 1942. године имао 156 наоружаних људи, да би се њихов број до половине месеца повећао на око 190 бораца. Они су били разврстани у два батаљона, од којих је сваки имао по четири чете, с командама у селима Милешево и Ивање. Јединица је стајала врло лоше са муницијом и оружјем. Наиме, није имала ниједно аутоматско оружје, а пушке су биле различите производње, што је отежавало набавку муниције. Осим за командне послове, капетан Кијановић је мајору Глишићу служио и за контакте са капетаном Ратком Ђуровићем у Пљевљима, командантом легализованих четника при италијанској дивизији „Пустерија” (Pusteria) и мајором Павлом Ђуришићем у Беранама.¹⁶

Колико се команда Санџачког војно-четничког одреда ослањала на Кијановића говори податак да је преко њега ишла веза са италијанским гарнизonom у Пријепољу. Познајући добро локалне прилике, Кијановић је у вароши одржавао канцеларију официра за везу са 11. пешадијским пуком дивизије „Пустерија” и његовим командантом пуковником Барбиеријем (Barbieri). Канцеларију је водио официр Миленко Обернел, који се служио италијанским језиком и био „изванредно добар” на тој позицији. Он и Кијановић су се посебно посветили куповини италијанског наоружања и другог ратног материјала, за шта је мајор Глишић био врло заинтересован.¹⁷ Раде-

¹³ Исто, кут. 687, дос. 266.

¹⁴ Историјски архив Београд (ИАК), BDS, G-293, Miloš Glišić, 17.

¹⁵ Архив Србије (АС), Ж-30, Збирка фотографија (ЗФ), кут. 206, сл(ика) 5–6.

¹⁶ Исто, сл. 17, 23; ВА, Недићева архива (НДа), кут. 29, ф. 1, док. 29, 2.

¹⁷ ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. 4, 2; АС, Ж-30, ЗФ, кут. 206, сл. 17, 41, 67–68; Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito (AUSSME), Comando truppe Montenegro, bus(ta) N–4/494, Stralcio del quadro di battaglia alle ore zero del 14. XII 1941, 1.

ћи на што бољим односима са Италијанима у Пријепољу и следећи наређења претпостављених, Кијановић се легализовао код окупаторских власти и тако прешао у отворену колаборацију.

Он је, ипак, убрзо морао да реферише Глишићу да Италијани нерадо гледају на четничке трупе у њиховој окупационој зони и да им неће дозволити дужи боравак на том простору. Истинитост Кијановићевих речи показала се већ половином априла 1942, када је команда дивизије „Пустерија” суспендовала одобрење које му је раније дала за ширење одреда на цео Милешевски срез, те забранила отварање четничке канцеларије у Бродареву. Није помогла ни заједничка интервенција мајора Глишића и капетана Кијановића, који су у ту сврху 8. априла боравили код пуковника Барбиерија у Пријепољу. И поред тога Милешевски четнички одред се у тајности пребацио на леву обалу Лима, али му се услед акутног недостатка оружја борбена моћ тек незнатно повећала.¹⁸

Још један важан задатак капетана Кијановића био је што повољније држање према локалним муслиманима. У условима традиционално проблематичних верских односа у пријепољском крају¹⁹ и потпуне колаборације муслимана са Хрватима и Италијанима (која им је донела велику количину оружја),²⁰ то је можда био и највећи изазов за њега. Међу контактима са муслиманима издвајао се онај са командантом њихове милиције хоџом Сулејманом Пачари-

¹⁸ АС, Ж-30, ЗФ, кут. 206, сл. 23, 25, 84; За људство нових јединица у Новој Вароши није било ниједне пушке ни муниције. Стога је Глишић током априла послао Кијановића у Јагодину са писмом у коме моли тамошње власти да врате пушке које су Недићеве снаге тамо однеле после уласка у Нову Варош, почетком фебруара 1942. године. *Исто*, сл. 81.

¹⁹ Милешевски срез је 1941. године имао 10 општина: Бабинску, Бродаревску, Ивањску, Кањску, Комаранску, Милешевску, Страњанску, Великожупску, Звижеданску и Пријепољску. У њима је 1931. године живело 23.606 људи, од којих 12.642 православаца и 10.927 муслимана. По подацима Комесарске управе из 1941. године, срез је имао око 25.000 људи, а однос верских скупина је био 60 – 40% у корист хришћана. Прецизније податке о броју становника доноси италијански попис из 1942. године. По њему срез је имао 29.939 лица, међу њима 17.267 православаца и 12.672 муслимана. AUSSME, Divisione „Taurinense”, bus. N-7/1273, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febrero 1943, Nr. 996, 27. II 1943, 1; ВА, НДа, кут. 138, ф. 34, док. 1, 1; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. III 1931. godine, knj. 1 (Београд: Државна штампариа, 1937), 119; *Исто*, knj. 2, 119.

²⁰ Само су усташке власти после повлачења из Полимља, септембра 1941, локалним муслиманима оставиле око 2.000 пушака, са доста муниције. Милутин Живковић, *Независна држава Хрватска у Србији 1941. Усташки режим у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници* (април-септембар 1941), (Београд: Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић”, 2018), 248.

зом из Хисарџика.²¹ Мајор Глишић саветовао је Кијановићу да му се приближи, придобије га за борбу са партизанима и успостави „добре пријатељске везе”. Познајући боље од свог надређеног професионалне проблеме у свом завичају, Кијановић се са тим није слагао и углавном се трудио да Пачариза и његове људе оружаном сузбије или да их „дискредитује” код Италијана.²²

Исправност његовог мишљења показаће се већ крајем априла 1942. године. После једне партизанске акције у селу Велика Жупа код Пријепоља, хоџа Пачариз је са италијанском војском 24. априла упао у село и почео да „пљачка, убија, пали” српска домаћинства. Покрадена стока је затим отерана за Хисарџик и Сјеницу. Кијановић није могао да спречи то насиље јер му је прелазак на леву обалу Лима био забрањен, а с окупатором је у рације ишла само муслиманска милиција.²³

Убрзо је Пачариз направио нови инцидент. Дана 29. априла послао је групу људи у српско село Ташево да успоставе караулу. Када је чуо за то, Кијановић је послао четнике који су оружјем приморали муслиманске милиционере да се повуку.²⁴ Да би се осветио, Пачариз је наредног дана покушао да нападне четничке положаје у селу Милешеви. То је, ипак, била лажна узбуна јер је муслимански командант отишао на другу страну. Он је заједно са италијанском војском упао у село Расно, растерао народ, претресао куће Срба који су имали родбину у партизанама и поцепао јавно једну српску заставу.²⁵ Кијановић је опет само могао да констатује да су се хоџини људи „прилично осилили те да је неопходно да им се некако стане на крај”. За оружану акцију коју је прижељкивао, међутим, није било довољно оружја.²⁶ Сукоб на релацији Кијановић – Пачариз настави-

²¹ Хоџа Пачариз је у фебруару 1942. године имао под командом 200 људи наоружаних пушкама и с три пушкомитраљеза. Са њима је оперисао простором Тријебине – Гоње – Лопиже – Караула – Милошев До – Каћево – Ташево – Хисарџик (где му је био штаб). Од Италијана је добио чин капетана и униформу, коју је јавно носио. До почетка 1943. године имао је 500 пријављених бораца, 10–15 пушкомитраљеза и један минобацач. АС, Ж-28, НОР, кут. 14, ф. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Саслушање Шећерагић Мустафе, котарског повереника из Нове Вароши, 1; AUSSME, Divisione „Taurinense”, bus. N-7/1273, Relazione sulla situazione politica-militare del settore di Prijepolje per il mese di gennaio 1943, Nr. 175, 24. I 1943, 3; АС, Безбедносно-информативна агенција (БИА), збирка 266, Историјат Пријепоља, ф. Изјаве и саслушања, 209.

²² АСЖ, Ж-30, ЗФ, кут. 206, сл. 67–68.

²³ Исто, сл. 32, 40–41, 43.

²⁴ Исто, сл. 32.

²⁵ ВА, Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ), кут. 1671, ф. 10/1, док. 10, 1.

²⁶ АСЖ, Ж-30, ЗФ, кут. 206, сл. 33.

ће се и наредних месеци, додуше у измењеним околностима и, срећом, без већих оружаних борби.

Требало би поменути да рад капетана Кијановића није био без грешака. О томе говори критика која му је стигла од штаба Санџачког војно-четничког одреда, односно капетана Марковића, 25. марта 1942. године. Пребачено му је да се нередовно јавља команди, као и да је необазрив на текуће догађаје. Крајем марта је, наиме, у Милешевском срезу боравио санитарни генерал Ивковић, послат из Београда у инспекцију. Из неког разлога Кијановић није пријавио његов долазак и стога је добио укор. Пошто се заповедник Милешевског четничког одреда побунио, критици се придружио и мајор Глишић, што је „приземљило” бившег ваздухопловца.²⁷

Заједничким напором мајора Глишића, мајора Павла Ђуришића, али несумњиво и капетана Кијановића, до почетка маја четници су добили преко потребну подршку окупатора за обрачун са комунистима. О томе је Кијановић 1. маја реферисао мајору Глишићу.²⁸ У великој акцији коју су током маја и јуна 1942. године предузеле снаге Италијана, генерала Недића и генерала Михаиловића у Милешевском, Бијелополском, Пљеваљском, Прибојском, Жабљачком и Фочанском срезу, учествовао је узео и Милешевски четнички одред. Према оперативном плану капетан Кијановић је добио задатак да у садејству са Самосталним четничким одредом артиљеријског капетана II класе Николе Бојовића и људством поручника Калаитовића из Нововарошког среза (укупно око 400 четника) нападне јаке комунистичке снаге на Каменој гори (II Златарски батаљон).

Борбе су почеле 16. маја. Иако су четници остварили изванредан успех, њихов покушај да одбаце партизана са добро утврђених положаја према Пљеваском срезу завршио се тешким поразом наредног дана.²⁹ Према комунистичкој документацији, четници су тада изгубили 24 борца, шесторица су заробљена, а већа количина оружја, муниције и документације је заплењена.³⁰ Изгледа да је Никола Кијановић био један од виновника пораза. Капетан Бојовић писао је претпостављенима да су он и капетан Ђоковић дезертирели са положаја. Поручник Јеловац је био још експлицитнији, изјавивши да је Кијановић у Милешевском срезу направио „велику свињарију”. Да се није радило о неоснованим оптужбама показује чињеница да је Кијановић избачен из даљих операција против партизана, док је

²⁷ Исто, сл. 12.

²⁸ Исто, сл. 33, 34; AUSSME, Divisione „Venezia”, bus. N-5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia”, Nr. 2115, 22. V 1942, 1.

²⁹ М. Ђуковић, *н. д.*, 316.

³⁰ ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 13, 1.

његов колега Ђоковић разоружан и затворен у Новој Вароши. Људство Милешевског четничког одреда следило је своје команданте и утекло са положаја све до Пријеполја, одбијајући да се поново укључи у борбу.³¹

Услед потреба на фронту Кијановић је брзо „рехабилитован”. Већ почетком јуна затичемо га у акцијама мајора Глишића против партизана у долини Дрине (сектор Фоча–Горажде), које су се завршиле потпуном победом четника.³² Повлачење комунистичких снага изазвало је масовно дезертирање бораца из њихових редова, што је неминовно отворило питање третмана бивших партизана. Пошто није било званичног става, сваки командант се према њима држао по сопственој вољи. Капетан Кијановић је сматрао да се пребези морају прихватити, никако стрелјати. Свим лицама за које је сазнао да су били партизани послао је, још у току борби, писма помиловања. На тај начин је успео да њих око 50 приволи да напусте комунистичке редове и врате се кућама широм Милешевског среза. Кијановић се, затим, за њих заложиио код мајора Глишића, обећавајући да ће их касније затворити у посебан логор (који никада није формиран).³³

Међутим, ратна епизода мајора Глишића у Старом Расу ближила се крају. Након избацивања партизана из сектора под контролом дивизије „Пустерија”, италијанске власти нису виделе сврху задржавања четничких снага у њиховој окупационој зони. Стога су крајем јуна реокупирале Нову Варош и без сукоба потисле четнике ка Ужицу. Тамо је, потом, Глишић ухапшен од Немаца, 2. августа 1942. године, због сарадње са генералом Михаиловићем. Убрзо је интерниран у логор Маутхаузен у Аустрији.³⁴ Санџачки војно-четнички одред расформиран је у јулу. Уместо њега Италијани су организовали легализовани четнички одред од 200 људи, са седиштем у Новој Вароши. На његово чело дошао је поручник Калаитовић. Све остале четничке команданте, укључујући и капетана Кијановића, Италија-

³¹ Дезертерство и недисциплина били су честа појава у четничким редовима, па Кијановићево држање није било усамљено. Управо је поручник Јеловац одбио Бојовићево директно наређење да организује интендатуру у позадини фронта и самоиницијативно у току битке отишао у Пљеваљски срез. Команда Санџачког војно-четничког одреда је, такође, оштро критиковала људство поручника Калаитовића, пишући да оно „бежи и само бежи”. ВА, ЧА, кут. 140, ф. 3, док. 2, 1; Исто, кут. 142, ф. 4, док. 14, 1; Исто, кут. 295, ф. 1, док. 3, 3, деп(еша) 238, 240; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 16, 1; АС, Ж-30, ЗФ, сл. 114, 117, 121, 132; М. Ђуковић, *н. д.*, 318.

³² ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње, 23. III 1945. године, 15.

³³ АС, Ж-30, ЗФ, кут. 206, сл. 165–166.

³⁴ ИАБ, BDS, G–293, Glišić Miloš, 10, 35, 55–57, 61.

ни су почев од јула сматрали за непријатеље.³⁵ Кијановић је и поред тога остао на линији ЈВуО, пребацивши своје деловање у илегалу. Првенствено се ангажовао на прикупљању остатака људства расформираног Санџачког војно-четничког одреда у своју јединицу.³⁶

Реогранизацијом четничких снага у Полимљу, у јесен 1942. године настаје Милешевски корпус ЈВуО. Јак подстицај стварању јединице дат је на састанку четничких команданата у Колашину 15. септембра.³⁷ Његов иницијатор био је мајор Павле Ђуришић, који је после Глишићевог хапшења, уз подршку генерал Михаиловића, али и Италијана, преузео команду над свим четничким снагама у Црној Гори и Старом Расу. Састанку је присуствовао и капетан Никола Кијановић са капетаном Бојовићем, поручником Калаитовићем, поручником Вуколом Томићем (Прибојски срез), поручником Јованом Јеловцем (Пљевашки срез) и поручником Ратком Кривокапићем (Сјенички срез).³⁸

На конференцији су, између осталог, донети следећи закључци: да се у најкраћем року доврши формирање бригада и нижих јединица, да се снаге раздвоје на јединице I, II и III позива и почне са њиховом обуком, да најбоље наоружане и устројене јединице, са најспособнијим командним особљем, буду I чете, али без старосног органичења бораца, да се приступи повезивању са суседним командама, по могућности телефоном, да се почне са агилном прочетничком пропагандом, да се израде операцијски дневници, спискови свих бораца, официра и подофицира, као и сумњивих лица на територији бригада итд.³⁹

На трагу ових одлука, у октобру и новембру формиран је Милешевски корпус, на челу са капетаном Војиславом Лукачевићем, будућим заповедником команде Старог Раса. Као његов саставни део јавља се Милешевска бригада под командом капетана Кијановића, која је у ствари била ојачани Милешевски четнички одред. Кијановић је штаб јединице овога пута сместио у родно Сељане. За његовог начелника поставио је резервног поручника Милинка Радовића. Функцију команданта Милешевског среза вршио је наредник Нови-

³⁵ AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N-5/821, Comando 7. reggimento alpini, Banda di Nova Varos, Nr. 2220, 8. VII 1942, 1-2.

³⁶ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Comando truppe Montenegro, Notiziario Settimanale Nr. 23 (3-9. VIII 1942.), 2-3.

³⁷ *Ibid*, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Notiziario n. 158 del giorno 15. IX 1942, Nr. 6173, 3.

³⁸ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 38, 1; Кијановић је у друштву са Калаитовићем, Томићем, Јеловцем и Бојовићем стигао у Колашин преко Пљеваљског среза. ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 23, 1-2.

³⁹ ВА, ЧА, кут. 138, ф. 1, док. 5, 1-2.

ца Кијановић, Николин брат, а команданта Пријепоља Војо Дојчиновић (заменик Душан Обућина). Бригада је била подељена на три батаљона – Милешевски (поручник Крсто Адамовић), Звијездански (резервни потпоручник Сретко Матовић) и Бабинско-толачки (потпоручник Милојко Шиљак). Укупно 850 четника, али и даље слабо наоружаних. То је вероватно био један од разлога зашто је капетан Лукачевић ову бригаду сматрао најлошијом јединицом у свом корпусу.⁴⁰

Стварање разгранате мреже ЈВуО у пријепољском крају није прошло испод радара окупаторских власти. Команда 3. пешадијског пука дивизије „Тауриненсе/Тaurinense”, распоређеног у Пријепољу (августа 1942. године сменила „Пустерију”), заробила је 1. новембра 1942. године капетана Кијановића и поручника Радовића у штабу у Сељанима, те разоружала присутне четнике. У њиховом хватању учествовао је изгледа и Сулејман Пачариз са својом милицијом. Кијановић је ухапшен због, како је наведено у италијанском извештају, рада на стварању политичко-војне организације која није под контролом окупатора, а у корист генерала Драгољуба Михаиловића. Пуштен је на слободу тек четрдесетак дана касније, 8. децембра, после личне интервенције мајора Ђуришића. Током боравка у затвору у Пријепољу Кијановић је саслушаван неколико пута, приликом чега је дао детаљан опис састава Милешевске бригаде и целог Милешевског корпуса ЈВуО. Иако је после пуштања наставио са радом за Лукачевића и Михаиловића, италијанске власти га више нису узнемиравале, сматрајући га безопасним по њихове интересе.⁴¹

То је у много чему Кијановићу олакшало посао на припреми Милешевске бригаде за борбу са муслиманским милицијама у Старом Расу почетком 1943. године. Биле су то масовне четничке операције које су обухватиле територију Бијелопољског, Прибојског, Пљеваљског и Чајничког среза.⁴² У две акције јануара и фебруара 1943. године дејствовало је око 10.000 четника, међу којима и они из пријепољског краја, иако борбе нису дотакле Милешевски срез. Због лоше организације јединице, али и ометања од људи хоће Па-

⁴⁰ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XI саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санцак, Цетиње 24. III 1945. године, 20а; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, ф. Квинслиншке и окупаторске војне и цивилне власти, 1, 5.

⁴¹ AUSSME, Divisione „Taurinense”, bus. N-7/1223, Comando 3. reggimento alpini, Capitano Kijanovic, Nr. 438, 27. II 1943, 1; Ibid, bus. N-7/1220, Comando 3. reggimento alpini, Relazione sulla situazione politico-militare del settore per il mese di dicembre 1942, Nr. 798, 2, 3; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 27, 1; Исто, док. 44, 1.

⁴² Током акција страдало је неколико хиљада муслиманских цивила и бираца. М. Живковић, *н. д.*, 298–299.

чариза, Кијановић је успео да мобилише само 200 бораца.⁴³ Људство Милешевске бригаде било је сврстано у „Прибојску групу”, коју је водио поручник Калаитовић уз асистенцију резервног пешадијског поручника Пријовића⁴⁴ и капетана Кијановића. Током борби погинуо је велики број муслиманских милиционера, али и цивила. За страдање оних у Прибојском срезу током низа ратних злочина, директну одговорност носе ова тројица команданата ЈВУО.

Четници Прибојске групе су, на пример, 5. фебруара 1943. године само у селу Касидоли код Прибоја убили 227 муслимана мештана. Већина их је заклана хладним оружјем или жива запаљена у својим кућама.⁴⁵ Борци Милешевске бригаде напали су и суседна муслиманска села Потоке и Пожегрмац, те и тамо вршили ликвидацију цивила. Никола Кијановић је затим покушао да се разрачуна и са Сулејманом Пачаризом. Стога је наредио мобилизацију свих православаца из Сељана и околине, па је Милешевска бригада достигла пун борбени потенцијал. Због тога је муслиманско становништво из села око Пријепоља 7. фебруара пребегло у варош. Било је укупно 457 жена и деце који су утекли из Звијезда, Милешева, Велике Жупе и Ивања.⁴⁶ До напада на муслимане у Милешевском срезу ипак није дошло, захваљујући пре свега залагању поручника Миллинка Радовића и локалних италијанских власти.⁴⁷

Сукоб између два четничка команданта, који се у овоме називао, заоштрио се наредних месеци. Његова кулминација указала је на све недостатке Милешевске бригаде као војне јединице. Капетан Кијановић је, наиме, за поменуте сукобе са старорашким муслиманима успео да мобилише велики број бораца, али када је већ марта 1943. године покушао да окупи људство за борбе са партизанима у источној Босни, резултат је био поражавајући. На његов први позив нико се није одазвао због, како се наводи, „разорне комунистичко-партизанске пропаганде из Пријепоља”. Сваки следећи покушај имао је мање-више исти епилог. Једном приликом четнички коман-

⁴³ AUSSME, Divisione „Taurinense”, bus. N-7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 196, Informazioni, 1; Ibid, Nr. 262, Informazioni, 6. II 1943, 1.

⁴⁴ ВА, ДПП, кут. 1433, дос. 894.

⁴⁵ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, ф. Извршене акције окупаторских и квинслиншких снага на терену МНО Фоче у току окупације, 15.

⁴⁶ AUSSME, Divisione „Taurinense”, bus. N-7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 417, Relazione sulla situazione politica-militare-economica del settore di Prije-polje per il mese di febbraio 1943, 3-5; Ibid, Nr. 269, Informazioni, 7. II 1943, 1; Ibid, Nr. 319, Informazioni, 13. II 1943, 1.

⁴⁷ Ibid, Situazione nel Sangiacato, Nr. 999, 27. II 1943, 3-4.

данци који су кренули да прикупљају борце по селима умало нису погинули од руку сељака које су новачили.⁴⁸

Поручник Радовић је, међутим, кривицу за неиспуњавање директних наређења капетана Лукачевића о мобилизацији пребацио на Николу Кијановића. У јавном документу, упућеном штабу Милешевског корпуса ЈВуО, он је навео да се месецима није слагао са својим претпостављеним и да је он виновник лошег стања у одреду.⁴⁹ Оптужбе против Кијановића стигле су убрзо до капетана Лукачевића, који је вероватно под утиском пропале мобилизације одлучио да га уклони са положаја заповедника Милешевске бригаде ЈВуО. Ту замисао спровео је у дело 11. априла 1943. године. Кијановићев тужилац, поручник Радовић, постао је нови старешина бригаде.⁵⁰

Ту, међутим, није био крај Кијановићевим невољама. Капетан Лукачевић је, убрзо пошто га је сменио, покренуо дисциплински поступак против Кијановића због наводног шверца партизанског трофејног оружја. Лукачевић је био киван на Кијановића и због његовог слабог држања током периода када је био заробљен од Италијана.⁵¹ Све оптужбе уоквирила је пресуда Преког суда Милешевске бригаде из јуна 1943. године, у којој је стајало да се „капетан Никола Кијановић ухвати и са њим по кратком поступку ликвидира”. Потписали су је поручник Радосав Николић, командант Нововарошке бригаде и поручник Радовић.⁵² Кијановић се првобитно склонио у Сељане, али пошто су хајке његових бивших сабораца постале учестале, спас је морао да потражи у границама окупиране Србије.

Кривица која му је приписивана остала је, међутим, недоказана. Ни капетан Лукачевић, ни поручник Радовић нису изнели чврсте доказе за оптужбе којима су га теретили. Кијановићев наследник на месту команданта Милешевске бригаде поручник Радовић се, такође, неколико месеци касније нашао у сличној ситуацији, јер га је Војислав Лукачевић оптужио за проневеру новца и силовање једне жене на Златару. Не желевши да се суочи са надређеним официром, Радовић је напустио ЈВуО и побегао Немцима у Сјеницу.⁵³

⁴⁸ ВА, ЧА, кут. 143, ф. 1, док. 13, 3–4.

⁴⁹ Миодраг Радовић, *Партизанска Дренова. Хроника НОБ-а* (Пријепоље: Самоуправна интересна заједница културе општине, 1979), 133, 136.

⁵⁰ ВА, ЧА, кут. 143, ф. 1, док. 13, 3–4.

⁵¹ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XI саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 29. III 1945. године, 22а, 29.

⁵² М. Радовић, *н. д.*, 137–138.

⁵³ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XI саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 29. III 1945. године, 22а.

Даља судбина капетана Кијановића, на другој страни, прилично је магловита. Једно време се крио у Нишу, у кући свог таста проте Манојловића.⁵⁴ Јануара 1944. године ухапсиле су га локалне немачке власти. До 28. јануара већ је био пребачен у логор на Бањици. Његов прави идентитет је изгледа остао непознат, с обзиром на то да је у текућој документацији заведен као „радник”. То је, ипак, кратко трајало. Гестапо је убрзо схватио да се ради о бившем пилоту Југословенске војске. Кијановић је, стога, 3. марта пребачен у њихов истражни затвор у згради Окружног суда у Улици краља Александра бр. 5.⁵⁵ Према сведочењу четничког команданта Манета Пешута из Плашког, бивши ваздухопловац је у групи са њим, мајором Тозом Манојловићем и потпуковником Ристићем средином 1944. године пребачен у сабирни логор за ратне заробљенике код Штразбурга, на североистоку данашње Немачке.⁵⁶ Убрзо потом је пребачен у један логор у Холандији.⁵⁷

Из заробљеништва га ослобађају савезничке трупе крајем 1944. или почетком 1945. године, само неколико сати пошто је случајно избегао сигурну смрт.⁵⁸ Никола Кијановић је после рата отишао у Енглеску и настанио се у Лондону. Скинуо је униформу и бавио се административним пословима. Поново се оженио, овога пута са Рускињом Аном пореклом из Литваније, коју је упознао током логоровања. Из овог брака су му се родила и два сина: Андрија (1949) и Александар (1951). Кијановић је издржавао и породицу своје сестре Милице Новаковић, која је остала у Србији. Умро је 1961. године у Лондону, не вративши се у међувремену ниједном у завичај. Три године касније, 1964, комунистички режим га је амнестирао.⁵⁹

На неколико места могли смо видети како је изгледала војна каријера капетана Кијановића до почетка Другог светског рата у Југославији. Одликовале су је стално напредовање и, сходно томе, постављење на неколико важних положаја. Поменимо његово дошко-

⁵⁴ Документ са личним подацима о Николи Кијановићу, 1.

⁵⁵ Evica Micković, Milena Radojčić, Aleksandar Marušić, Goran Davidović, prir. *Logor Banjica: logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica*, том II (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009), 410, in(ventarski) br(oj) 19203.

⁵⁶ Мане Пешут, „Са животних стаза 1941–1945. године”, *Гласник српског историјско-културног друштва 'Његош'*, LXXVIII, (1998), 99.

⁵⁷ Документ са личним подацима о Николи Кијановићу, 2.

⁵⁸ Непосредно пред долазак савезничких трупа Немци су почели да ликвидирају логораше. Кијановић се спасао тако што се сакрио иза улазних врата када су чувари упали у његову ћелију. Интервју са унуком капетана Кијановића Милошем Новаковићем, Београд, Србија, 4. X 2018. године.

⁵⁹ Исто.

ловавање при Ваздухопловној извиђачкој школи у Новом Саду и прелазак из пешадије у ваздухопловство (уз свршени фотографски и бомбардески курс 1937, односно 1939. године). У периоду 1934–1941. Кијановић је имао више од 2.300 летова на седам различитих типова леталица, са укупно 2.244 сата проведена у ваздуху. Поред тога што је био распоређен у ваздухопловним јединицама и установама широм земље (Скопље, Ниш, Краљево, Сарајево), једно време је провео и у Штабовима 5. и 33. ваздухопловне базе, те Ваздухопловне школе специјалиста.

Ратна каријера била је мање блистава, мада је Кијановић 1942. и у првој половини 1943. године био истакнута личност у Пријепољу и околини. О томе говори низ функција које је обављао: заповедник Милешевског четничког одрада и касније, Милешевске бригаде ЈВуО, официр за везу са италијанским гарнизомом у Пријепољу, те легализованим четничким командама у Пљевима и Беранама, делегат тајне четничке конференције у Колашину септембра 1942. године, учесник свих већих операција у Црној Гори и Старом Расу (напад на партизане средином 1942. и акције против муслиманских милиција почетком 1943) итд. Од не мањег значаја су и његова директна дописивања са водећим четнички командантима са ових простора – мајором Глишићем, мајором Ђуришићем и капетаном Лукачевићем.

Може се, с друге стране, рећи да се Кијановић ипак није најбоље снашао у условима неконвенцијалног грађанског и верског рата који је вођен на територији Старог Раса. На овакав закључак нас упућују: дезертирање Милешевског четничког одреда са Камене горе под његовом командом; тешке оптужбе поводом тога од колега официра Бојовића и Јеловца; тесна сарадња са окупатором, укључујући и одавање поверљивих података о структури локаних снага ЈВуО током боравка у италијанском затвору; неуспешна мобилизација Милешевске бригаде марта и априла 1943. године; чести проблеми са милицијом хоџе Пачариза; свађа са потчињенима (поручник Радовић); насиље над цивилним муслиманским становништвом итд.

Мора се ипак узети у обзир да су проблеми с недисциплином и slabим борбеним духом код људства прожимали већину јединица ЈВуО, да су оптужбе на Кијановићев рачун долазиле углавном од људи који су и сами чинили сличне изгреде (Јеловац, Радовић), да су комунисти били добро организовани у пријепољском крају, да је хоџа Пачариз под својом комадном имао доста јачу јединицу. Тек на овај начин добијамо комплетну слику о ратном путу ваздухопловног капетана Николе Кијановића, изазовима на које је наилазио и степену успеха с којим их је решавао.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архив Србије, фонд Безбедносно-информативне агенције (збирке 266, 271), Збирка фотографија (Ж-30)

Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito, divisione „Pusteria”, „Taurinense”, „Venezia”, „Comando truppe Montenegro”

Војни архив, Досијеа персоналних података, Четничка архива, Недићева архива, Архива Народноослободилачке војске

Историјски архив Београд, БДС

Документација у поседу породице Новаковић, родбине капетана Кијановића

Литература

Краков Станислав, Генерал Милан Недић. *Препуна чаша чемера, II* (Београд: Друштво Нова Искра, 2012).

Marinković Vlad., *Rečnik – imenik mesta Kraljevine Jugoslavije* (Beograd: Sveslovenska knjižara, 1930).

Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, II* (Beograd: Narodna knjiga, 1983).

Пешут Мане, *„Са животних стаза 1941–1945. године”, Гласник српског историјско-културног друштва 'Његош' ”, LXXVIII (1998).*

Ђуковић Мирко, *Санџак* (Београд: НОЛИТ, 1964).

**Dr. Milutin Živković, Research Associate,
INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE,
(PRIŠTINA LEPOSAVIĆ)
WAR PATH OF THE AVIATION
CAPTAIN NIKOLA KIJANOVIC (1907–1961)
COMMANDER OF THE MILESEVO BRIGADE
(Summary)**

The article describes the life of Captain Nikola Kijanovic who descended from the surroundings of Prijepolje. It particularly focuses on his career as the king's officer in the course of the interwar period, i.e. his behaviour within the structures of Yugoslav Army in the Homeland during the Second World War. The successful pre-war career, crowned with two promotions and transfer to the air force of Yugoslav Army, was followed by, in many aspects, less glittering wartime career. Captain Kijanovic was less successful in his efforts to levitate, under the circumstances of devastating ideological and religious war, between the interests of legal and illegal Chetniks, Italian occupier and his compatriots in the area of his hometown Prijepolje. Thereby, his devoted work for Yugoslav Army in the Homeland cannot be denied. Competent authorities, however, dismissed him from the service and even sought his liquidation in mid-1943. Fleeing from the former fellow soldiers, Kijanovic was caught by GESTAPO at the beginning of 1944 and consequently spent the last years of war in the dungeons of German prisons far away from the heights he once used to fly at.

KEY WORDS: Kijanovic, captain, pilot, chetniks, Glisic, Lukacevic, Radovic, Prijepolje, Italians

Оригиналан научни рад
Примљен: 5. маја 2018.
Прихваћен: 23. новембра 2018.

УДК 797.5:061.2(497.1)"1945/1953"(093.2)
COBISS.SR-ID 275302156

Илија Кукобат, мастер историчар
МУЗЕЈ ВАЗДУХОПЛОВСТВА, БЕОГРАД
E-mail: ilija.kukobat.2012@gmail.com

ВАЗДУХОПЛОВНИ САВЕЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1945–1953: СКИЦА ЗА ИСТОРИЈУ ЈЕДНЕ ДРУШТВЕНЕ И СПОРТСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

АПСТРАКТ: Рад се бави развојем Ваздухопловног савеза Југославије у његових првих осам година, од оснивања као Савезног одбора за спортско ваздухопловство после Другог светског рата до изласка из састава Народне технике 1953. године, његовим унутрашњим развојем, као и везама са сродним иностраним и међународним организацијама, односом са југословенским ваздухопловним властима и значајем који му је придавало југословенско државно и партијско руководство.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ваздухопловни савез Југославије, ваздухопловство, спорт, друштвене организације

Савезни одбор за спортско ваздухопловство 1946–1948.

До Другог светског рата Аеро-клуб „Наша крила” Краљевине Југославије развио је веома разгранату активност на пољу спортског ваздухопловства. Основан 1921. године као Српски аеро-клуб

од бивших ваздухопловаца српске војске, веома брзо је успео да покаже свој значај као популаризатор ваздухопловства, али и технике уопште, у једној веома неразвијеној земљи. Организација је током читавог њеног постојања расла, тако да је само од 1932. до 1940. године АК „Наша крила” успео да обучи око 400 моторних пилота, 1.710 једриличара и више од 10.000 моделара, значајно доприносићи ширењу техничке културе у Југославији. Поред аеро-клубова као основних организација, АК „Наша крила” је имао и своје центре за обуку моторних пилота и једриличара, међу којима су се посебно истицали школа за моторне пилоте у Руми и Школа високоспособног једрења у Вршцу. Његов рад је већ 1940. године ограничен јер је војска реквирирала авионе аеро-клубова за своје потребе, тако да су активност наставили само једриличари и моделари. Окупација Југославије 1941. значила је и дефинитиван прекид рада, да би затим, новембра 1942, била наређена ликвидација АК „Наша крила” и Друштва за ваздушни саобраћај „Аеро-пут”. Док је „Аеро-пут” као приватно акционарско друштво успевао да одложи своје укидање, АК „Наша крила”, као друштвена организација, то није могао, тако да је под окупацијом дефинитивно угашен. Како по ослобођењу није поднет захтев за обнову рада, Министарство унутрашњих послова ФНРЈ је „констатовало правно непостојање цитираног удружења”, сву његову имовину је преузело и почетком 1946. предало Команди ваздухопловства Југословенске армије.¹

Окупљање југословенских спортских ваздухопловаца почело је пре окончања Народноослободилачког рата, крајем 1944. године, када су у тек ослобођеним Београду и Сплиту, у приближно исто време, почеле са радом прве моделарске групе и радионице.² Међутим, оно је у пуној мери отпочело по завршетку рата, када се масовније оснивају ваздухопловна друшта (ВД), док је у Словенији осно-

¹ Детаљније о раду Аеро-клуба „Наша крила”: Bojan Dimitrijević, Milan Micevski i Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo. Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), passim; Čedomir Krunić, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije. Knjiga druga* (Beograd: izdanje autora, 2013).

² Ваздухопловни савез Србије (ВСС), нерегистрована грађа, кутија Историја ВСЈ, Хронологија Ваздухопловног савеза Југославије 1945–1965. Поред основног текста, у ком стоји да је по ослобођењу прорадило више моделарских радионица у Југославији и посебно издвојено да је на иницијативу бораца Петог корпуса Народноослободилачке војске Југославије у Сплиту основана моделарска радионица, руком је дописано: „1944. у Београду и Сплиту”. Другде се може наићи на податак да је прво послератно ваздухопловно друштво основано у Београду: Grupa autora, *Razvoj Oružanih snaga SFRJ 1945–1985. Knjiga četvrta: Ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 369 (у даљем тексту: *Razvoj OS SFRJ*, knj. 4).

вана Леталска организација Словеније, која додуше није била дугог века, али је оспособила моделарску радионицу у Љубљани, организовала моделарски инструкторски течај и припремила терен за формирање једриличарских школа на Блохама и Добром Пољу. Команда ваздухопловства покренула је у зиму 1945/1946. једриличарски курс у Вршцу. Ипак, у овим организацијама претежно су се окупљали чланови предратног Аеро-клуба „Наша крила“, што је оцењено као „нездрава појава“, јер је он сматран организацијом „...која је никла на принципима старе Југославије и као таква служила искључиво потребама владајућих режима“, а само мали број његових чланова довољно поузданим да би му се омогућило учешће у раду нових организација, пошто су окарактерисани као носиоци „застарелих схватања“. Ипак, већ до краја 1945. године на територији Југославије основано је петнаест ВД, са укупно 1.110 чланова, иако је материјална основа за њихов рад била веома скромна, будући да је готово сав материјал Аеро-клуба „Наша крила“ нестало или је уништен током рата.³

Даљи развитак спортског ваздухопловства у ФНРЈ захтевао је формирање савезне и републичких организација. У оквиру Фискултурног савеза Југославије (ФИСАЈ) септембра 1945. године основана је Комисија „Техника и спорт“, која је обједињавала различите области технике (ваздухопловство, аутомобилизам, радио-аматерство, фото-аматерство и друге), а унутар ње је маја 1946. основан Савезни одбор за спортско ваздухопловство (СОСВ), а за њим и републички одбори (РОСВ) у свим народним републикама, осим Црне Горе, који су у сарадњи са Фискултурним савезом и друштвено-политичким организацијама оснивали ВД као своје основне организације. Она су се затим делиле на кружоке и групе за различите гране спортског ваздухопловства (најпре моделарство и једриличарство, а касније и падобранство и моторно летење). Назив „аеро-клуб“ је у то време одбачен како би се показао раскид са предратним начином рада спортског ваздухопловства. Ипак, према извештајима покрајинских комитета СКОЈ-а за Србију и Хрватску, најуспешнија друштва била су само у већим местима, где их је било и пре Другог светског рата. Већина ВД могла је да се бави само моделарством, као материјално најмање захтевном граном спортског ваздухопловства, док су употребљивим једрилицама располагала само ВД у Бео-

³ Архив Југославије (АЈ), Ваздухопловни савез Југославије (фонд 490), фасцикла 1 (у даљем тексту: АЈ, ф. 490, фасц. 1), Реферат секретара СОСВ на Првом спортском ваздухопловном саветовању. Статистичке податке о чланству и броју аеро-клубова у саставу ВСЈ видети табелу 1 у Прилозима.

граду (једна „саламандра“) и Загребу (два „комара“ и једна „саламандра“), а групе у Загребу и Сплиту намеравале су да у својим радионицама приступе изради једрилице за почетну обуку „вбрац“. У више ваздухопловних друштава вршена је поправка једрилица и основане су једриличарске школе. Већину чланова ових група чинила је гимназијска омладина, међу којом је био значајан број чланова СКОЈ-а, али и чланова предратног АК „Наша крила“. У више округа Србије у којима у том тренутку није било ВД, показано је занимање омладине за њихово оснивање, а у перспективи је било проширење рада на моторно ваздухопловство и падобранство. У 1946. години организована су и прва моделарска такмичења у Југославији после Другог светског рата. Највеће је било Прво савезно моделарско такмичење, одржано у Загребу од 23. до 25. августа, на ком је победила екипа Словеније, а поред њега одржана су и републичка такмичења у Србији и Хрватској, као и међуградско такмичење Осиека и Борова. Савезна и републичка ваздухопловна такмичења одржавана су једном годишње.⁴

У Београду је 23. и 24. новембра 1946. одржано Прво савезно спортско ваздухопловно саветовање СОСВ са републичким одборима за Србију, Хрватску, Словенију, Босну и Херцеговину и Македонију, Покрајинским одбором за Војводину, Обласним одбором за Далмацију и командом Савезног ваздухопловног центра у Вршцу, ком су присуствовали и председник Комисије „Техника и спорт“ за Југославију генерал-мајор Ладислав Амброжич и генерални секретар ФИСАЈ Миро Креачић. На њему су дате оцене дотадашњег рада и констатовано је да је до тог тренутка окупљено око 6.000 чланова ваздухопловних друштава, али да покрету недостаје организационо јединство, материјал и кадрови. Као главни задаци за наредни период одређени су даље omasовљење спортског ваздухопловства кроз оснивање кружока, као основних организација у школама, фабрикама, предузећима, установама и рејонима, уз пуну сарадњу са другим друштвеним организацијама и властима, јачање техничке службе, боља евиденција чланства и обучених кадрова, покретање часописа СОСВ, оснивање нових једриличарских школа у читавој

⁴ АЈ, ф. 490, фасц. 1, Реферат секретара СОСВ на Првом спортском ваздухопловном саветовању, Извештај Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију Централном комитету СКОЈ-а од 5. августа 1946, Извештај Покрајинског комитета СКОЈ-а за Хрватску Централном комитету СКОЈ-а од 13. августа 1946. Ови извештаји не обухватају све округе Србије и Хрватске, већ само оне чији су комитети СКОЈ-а о стању на терену обавестили своје покрајинске комитете; „Savetovanje će doprineti jačanju organizacija na terenu. Kratak prikaz sportskog vazduhoplovnog savetovanja“, *Narodna krila*, br. 1/1947.

ФНРЈ и рад на повећању броја инструктора, формирање централног складишта и Савезне ваздухопловне творнице у Љубљани.⁵

У овом периоду на савезном нивоу формиране су и неке од најзначајнијих установа за спортско ваздухопловство, веома сличне онима које су постојале и у Краљевини Југославији. За почетак, Команда ваздухопловства је већ у априлу 1945. обновила рад једриличарског центра у Вршцу, који су пре рата основали чланови једриличарске групе „Девети”, те је од зиме 1945/1946. организовала курсеве за обуку инструктора једриличарства. Након што је 1. јуна 1947. године предат СОСВ, овај центар је прерастао у Савезни једриличарски ваздухопловни центар (СЈВЦ), у ком су испрва обављане све фазе једриличарске обуке, а како је формирано све више једриличарских школа при ВД, тако се у СЈВЦ прешло само на обуку једриличарских инструктора и припреме врхунских југословенских једриличара за међународна такмичења. Друга оваква установа била је Савезна пилотска школа (СПШ), формирана 1947. године у Загребу, а која је јануара 1948. прешла у Руму, где је и пре рата била смештена пилотска школа АК „Наша крила”. Због релативно малог броја спортских авиона у читавој Југославији, овде је испрва вршена обука свих моторних пилота, да би касније и тај задатак био додељен пилотским школама при ваздухопловним друштвима. Њихово функционисање било је веома слично функционисању војних јединица: имале су команданте и политичке комесаре, питомци су били подељени у ескадриле (СПШ), односно групе (СЈВЦ), смештени у интернату, имали су редован излаз суботом и редовно добијали цигарете и веома квалитетну исхрану за тадашње појмове (тзв. летачко следовање, чији је својеврсни симбол у времену послератне немаштине била табла чоколаде). Од 1948, поред теоријске и практичне летачке обуке, држана је и политичка настава, са посебним нагласком на анализирању рада и одлука Петог конгреса КПЈ, а питомци су морали бити или „добрих морално-политичких особина” или чланови неке друштвено-политичке организације као што су Народна омладина Југославије, Савез комунистичке омладине Југославије или КПЈ. За обуку су коришћене различите летелице: за моторне пилоте спортски авион „тројка”, наменски произвођен у фабрици „Утва” за потребе спортског ваздухопловства, или школски авиони различитих типова додељени од Југословенског ратног ваздухопловства (ЈРВ), док су једриличари обучавани на клизачима,

⁵ АЈ, ф. 490, фасц. 1, Реферат секретара СОСВ на Првом спортском ваздухопловном саветовању, Закључци Првог спортског ваздухопловног саветовања; ВСС, нерегистрована грађа, кутија Историја ВСЈ, Хронологија ВСЈ 1945–1965.

односно једрилицама за почетну обуку „врабац”, затим на школским једрилицама „чавка” и „јастреб”, а највишу класу високоспособних једрилица представљали су пољски „орлик”, немачки „ждрал” и „ваја” и југословенски „триглав” и „орао”. Поред вршачког, 1947. године радио је и СЈВЦ у Рибници (Словенија), али је веома брзо изгубио савезни значај, па је уместо њега, ради унапређивања једриличарства у планинским пределима, основан Алпски леталски центар на Лесцама код Бледа. Поред СЈВЦ и СПШ, 1949. су у Руми основане и Савезна ваздухопловна моделарска школа (СВМШ) и Падобранска база (ПБ), ради школовања инструктора моделарства и падобранства. Све ове установе спојене су 1954. у јединствени Савезни ваздухопловни центар у Вршцу.⁶

Конституисање Ваздухопловног савеза Југославије

Почетком 1948. дошло је до значајних промена у Фискултурном савезу Југославије. Најпре је Комисија „Техника и спорт” за Југославију изашла из његовог састава и постала самостална организација под именом Народна техника, да би затим њени савезни одбори за различите гране технике прерасли у савезе (нпр. Савезни одбор за радиоаматерство постао је Савез радио-аматера Југославије). Први је то урадио СОСВ на својој Првој годишњој скупштини, одржаној у Београду 25. априла 1948, када је трансформисан у Ваздухопловни савез Југославије (ВС) или само Савез, уколико није изричито назначено који). Скупштини су, поред делегата из састава вазду-

⁶ ВСС, нерегистрована грађа, кутија Историја ВСЈ, Хронологија ВСЈ 1945–1965; Миодраг Васић, „Данас једриличари, сутра моторни пилоти”, *Narodna krila*, бр. 1/1948; Изјава Богољуба Вишњића дата аутору у Београду, 3. V 2016. Богољуб Вишњић – рођен 21. 7. 1928. у Брајковцу код Лазареваца. Завршио је основну школу у родном месту, нижу гимназију у Четвртој београдској гимназији и дописну економску школу у Земуну. Учесник НОБ-а од 21. 9. 1944. као борац 1. батаљона XXI српске бригаде V крајишке дивизије, суделовао је и у ослобођењу Београда. Примљен је у СКОЈ 21. 10. 1944, а у КПЈ 14. 5. 1946. После рата је радио у Маршалату као млађи књиговођа. Завршио је СПШ у Руми 1949, после чега је и званично демобилисан у чину млађег водника ЈА и постављен за референта за пропаганду при Савезном одбору ВСЈ. У вршачком СЈВЦ 1951. завршио је курс за инструктора једриличарства и ту је остао до 1955, када је постављен за управника Ваздухопловне школе „Београд”. У ЈАТ је прешао 29. 9. 1957. као пилот привредне авијације, а саобраћајни пилот је од 1. 1. 1960. Летео је на више типова путничких авиона, постао и инструктор, шеф пилота компаније, инспектор Савезне управе за цивилну ваздушну пловидбу и председник Комисије за полагање летачких испита у дуголинијском саобраћају. У пензији је од 1991, живи у Београду.

хопловних организација, присуствовали и Тодор Вујасиновић, министар у савезној влади, генерал-мајор Ратко Вујовић, као представник Југословенске армије, генерал-лајтнант Зденко Улепич, као представник (уједно и командант) ЈРВ, генерал-мајор Ладислав Амброжич, као представник (уједно и председник) Централног одбора Народне технике (ЦОНТ), представници више југословенских друштвено-политичких организација, синдиката и савезних одбора у саставу Народне технике, као и гости из Албаније, Бугарске и Мађарске. Према нацрту Статута изложеном на скупштини, ВСЈ је дефинисан као „масовна патриотска организација која на добровољној бази окупља родољубиве грађане ФНРЈ у циљу да широке народне масе упозна са савременим ваздухопловством, да васпита нове кадрове ваздухопловаца, и да ваздухопловство унапређује како би одговорио потребама наше земље”, негујући међу својим члановима „љубав према нашој народној држави, васпитава их у духу очувања тековина Народноослободилачке борбе, развија у њима националну свест, способности и одушевљење за изградњу земље, [...] љубав према нашем ваздухопловству”, „организује обуку ваздухопловних моделара, ваздухопловних једриличара, моторних пилота и падобранаца како би се тиме уздигла њихова техничка спрема, како би се оспособили за службу у цивилном и ратном ваздухопловству Југославије”, као и да Савез, „стварањем могућности за развијање ваздухопловног градитељства, конструкторства, као и стручне, научне и друге ваздухопловне литературе доприноси унапређењу свих грана ваздухопловства”. У остварењу својих циљева Савез је сарађивао са другим масовним организацијама: Народним фронтом, Антифашистичким фронтом жена, Народном омладином, Савезом бораца Народноослободилачког рата, синдикатима, Фискултурним савезом и др. Сваки држављанин ФНРЈ могао је постати члан ВСЈ ако спроводи одредбе Статута, испуњава задатке у оквиру своје организације ВСЈ и уредно плаћа чланарину, с правом да учествује у доношењу одлука и избору делегата и руководиоца и да користи материјалне могућности које Савез пружа, али и обавезом да ради на стручном ваздухопловном уздизању себе и других, извршава поверене задатке, активно учествује у састанцима организације и ради на отклањању уочених недостатака у раду. Основна организација Савеза било је ваздухопловно друштво, у чијем су се саставу могле налазити групе и кружоци ван седишта, своје задатке је извршавало кроз такмичења, организовање школа и течајева, рад у радионицама и научни рад, а његови руководећи органи били су Скупштина, Конференција чланова и Управни одбор. На челу републичких организација налазили су се Скупштина, Конференција и

Земаљски одбор са 12–15 чланова, а на челу ВСЈ Савезна скупштина, Савезни одбор од највише шездесет чланова и Председништво са највише петнаест чланова. Поред њих, предвиђено је и постојање Надзорног одбора и Надзорне комисије. Као извори прихода дефинисани су чланарина, помоћ државе и других установа и организација, приходи од приредби и акција, прилози и друго. На овој скупштини изабрани су Ладислав Амброжич за председника Савезног одбора и потпуковник Енвер Ђемаловић за председника Надзорног одбора, а на посебном заседању Савезног одбора формиран је и Извршни одбор. Године 1948. формирани су и републички ваздухопловни савези (ВС) Србије, Босне и Херцеговине, Хрватске и Словеније, при чему је у ВС Србије постојао посебан Покрајински одбор за Војводину, а у ВС Хрватске Обласни одбор за Далмацију. Републички савези у Црној Гори и Македонији формирани су тек 1950. године.⁷ На Другој годишњој скупштини, одржаној 9. јануара 1949. у Београду, констатовано је да Савез има око 10.000 чланова, 40 ВД и 247 летећих објеката, али је констатован и низ проблема, као што су слаба повезаност са другим друштвеним организацијама и привредним предузећима, слаб рад градских и среских организација Народне технике у целини, слаб продор на село, мали број друштва у најзаосталијим народним републикама и недостатак правилне евиденције о плаћеној чланарини и оствареном налету, као и мањак типских диплома о завршеним курсевима. У циљу даљег omasовљења организације, 20. новембра 1949. на Четвртом пленуму Савезног одбора ВСЈ, као линија даљег рада изгласано је „стварање масовне резерве за ваздухопловство, масовна пропаганда ваздухопловства и унапређење ваздухопловне технике”, али и одлучено да се укину дотадашњи минимуми прописани за постојање ВД, приступи формирању ваздухопловних организација при већим индустријским центрима и земљорадничким задругама, формирају посебне комисије за испитивање удеса, покрене издавање часописа *Ваздухопловни моделар* и *Ваздухопловно једриличарство*, али и да се ВД преименују у аеро-клубове, уз оцену да су постала сувише уско везана за ваздухопловне школе у свом саставу, а да се ваздухопловни кружоци при клубовима технике укључе у аеро-клубове. Те го-

⁷ АЈ, ф. 490, фасц. 1, Нацрт Статута Савеза народног ваздухопловства. Иако је у нацрту Статута организација названа Савез народног ваздухопловства, нигде у документима, штампи и сећањима сведока нисмо наишли на стварну употребу овог назива за ВСЈ; ВСС, нерегистрована грађа, кутија Историја ВСЈ, Хронологија ВСЈ 1945–1965; Тихомир Марковић, „Уочи скупштине Савезног одбора за спортско ваздухопловство”, *Narodna krila*, br. 4/1948; „Skupština Vazduhoplovnog saveza Jugoslavije”, *Narodna krila*, br. 5/1948.

дине су савезна ваздухопловна такмичења први пут обједињена у јединствени Савезни ваздухопловни слет, одржан у Руми 3–14. јула 1949. године. Од 1950. започета је децентрализација свих организација у оквиру Народне технике, како преношењем надлежности Народне технике на њене савезе, тако и унутар Ваздухопловног савеза кроз оснивање републичких, покрајинских и обласних ваздухопловних центара и кадровско и техничко оснаживање аеро-клубова који су постепено преузимали задатке СПШ, СЈВЦ, СВМШ и ПБ, као и надлежности Савезног одбора, што је објашњавано потребом да се руковођење овим организацијама поједностави.⁸

Везе Ваздухопловног савеза Југославије са иностранством

Још пре трансформације СОСВ у ВСЈ је покренуто и питање његовог односа са међународним и страним организацијама, будући да је АК „Наша крила” пре Другог светског рата био учлањен у Међународну ваздухопловну федерацију (Fédération Aéronautique Internationale, FAI). Стога је већ 1947. године FAI тражила информације о стању у СОСВ, али на тај захтев није одговорено пошто ВСЈ још увек није био конституисан као такав. У први мах, на FAI се гледало с неповерењем, будући да је окарактерисана као организација у којој „преовлађују реакционарни елементи”, али су истакнуте и позитивне стране чланства: ВСЈ би учествовао у размени искустава и новитета на међународном нивоу, што би значајно помогло његов развој, у раду FAI учествовао је и СССР и земље народне демократије, а FAI је признавала њихове рекорде. Годишња скупштина FAI, на коју је позван и ВСЈ, била је заказана за 27. јул 1948. у Паризу, а за југословенске делегате одређени су Љубомир Момчиловић, потпредседник, и потпуковник Михаило Велимировић, секретар Савезног одбора ВСЈ. Посебно је истакнуто да је Момчиловић инструктор Централног комитета Комунистичке партије Србије, а Велимировић члан КПЈ од 1941. и партијски руководилац током Народнослободилачког рата, као и да су на исту скупштину позване и делегације ваздухопловних организација Пољске, Мађарске, Чехословачке и СССР, при чему су Совјети намеравали да предложе ис-

⁸ АЈ, ф. 490, фасц. 1, записник са II годишње скупштине ВСЈ. О Другој годишњој скупштини ВСЈ видети још и: *Narodna krila*, br. 2/1949, а о Четвртог пленуму Савезног одбора ВСЈ: *Narodna krila*, br. 12/1949; „О daljem razvitku Vazduhoplovnog saveza Jugoslavije”, *Narodna krila*, br. 6/1950; ВСС, нерегистрована грађа, кутија Историја ВСЈ, Хронологија ВСЈ 1945–1965.

кључење Шпаније из FAI, уз образложење да се те две земље, с обзиром на идеологију режима Франциска Франка, не могу налазити у истој организацији. Са упућивањем Велимировића и Момчиловића у Париз сложили су се и Влада и Министарство иностраних послова ФНРЈ, али југословенска делегација на крају није отишла на скупштину FAI 1948. године, за шта су, према писању листа *Крила армије*, били криви „француски реакционари, верни сателити англоамеричких империјалиста”, који се „свим силама труде да омету присуство делегата демократских земаља на свим међународним конференцијама, па и оваквог карактера, да би себи преко своје гласачке машине осигурали несметано вршљање по разним политичким, културним и спортским међународним удружењима”. Ипак решење питања чланства ВСЈ тиме је само одложено за 1950. годину, када је ВСЈ обавештен да ће његов пријем бити разматран на годишњој скупштини у Стокхолму. Претходно су у Генерални секретаријат FAI у Паризу и у Швајцарску упућени Михаило Велимировић, члан Извршног одбора ВСЈ Владислав Матовић и командант СЈВЦ у Вршцу Павле Црњански. Од 5. до 11. маја 1950. они су обишли Министарство ваздухопловства Француске и више ваздухопловних фабрика и школа у Француској и Швајцарској, а један од њихових саговорника био је и генерални секретар FAI Жан Блерио (син Луја Блериоа, једног од пионира ваздухопловства), који је изразио чврсто убеђење да ће ВСЈ бити примљен у FAI. То се и догодило на 43. годишњој скупштини FAI, одржаној од 28. маја до 4. јуна 1950. у Стокхолму, чему је помогла и чињеница да су СССР и земље Источног блока бојкотовали ту скупштину. Према писању *Крила Армије*, оне су то урадиле зато што су процениле да неће успети да спрече пријем ВСЈ у FAI, иако је на дневном реду требало да буде и пријем ваздухопловних организација Румуније и Бугарске. Посебан успех југословенске делегације, коју су чинили Михаило Велимировић и Владислав Матовић, члан Савезног одбора ВСЈ, била је чињеница да је на њену иницијативу и уз подршку Холандије и Француске падобранство признато као међународна спортска дисциплина, а одржавање Првог светског првенства у падобранству 1951. године поверено је управо Југославији (Лесце код Бледа, 16–20. августа 1951). Исте, 1950. године, југословенска екипа упућена је на Светско једриличарско првенство у шведском граду Еребро, где су њени чланови Милан Боришек и Макс Арбајтер заузели треће и четврто место у појединачном, а Југославија прво место у незваничном екипном пласману. Највећи успех југословенског ваздухопловног спорта у наредним годинама била је победа Божидара Комца и Звонимира Рајна у категорији двоседа на Светском једриличарском првенству

у Кемпхилу (Велика Британија) 1954. године. У оба случаја коришћене су једрилице пројектоване и произведене у Југославији, једносед „орао“ и двосед „кошава“.⁹

До 1950. и пријема у FAI сарадња ВСЈ са сродним страним организацијама сводила се на размену часописа и учешће страних такмичара на надметањима у ФНРЈ и југословенских такмичара у иностранству, попут једног моделарског такмичења у Швајцарској 1947. године. Додатно ограничење била је чињеница да је, уз изузетак Швајцарске, оваква сарадња одржавана само са земљама народне демократије. Уз то, мали број страних питомаца, посебно бугарских и албанских, пролазио је обуку у СЈВЦ и СПШ, а у Албанији се радило на успостављању тамошњег ВС. Оваква сарадња са ваздухопловним организацијама земља Источног блока прекинута је после доношења Резолуције Информбироа 1948. године, па су тако румунске власти правиле велике проблеме око враћања једног модела и једне једрилице који су залутали на њихову територију, а које су затим запленили тамошњи органи државне безбедности. Од посебног значаја су биле информације о моделу, с обзиром на претпоставку да је раздаљина коју је прелетео могла да се региструје као светски рекорд. С друге стране, југословенски такмичари су септембра 1948. отпутовали у Мађарску на моделарско такмичење, али 1949. нису позвани на „једриличарско такмичење земаља народне демократије“, које је одржано у пољском једриличарском центру Жар од 6. до 16. јуна, а на међународно моделарско такмичење у Мађарској исте године су најпре позвани, да би Мађарски ваздухопловни савез тај позив убрзо отказао, правдајући се „непријатељским држањем нашег [југословенског – И. К.] руководства“.¹⁰ Ово је уједно био и

⁹ АЈ, фонд Председништва Владе ФНРЈ (фонд 50), фасцикла 47, архивска јединица 102 (у даљем тексту: АЈ, 50-47-102), преписка Генералног секретаријата Владе ФНРЈ, МИП ФНРЈ и ВСЈ из септембра 1948. и фебруара и марта 1950. године; АЈ, ф. 490, фасц. 1, извештај Михаила Велимировића и Павла Црњанског о путовању у Француску и Швајцарску од 13. 5. 1950. и допис Секретаријата ВСЈ Централном одбору Народне технике од 21. 12. 1950; ВСС, нерегистрована грађа, кутија Историја ВСЈ, Хронологија ВСЈ 1945–1965; „Француске власти спречиле да наш делегат присуствује конференцији А.Ф.И.“, *Крила Армије*, бр. 8, 1. 11. 1948; Vladislav Matović, „43. generalna konferencija Međunarodne vazduhoplovne federacije FAI u Štokholmu 1950“, *Narodna krila*, бр. 6/1950; „Југославија је примљена у Међународну ваздухопловну федерацију“, *Крила Армије*, бр. 95, 5. 7. 1950; Радослав Радосављевић, „Пред прво светско првенство падобранаца“, *Narodna krila*, бр. 2/1951; Владислав Матовић, „Искусства са Првог светског падобранског такмичења, Блед 1951“, *Narodna krila*, бр. 2/1953.

¹⁰ Дипломатски архив Министарства иностраних послова Републике Србије, Поверљива архива, година 1948, фасцикла 89, пов. бр. 422451, допис МИП ФНРЈ Амбасади ФНРЈ у Букурешту од 28. 8. 1948; Михаило Велимировић, „Зашто мађар-

крај било каквих веза између ВСЈ и сличних организација источноевропских земаља у наредном периоду, док је од 1953, у склопу политике Балканског пакта, коју је у том тренутку водила ФНРЈ, појачана сарадња са ваздухопловним организацијама Грчке и Турске. Крајем јуна и почетком јула те године у Југославију је допутовала делегација Турског ваздухопловног друштва (Türk Hava Kurumu, ТНК) и током свог двонедељног боравка обишла је СПШ у Руми, ваздухопловне центре у Новом Саду и Сарајеву, АК у Зрењанину, ваздухопловна предузећа „Утва” и „Фрањо Клуз”, војни аеродром у Батајници и Главни одбор ВС Македоније у Скопљу, као и „Комбинат гуме и обуће” у Борову и Државно пољопривредно добро у Вуковару, али и присуствовала Савезном једриличарском првенству у Борову. Према писању *Аеросвета*, делегација је највеће интересовање показала за стање једриличарства, као и за куповину једрилица и падобрана у Југославији, али и за систем радничког самоуправљања, а посебан утисак оставили су добро опремљени аеродроми и квалитет такмичења у Борову. Турски делегати разговарали су у Београду са руководиоцима ВСЈ, између осталог и о проширењу сарадње кроз размену такмичара, али и заједничкој помоћи спортском ваздухопловству у Грчкој, а ТНК је на поклон од ВСЈ добио један падобран и једну једрилицу „ваја”. У августу је делегација ВСЈ посетила Турску и Грчку, а показало се да и ТНК функционише на сличан начин као ВСЈ: имао је своје наставне центре за различите гране ваздухопловства, уживао је широку материјалну подршку војске и државе, највећи део чланства чинила је средњошколска и високошколска омладина. С друге стране, Краљевски грчки аеро-клуб је у тренутку посете југословенске делегације имао своје организације само у Атини и Солуну, окренуте моделарству, пошто је располагао са свега три авиона и неколико једрилица, а није имао ниједан сопствени аеродром. У првој половини новембра 1953. Иво Андријашевић и Богољуб Вишњић извели су у аеро-запреди авионом По-2 прелет поклоњене „ваје” по рути Вршац – Земун – Скопље – Солун – Александрополис – Истанбул – Анкара и назад истим путем, преваливши укупно 3.376 километара за 39 сати и 40 минута ефективног лета. Том приликом су посетили и једриличарски центар ТНК у Иненију, школу моторних пилота у Етимесгуту и АК у Анкари. Ова сарадња је проширена 29. маја 1954. године, када је у Атини потписан Уговор о сарадњи између ВСЈ, ТНК и Грчког краљевског

ски 'интернационалисти' одбијају ваздухопловну сарадњу?", *Крила Армије*, бр. 45, 20. 7. 1949; Владислав Матовић, „Међународно једриличарско такмичење у Пољској и ми”, *Narodna krila*, бр. 7-8/1949.

аеро-клуба, по ком је формиран и заједнички Координациони одбор од шест чланова (по два из сваке организације), а у октобру те године приређен је и заједнички аеро-митинг три организације у Атини.¹¹

Однос Ваздухопловног савеза и југословенских ваздухопловних власти

Како је спортско ваздухопловство нераздвојан део цивилног ваздухопловства, његов развој наметнуо је и питање односа ВСЈ и ваздухопловних власти ФНРЈ. Наиме, све до 1949. године летелице ВСЈ нису биле унете у Југословенски регистар цивилних ваздухоплова (ЈРЦВ), већ су носиле само државну заставу ФНРЈ и војни евиденцијски број на репу, док је ВСЈ самостално издавао потребна документа за летелице и летаче. Те године донета је Уредба о ваздушној пловидби, основни акт који је регулисао цивилно ваздухопловство у Југославији и којом су сви ваздухоплови подељени на службене: „војни, царински и ваздухоплови државне безбедности”, односно цивилне: „ваздухоплови ваздушног саобраћаја, санитарски, спортски [подвукао И. К.], појединих друштава и организација и сви други који не спадају у службене”, те је у складу с њом започето увођење авиона и једрилица ВСЈ у ЈРЦВ, као и издавање одговарајућих дозвола пилотима и механичарима. Авиони су носили трословне регистрације YU-***, а једрилице четвороцифрене регистрације YU-****. Ипак, ВСЈ је већ 1950. године смањио и 1951. потпуно прекинуо сарадњу са Главном управом цивилног ваздухопловства (ГУЦВ), тврдећи да би издавање летачких дозвола значило и објављивање броја школованих пилота у земљи, што је представљало одавање војне тајне, као и да је рад ваздухопловних власти „сувише бирократизован”, што смета раду ВСЈ, тако да је у периоду 1951–1953. сарађивао искључиво са Командом ЈРВ по питању пријаве и контроле летења, обраћајући се ГУЦВ само у случајевима организације међународних такмичења и у случају прелета његових летелица у иностранство. Уз то, ВСЈ је у неким случајевима заобилазио надлежне

¹¹ „Посета турске ваздухопловне делегације”, *Aerosvet*, br. 43, 19. 7. 1953; Mihailo Velimirović, „Postoje sve mogućnosti za plodnu saradnju”, *Aerosvet*, br. 47, 14. 9. 1953; Bogoljub Višnjić, „Prelet u aerezaprezi Vršac-Ankara”, *Narodna krila*, br. 6/1953; „Сарадња ваздухопловних организација, земаља потписница балканског савеза”, *Narodna krila*, br. 1/1954; М. Мишљеновић, „Заједничка манифестација трију балканских земаља”, *Narodna krila*, br. 4–5/1954; изјава Богољуба Вишњића дата аутору у Брајковцу, 15. 5. 2016.

власти и директно захтевао од Министарства иностраних послова ФНРЈ дозволе за прелете својих летелица у иностранство по хитном поступку, што је на крају довело до тога да ГУЦВ огласи све дозволе издате особљу и уверења о пловидбености летелица издата Савезу неважећим почев од 1. јула 1951, тако да је сваки лет који би после тог датума извршио неки пилот ВСЈ у суштини представљао кршење прописа о ваздушној пловидби, а Министарство иностраних послова није имало на основу чега да издаје дозволе за прелете ван ФНРЈ. Ипак, ово стање је после интервенције Батрића Јовановића, директора Управе цивилног ваздухопловства ФНРЈ (УЦВ, наследник ГУЦВ) у другој половини 1953. године почело да се мења, будући да је ВСЈ тада почео да пријављује своје летове и УЦВ, као и да се искључиво преко ње обраћа Државном секретаријату за иностране послове, да су за потребе установа ВСЈ од УЦВ тражена документа о организацији контроле лета и радио-телефонским поступцима, док је при УЦВ основан Одсек за спортску авијацију, што је означило маркар почетак дефинитивног увођења ВСЈ у надлежност УЦВ.¹²

Публикације Ваздухопловног савеза Југославије: *Народна крила и Аеросвет*

На Првом спортском ваздухопловном саветовању изнето је мишљење да до тада коришћене форме пропаганде нису биле задовољавајуће, те да стога није постигнута масовност спортског ваздухопловства. С тим циљем марта 1947. покренуто је званично гласило СОСВ, месечни лист *Народна крила*, за чијег је главног и одговорног уредника постављен потпуковник др Светополк Пивко, ког је марта 1949. на том месту заменио Михаило Велимировић, а њега 1950. Владислав Матовић. Листу је имао задатак да буде „мобилизатор народних снага за ваздухопловство и организатор тих снага” и „пропагатор упорног рада и даљег развика ваздухопловства”. *Народна крила* су морала бити и „огледало рада на подручју летења,

¹² АЈ, Управа цивилног ваздухопловства (фонд 620), фасцикла 48 (у даљем тексту: АЈ, ф. 620, фасц. 48), препис Уредбе о ваздушној пловидби од 1. 6. 1949; *Исто*, фасц. 59, допис УЦВ Пасошком одељењу ДСИП од 19.5.1953, допис УЦВ Команди ЈРВ од 26. 5. 1953; *Исто*, фасц. 61, допис УЦВ Савезној пилотској школи од 9. 10. 1953, Упутство о најави, одјави и контроли ванаеродромских летова и прелета у ВСЈ, допис УЦВ Државном секретаријату за послове буџета и државне администрације од 5. 11. 1953; дописи УЦВ управама ваздушних пристаништа од 5. 12. 1953. о достави и стављању ван снаге Упутства о најави, одјави и контроли ванаеродромских летова и прелета у ВСЈ; *Исто*, фасц. 200, молбе ВСЈ за одобрење специјалних летова у иностранство из 1953.

градње, техничког рада, конструисања и науке” тако што ће извештавати о новим конструкцијама, проналасцима, такмичењима и изложбама, али се очекивало и да пишу о „историји нашег ваздухопловства, о његовим подвизима и развоју у рату”.¹³

Чланци објављивани у *Народним крилима* имали су различите теме. Неки су се бавили стручним питањима попут развоја технике летења и нових конструкција, како југословенских, тако и иностраних, а писали су их признати југословенски ваздухопловни стручњаци и конструктори попут Бориса Цијана, Ива Шоштарића, Антона Кухеља, Светополка Пивка и других. Неки су доносили извештаје са такмичења и изложби у ФНРЈ и свету, вести о локалним организацијама ВСЈ и њиховим успесима и проблемима у раду, као и опширне репортаже из СЈВЦ и СПШ. Веома детаљно су праћени и догађаји попут конгреса и пленума Народне технике, пленума Савезног одбора ВСЈ, аеро-митинга у Југославији, а од 1948. мајски број часописа је био посвећен ЈРВ, будући да је 21. мај проглашен за Дан ваздухопловства. Повремено су објављивани и чланци о раду војних ваздухопловних школа. Све до краја 1949. године *Народна крила* су доносила изузетно похвалне репортаже о совјетском ваздухопловству, па су преношени и преводи чланака из совјетске периодике и детаљни извештаји са прослава Дана совјетског ваздухопловства на московском аеродрому Тушино, иако су од времена Петог конгреса КПЈ, тј. од лета 1948, доносили и телеграме подршке југословенском партијском и државном руководству у борби против Резолуције Информбироа. Иако су вести о ваздухопловству западних земаља преношене од почетка излагања *Народних крила*, о њему се веома често негативно писало, што се значајно променило крајем 1949. и почетком 1950. године, када се на совјетско ваздухопловство почело гледати с подозрењем. Треба напоменути да су се у истом броју могли наћи чланци писани и ћирилицом и латиницом, али готово увек на српскохрватском језику, док су чланци на словеначком били реткост, а на македонском их није ни било.

У овом виду *Народна крила* су излазила све до јуна 1951, када је њихово објављивање прекинуто услед поскупљења графичких услуга и релативно слабе читаности, упркос скромној цени. Како ВСЈ није могао остати без икаквог штампаног гласила поред Билтена Савезног одбора, 30. септембра исте године покренут је нови, двонедељни лист *Аеросвет*, штампан на свега осам страница новинског формата. За разлику од *Народних крила*, *Аеросвет* је био

¹³ Ladislav Ambrožič, „Izgradimo jako sportsko vazduhoplovstvo”, *Narodna krila*, br. 1/1947.

окренут искључиво информисању читалаца о новостима из света ваздухопловства, попут изложби, аеро-митинга, резултата на такмичењима, прослава Дана Југословенског ратног ваздухопловства и демонстрација нових конструкција, али и употреби ваздухопловства у Корејском рату. Уз то, у сталној рубрици „Репортаже *Аеросвета*“ настављено је са праксом извештавања о СПШ и СЈВЦ, али је доносио и чланке о водећим југословенским ваздухопловцима попут Милисава Семиза, Светислава Нешовића и Павла Црњанског, те конструктора као што су Иво Шоштарић и Рудолф Физир. Осим тога писало се и о пионирима југословенског ваздухопловства, као што су Михаило Мерћеп, Едвард Русјан, Милош Илић и Синиша Стефановић и искуствима српских ваздухопловаца из Првог светског рата и југословенских из Априлског и Народноослободилачког рата. Објављивање *Народних крила* обновљено је 1953. у виду двомесечног издања посвећеног теоријским проблемима ваздухопловства, због јер *Аеросвет* није задовољавао све потребе ВСЈ, али је овај лист дефинитивно угашен 1954. године.

Промена у спољној политици ФНРЈ настала Резолуцијом Информбироа није могла заобићи ни југословенско спортско ваздухопловство, а тиме ни његову штампу. Тако су се од 1950. у *Народним крилима* могле наћи антисовјетске карикатуре, док је *Аеросвет* отишао корак даље са рубрикама „Иза Гвоздене завесе“ и „Из цветне Сателитаније“, у којима је извештавао о агресивним поступцима ваздухопловстава источнблоковских земаља, пребезима њихових пилота на Запад и подређеном положају ваздухопловстава земаља Источног блока у односу на совјетско. Посебна пажња касније је посвећена успостављању веза ВСЈ са националним АК Грчке и Турске у склопу тада актуелне политике Балканског савеза. *Аеросвет* у издању Савезног одбора ВСЈ наставио је да излази до 1965. године и није у вези са истоименим листом ВС Војводине, покренутим 1985. године. Поред тога, Савезни одбор ВСЈ је од 1950. до 1975. издавао и свој *Билтен*, публикацију „организационо-директивног карактера“ у којој су објављиване службене информације о оствареним рекордима, резултатима са такмичења, издатим дозволама, удесима и сл.¹⁴

¹⁴ Група аутора, *Razvoj OS SFRJ*, knj. 4, 381

Ставови југословенског руководства према Ваздухопловном савезу

Како пре, тако и после Другог светског рата, спортско ваздухопловство је у Југославији суштински замишљено као резерва и место одабира будућих припадника ратног ваздухопловства, ради чега је уживало и значајну државну подршку. У теорији, требало је да се спортски ваздухопловци у почетку баве моделарством, као материјално и теоријски најмање захтевном граном овог спорта, затим би најбољи моделари били школовани за једриличаре, а најбољи једриличари за моторне пилоте, одакле би били упућивани на даље школовање у војним школама, док би спортски падобранци били упућени на одслужење војног рока у падобранским јединицама. Тиме би се знатно поједноставила обука у војним ваздухопловним школама, будући да би бар део питомаца чинили формирани ваздухопловци који су практично већ прошли основну летачку обуку. Штавише, бављење спортским ваздухопловством само ради спорта сматрано је крајње негативном појавом, коју је требало сузбијати. Таквом схватању места спортског ваздухопловства у прилог је ишло и мишљење Јосипа Броза Тита, изнето на саветовању са командантом ЈРВ генералом Зденком Улепичем, председником Савезног одбора ВСЈ генералом Ладиславом Амброжичем, секретаром Савезног одбора ВСЈ потпуковником Михаилом Велимировићем и председником Централног одбора Народне технике Францом Лескошеком на Брду код Крања 31. августа 1951. године: „Ја сматрам рад Ваздухопловног савеза врло важним. Потребно је створити што већу масу ваздухопловних моделара, пилота-једриличара, падобранаца и моторних пилота. Желим да се све ове гране што интензивније развијају, јер је то врло значајно за нашу земљу ако што већи број људи овлада тим модерним ваздухопловним средствима пошто осим спортског карактера то представља драгоцену резерву за нашу Армију. Рат невероватно много гута људе, а у случају агресије на нашу земљу нама неће бити тешко за материјал, него ће нам требати много способних људи, а из такве масе лако је одабрати најбољи кадар. Ради тога рад Ваздухопловног савеза не сме се никако сужавати, он не сме бити ничији привезак, него самостална патриотска организација којој ми можемо и морамо наћи и дати сва потребна средства за рад.”¹⁵ Ипак треба имати на уму да овакво схватање

¹⁵ АЈ, фонд Савез комуниста Југославије (фонд бр. 507), пописник XII: Комисија за масовне и друштвене организације (у даљем тексту: АЈ, 507-XII/8-II-1), недатирано писмо Савезног одбора ВСЈ Комисији за друштвене организације ЦК КПЈ.

спортског ваздухопловства није било искључиво југословенско. У међуратном и послератном Совјетском Савезу спортско ваздухопловство било је део организације Осоавиахим, односно ДОСААФ, која је својим члановима обезбеђивала различите облике предвојничке обуке за све видове оружаних снага и по својој ширини представљала је еквивалент Народне технике. У Британији од пре Другог светског рата до данас постоје универзитетске ваздухопловне ескадриле (University Air Squadrons) чији полазници пролазе основну летачку обуку и постају резервни официри Краљевског ваздухопловства, а из њих се у Другом светском рату регрутовао значајан број пилота. Ипак, вероватно најизраженији пример овакве праксе била је међуратна Немачка, којој је Версајским миром из 1919. било забрањено да у саставу оружаних снага има и ратно ваздухопловство, тако да је оно морало бити расформирано. Ипак, те забране се нису одразиле на цивилно ваздухопловство, па је популарност једриличарства веома брзо почела да расте, захваљујући чему је до доласка национал-социјалиста на власт 1933. и почетка поновног наоружавања Немачке оно било изванредна кадровска основа за развој ратног ваздухопловства. Многи немачки асови почели су своју летачку каријеру као једриличари.¹⁶

Поред војне, Ваздухопловни савез Југославије имао је и значајну улогу у техничком просвећивању југословенских грађана. Колика је пажња придавана спортском ваздухопловству говори и чињеница да су спортски ваздухопловци учествовали на манифестацијама као што су прославе Првог маја и Дана ваздухопловства, да су развијани планови за оснивање кружока ВД по селима, организоване једриличарске школе и моделарске радионице за градитеље железничке пруге Шамац – Сарајево, приређиване ваздухопловне изложбе и аеро-митинзи и у мањим местима, као и да се радило на оснивању ВД чак и тамо где за то није било објективних услова. Ипак, чланови ВД су најчешће били гимназијалци и студенти из већих места, који су, за разлику од сеоске омладине, већ имали додира са техником. Примера ради, од 136 полазника једриличарских курсева у СЈВЦ у Вршцу током друге половине 1947. године, чак 63 њих

С обзиром на то да је ово недатирано писмо које се чува са грађом из 1952. године упућено Централном комитету Комунистичке партије Југославије, а не Савеза комуниста Југославије, сматрамо да је послато пре одржавања Шестог конгреса КПЈ и промене имена партије, односно пре новембра 1952.

¹⁶ Zlatko Rendulić, *Vazduhoplovne doktrine: gledišta i tehnika* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1974), 94–96.

су били гимназијалци (остали су махом били службеници и занатлије), док је од укупног броја било свега седам жена.¹⁷

Издајање Ваздухопловног савеза Југославије из Народне технике

До почетка педесетих година Народна техника је постала разграната организација која је обједињавала седам савеза: Ваздухопловни савез, Ауто-мото савез, Поморско-бродарски савез, Електромашински савез, Савез грађевинаца, Савез радио-аматера и Савез фото и кино-аматера. Процењено је да је до краја 1951. у 3.000 својих организација имала око 500.000 чланова, а као своје главне задатке утврдила је рад на селу, чије је становништво представљало технички и образовно најзаосталији, као и најмасовнији део становништва ФНРЈ, и појачано пропагирање технике кроз јавна предавања, изложбе и демонстрације својих организација. Својом највећом маном Народна техника је сматрала систем управљања, будући да су руководећи органи били веома гломазни (на њеном првом конгресу 1949. у Централни одбор Народне технике је изабрано 82 члана, да би до почетка 1952. тај број нарастао на тачно стотину, а поред њега је постојало и Председништво, Секретаријат и Конгрес; слично су била организована и републичка и среска, одн. градска руководства организација Народне технике). Посебан значај дат је раду са пионирима, пошто је техничко образовање сматрано важним у „систему образовања детета за будућег социјалистичког грађанина“, али и „ванармијском војном васпитању“, тј. предвојничкој обуци. У организационом погледу процењено је да би децентрализација рада донела смањење броја чланова руководећих органа, којих не би требало да буде више од 20 до 25, поједностављење њиховог рада и смањење финансијских издатака, као и да је скупштина довољно одржавати једном у две до три године, а не на годишњем нивоу, како је до тада рађено.¹⁸

¹⁷ АЈ, ф. 490, фасц. 1, Скица плана ваздухопловног друштва за акције на село, Списак омладинаца који су завршили једриличарске курсеве у СЈВЦ од 1. 7. до 31. 12. 1947, Допис републичким одборима за спортско ваздухопловство (недатиран, непотписан), Одлука Комисије „Техника и спорт“ за Југославију (недатирана, непотписана); „Омладинска пруга“, *Narodna krila*, бр. 5–6/1947.

¹⁸ АЈ, 507-ХП/8-1-2, Записник са седнице Централног одбора Народне технике од 30. 1. 1952; АЈ, 507-ХП/8-1-3, Списак чланова Централног одбора Народне технике. Видети и Графикон 1 у Прилозима.

С друге стране, и ВСЈ је постао респектабилна организација у сваком смислу. У писму Савезног одбора ВСЈ упућеном Комисији за друштвене организације Централног комитета КПЈ 1952. констатовано је да ВСЈ располаже са 135 авиона, 300 једрилица, 200 падобрана и другим уређајима као што су витла за полетање једрилица, а његове летачке установе имале су 42 аеродрома и 23 хангара, уз план да до 1955. године располаже са 300 авиона, 500 једрилица и 450 падобрана, што би задовољило потребе обуке, тренаже и усавршавања спортских ваздухопловаца у наредних десет година. У свом саставу је имао око 250 аеро-клубова и 60.000 чланова, уз очекивање да ће тај број у наредним годинама порасти и стабилизовати се на око 150.000–200.000, а процењено је да је до тог тренутка обучено 800 моторних пилота, 5.000 једриличара, 12.000 падобранаца и 15.000 моделара, од којих су многи касније постали активни или резервни официри ЈРВ. У поређењу са иностраним организацијама исте врсте, ВСЈ је по величини одговарао држави каква је у том тренутку по величини и степену развоја била Југославија. На пример, Белгија је располагала са 125 спортских авиона, Швајцарска са 203, Индија са 405, Француска са 1.100 авиона и 1.379 једрилица, а Сједињене Америчке Државе са чак 92.658 спортских авиона и 469 високоспособних једрилица. Квалитет наставе је подигнут, а она појетифицирана увођењем теоријских испита, док је уз стручне ваздухопловне предмете држана и политичка настава. Између 90 и 95% наставника били су чланови КПЈ, као и 80% техничког особља, а више од 90% свих стручних кадрова чинили су резервни официри ЈНА. Забележена су свега три испада по линији Информбироа: један наставник летења изјаснио се за Резолуцију, још један је авионом прелетео у Румунију и један ученик-пилот је авионом пребегао у Мађарску. Савез је био приморан да запосли извештан број професионалаца, али их је у рукавствима било свега осамнаест, уз још 200 „аматера“, док је међу стручним особљем било 230 плаћених и око 500 неплаћених лица, а на нивоу аеро-клубова није било стално запослених. Једино је дозвољавано да у „јачим ваздухопловним школама“ постоји једно плаћено стручно лице, а по потреби и више. Током читавог периода 1945–1953. као један од проблема Савеза навођено је „недовољно залагање“ појединаца у извршењу задатака. Нарочит проблем у функционисању ВСЈ биле су финансије, будући да су главни извор прихода Савеза биле државне субвенције примане преко Народне технике, док су сопствени извори прихода били изузетно скромни. Тако је за 1951. годину био предвиђен сопствени приход (чланарине, такмичења, аеро-митинзи) од свега 1.123.000 динара, док су расходи предвиђени на 28.386.000 динара, од чега је

на трошкове СПШ, СЈВЦ, ПБ и СВМШ укупно отпадало 23.300.000 динара. Исти проблем имала је цела Народна техника, будући да су за 1951. годину планирани укупни приходи од 9.532.000 динара, а расходи од 45.625.200 динара, тј. нето расходи од 36.093.200 динара.¹⁹

Раст поменутих организација морао је довести до покретања питања односа међу њима и њиховог устројства. На Трећем пленуму ЦОНТ, одржаном 1950, одлучено је да се приступи пребацавању оперативних послова Народне технике на појединачне савезе и њихове савезне и земаљске одборе, против чега су били делегати из Словеније, који су се залагали за задржавање централистичког уређења. Исто мишљење изнели су и 1951. на Четвртом пленуму ЦОНТ, уз аргументе да постојање савеза „атомизира“ Народну технику, да сваки савез води своју политику, да је унутар њих руковођење централистичко, да су њихове организације уске и „клубашке“ и да се техничко васпитање не може ограничавати, већ да мора бити универзално. Контрааргументи су били да су савези показали виталност и корисност, да имају традицију из времена пре Другог светског рата (осим Грађевинског и Електромашинског), да сви остварују међународну сарадњу и да је немогуће имати универзална руководства и организације. Сви савезни и већина земаљских одбора савеза сложили су се да савезе треба задржати као вид организације, док су главни одбори Народне технике по републикама били подељени. Залагањем Михаила Велимировића, маршал Тито је 20. маја 1952. прихватио покровитељство над ВСЈ, те га је тим поводом посетила и делегација ВСЈ предвођена Ладиславом Амброжичем. Поред тога, на летелицама ВСЈ је око Југославије ношена штафета Савеза, која је 25. маја 1952. и поново 1953. предата маршалу Титу. Символично је кретала са првог партизанског аеродрома у близини Бањалуке. После ове посете Савезни одбор ВСЈ је на Десетом редовном заседању изразио мишљење, које је затим упућено као писмо ЦОНТ и објављено у *Аеросвету*, да је рад савеза био веома плодан, посебно после Трећег пленума ЦОНТ, да је тренутни вид организације задовољавајући, да ће ВСЈ моћи према својим потребама самостално да мења своју организацију, али и да ВСЈ треба потпуно осамосталити тако да сам доноси одлуке о свом раду и развоју, те да „није потребно никакво административно мешање у његове ства-

¹⁹ АЈ, 507-ХП/8-П-1, недатирано писмо Савезног одбора ВСЈ Комисији за друштвене организације ЦК КПЈ; АЈ, 50-85-181, Писмо Савезног одбора ВСЈ Председништву Владе ФНРЈ од 20. 12. 1951; Архив Југославије, фонд Савез социјалистичке омладине Југославије (фонд бр. 114), фасц. 120, Перспективни задаци организација Народне технике у 1951. години; АЈ, 507-ХП/8-П-2, Записник са седнице Централног одбора Народне технике од 30. 1. 1952.

ри". За савезе уопште изнето је мишљење да би њихово осамостаљење допринело бољем раду и лакшем руковођењу, као и да извршење задатка Народне технике није ометано њиховим постојањем, већ њеном жељом за што већом административном контролом над њима.²⁰

Процес издвајања ВСЈ из састава Народне технике дефинитивно је започео почетком 1953. године. Савезни одбор ВСЈ је 25. фебруара упутио писмо Савезном одбору Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ) са молбом за пријем у ту организацију, наводећи да је ВСЈ прихватио и да спроводи програм ССРНЈ, да је ВСЈ „самостална, добровољна, масовна и патриотска организација која својим радом доприноси изградњи социјализма у ФНРЈ и јачању одбрамбених снага наше земље” и да ради на стварању „масовне резерве за ваздухопловство”, а да своје чланство „васпитава на славним традицијама Народноослободилачке борбе”, доприноси тако „развијању социјалистичког патриотизма” и „изграђивању свесних и смелих бораца за одбрану тековина наше народне револуције, за изградњу сретне, привредно и технички напредне и снажне социјалистичке земље”. ВС Србије и Хрватске су на својим годишњим скупштинама подржали ову иницијативу, залажући се и за што већу самосталност у раду аеро-клубова, док је, с друге стране, на годишњој скупштини ВС БиХ изнето мишљење да за издвајањем ВСЈ из Народне технике нема потребе, али да ће таква одлука бити прихваћена ако је донесе предстојећи конгрес ВСЈ.²¹

Први конгрес ВСЈ одржан је у Београду од 20. до 22. маја 1953. године. Поред 300 делегата и гостију, присуствовали су му политички комесар ЈРВ генерал-мајор Милија Станишић, генерал-мајор авијације Радослав Јовић, секретар ЦОНТ-а Славко Филипи и један од тада најстаријих ваздухопловаца у Југославији и пилот српске војске из Првог светског рата Милош Илић. У свом реферату Ладислав Амброжич је констатовао да је ВСЈ до тог тренутка израстао у организацију са 175 аеро-клубова и око 50.000 активних чланова,

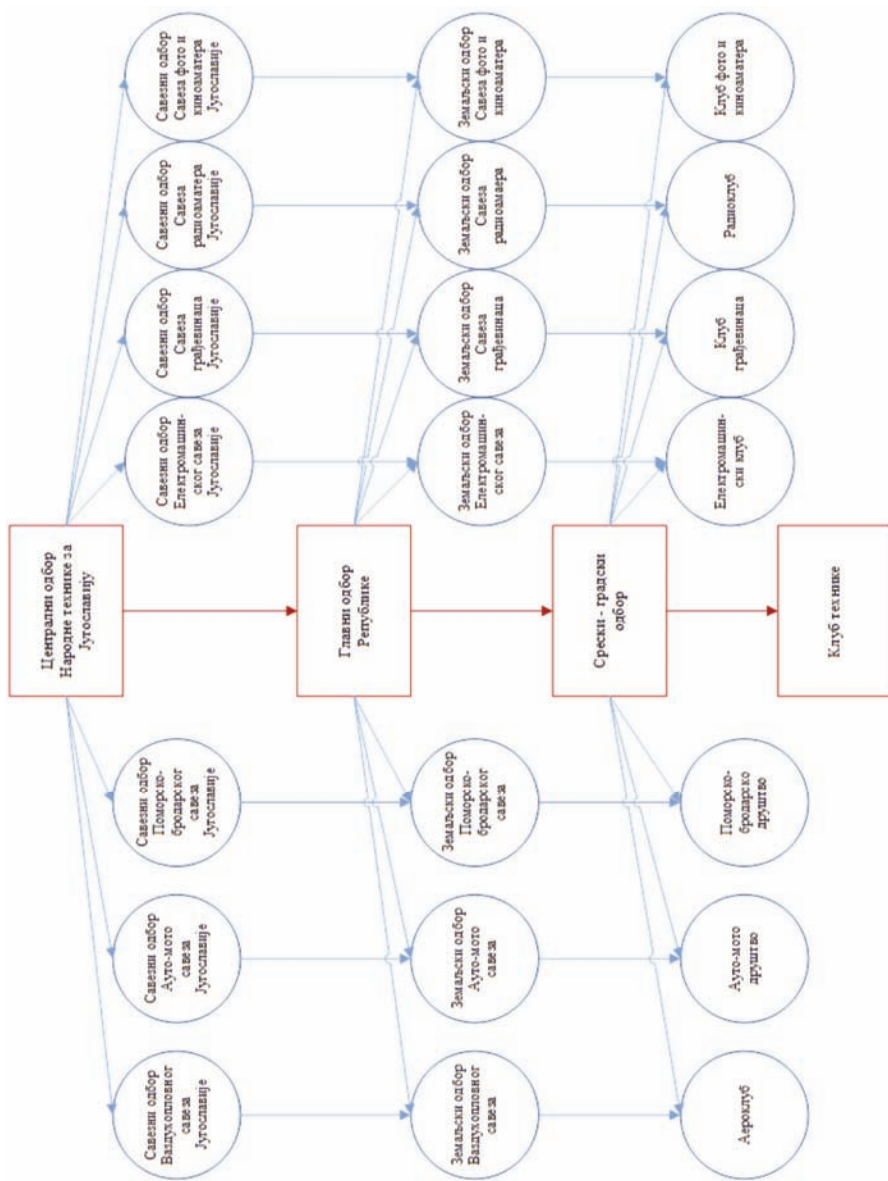
²⁰ АЈ, 507-ХП/8-П-1; „Свечано и Х редовно заседање Савезног одбора Ваздухопловног савеза Југославије”, *Aerosvet*, br. 16, 25. 5. 1952; „Maršal Tito primio pokroviteljstvo nad Vazduhoplovnim savezom Jugoslavije”, *Aerosvet*, br. 16, 25. 5. 1952; „За самосталност савеза”, *Aerosvet*, br. 16, 25. 5. 1952; изјава Богољуба Вишњића дата аутору у Брајковцу, 15. 5. 2016.

²¹ ВСС, нерегистрована грађа, кутија Историја ВСЈ, Хронологија ВСЈ 1945–1965; „Уз пуно учешће делегата Скупштина је имала радни карактер”, *Aerosvet*, br. 35, 8. 3. 1953; „Pismo VSJ Saveznom odboru Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije”, *Aerosvet*, br. 35, 8. 3. 1953; „I Zrakoplovni savez Hrvatske usvojio predlog da se VSJ izdvoji iz Narodne tehnike”, *Aerosvet*, br. 36, 21. 3. 1953; Владислав Матовић, „Ове године авиони ће бити концентрисани на једном месту”, *Aerosvet*, br. 36, 21. 3. 1953.

да су они политички свесни и одани отаџбини и да су спремни да ојачају редове ратног ваздухопловства. До почетка 1953. ВСЈ је обучио 1.568 моторних пилота, 8.483 једриличара, 17.306 моделара и 21.380 падобранаца у 48 школа при АК и једанаест ваздухопловних центара, а у „једној ваздухопловној школи ратног ваздухопловства” чак 70% питомаца је прошло неки од течајева у организацији ВСЈ. Амброжич је у свом реферату истакао и друге успехе ВСЈ: остварене рекорде, учешће на међународним такмичењима, рад на новим конструкцијама и унапређењу ваздухопловне технике, а чињеницу да се одржавање конгреса поклапа са Даном ваздухопловства окарактерисао је као још један показатељ посвећености ВСЈ одбрани земље. У погледу односа ВСЈ и Народне технике констатовао је да је ВСЈ био један од њених најактивнијих савеза од оснивања, али да су често настајали неспоразуми, посебно по питањима надлежности и финансија. Савези су постали „прилично самосталне организације” којима више не одговара Народна техника као „тело над њима”, а и она сама новим Статутом гарантује савезима већу самосталност. Михаило Велимировић је у свом говору посвећеном историјату ВСЈ подсетио присутне на дугу традицију ваздухопловства у Југославији, говорећи и о некадашњем АК „Наша крила” у позитивном светлу, да би затим укратко изнео развојни пут ВСЈ од 1945. до 1953, истичући да су представници ВСЈ 20. маја 1952. на састанку са Јосипом Брозом Титом, када је он примио покровитељство над Савезом, изнели мишљење да Народна техника треба да се бави „радом на ширењу техничке културе, а не да тежи административном контролисању Савеза”. Трећег дана конгреса његова делегација је посетила маршала Тита, који се том приликом сложио да ВСЈ треба издвојити из Народне технике, после чега је одлука о томе акламацијом усвојена на поподневној седници, као и одлука о учлањењу ВСЈ у ССРНЈ. На крају конгреса је изабран нови Савезни одбор на челу са генералом Радославом Јовићем, док је Михаило Велимировић остао генерални секретар. У 1953. години ВСЈ је располагао са 127 авиона, 218 једрилица, 331 падобраном, 57 транспортних средстава, 48 ваздухопловних школа, 11 ваздухопловних центара, 63 аеродрома, 36 хангара, 12 авио-ремонтних радионица, 96 моделарских радионица и школа и шест конструкторских бироа. Издвајањем ВСЈ из Народне технике окончана је прва етапа у његовом раду и развоју.²²

²² ВСС, нерегистрована грађа, кутија Историја ВСЈ, Хронологија ВСЈ 1945–1965; О раду Првог конгреса ВСЈ видети: *Aerosvet*, br. 40, 27. 5. 1953; „Zaključci I kongresa Vazduhoplovnog saveza Jugoslavije”, *Aerosvet*, br. 42, 28.6.1953; Grupa autora, *Razvoj OS SFRJ*, knj. 4, 376. Морамо напоменути да се подаци о бројности техничких средстава и чланова могу знатно разликовати у различитим изворима и литератури.

Прилози

Графикон 1: Организациона шема Народне технике 1952. године *

Вазд. савез републике	Година	1945.	1946.	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.
ВС Србије	Аероклубова	6	6	6	11	19	73	76	82
	Чланова	450	750	1450	2539	5548	21080	12000	3500
ВС Хрватске	Аероклубова	5	9	9	14	17	33	39	37
	Чланова	300	800	2000	2657	4718	9000	7500	8000
ВС Словеније	Аероклубова	2	5	11	13	14	17	18	20
	Чланова	220	832	3837	3652	4120	5251	7200	4200
ВС БЈХ	Аероклубова	1	1	4	5	7	22	20	25
	Чланова	60	120	540	705	1450	6310	6780	9052
ВС Македоније	Аероклубова	1	1	2	3	6	21	10	7
	Чланова	80	120	380	490	870	4000	4700	4100
ВС Црне Горе	Аероклубова	-	-	-	1	2	3	5	4
	Чланова	-	-	-	160	666	1180	1200	1560
Укупно ВСЈ	Аероклубова	15	22	32	47	65	169	168	175
	Чланова	1110	2622	7207 (8207) ²	10203	17372	47615 (46821) ²	53460 (39380) ²	38912 (30412) ²

Табела 1: Преглед организационог развоја Ваздухопловног савеза Југославије 1945–1952.**

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије

- фонд 50: Председништво Владе ФНРЈ
- фонд 114: Савез социјалистичке омладине Југославије
- фонд 490: Ваздухопловни савез Југославије
- фонд 507: Савез комуниста Југославије
- фонд 620: Управа цивилног ваздухопловства

Дипломатски архив Министарства иностраних послова Републике Србије –поверљива архива (ПА)

Ваздухопловни савез Србије – нерегистрована грађа

Усмена казивања – Разговори са Богољубом Вишњићем, Београд, 3. V 2016. и Брајковац, 15. V 2016.

Периодична штампа

- Narodna krila, 1947–1951, 1953–1954.
- Крила Армије, 1948–1950.
- Aerosvet, 1952–1953.

Литература

Grupa autora, *Razvoj Oružanih snaga SFRJ 1945–1985. Knjiga četvrta: Ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.

Dimitrijević, Bojan, Milan Micevski, i Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo. Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.

Krunić, Čedomir, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije. Knjiga druga*, Beograd: izdanje autora, 2013.

Rendulić, Zlatko, *Vazduhoplovne doktrine: gledišta i tehnika*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1974.

MA Ilija Kukobat,
AERONAUTICAL MUSEUM
(BELGRADE)
AERONAUTICAL UNION OF YUGOSLAVIA
1945-1953: A SKETCH FOR THE HISTORY
OF A SPORTS AND SOCIAL ORGANISATION IN
SOCIALIST YUGOSLAVIA

(Summary)

The Aeronautical Union of Yugoslavia was formed as the Federal Committee for Sports Aviation in 1946, after a year of almost spontaneous gathering together of aviation enthusiasts and former members of the Aeroclub of the Kingdom of Yugoslavia which was dissolved during the Second World War. The Union took its new name in 1948. It was formed as a part of the Popular Technics Organisation (Narodna tehnika), which also included other technical organisations such as the Automotive Union of Yugoslavia. Its main task was to provide a cadre of trained aviators who would represent a reserve for the Yugoslav Air Force, as well as to help the technical enlightenment and education of Yugoslav citizens. This was done by forming federal aviation centres and aeroclubs, holding aeromodelling, parachuting, gliding and motor aviation courses, organising air shows, competitions and exhibitions, publishing magazines etc. Internationally, the Aeronautical Union was at first cooperating with similar organisations from the Eastern Bloc, but this was stopped after 1948 and the Tito-Stalin split, which meant the cutting of all ties between Yugoslavia and other socialist countries, after which it became a member of the World Air Sports Federation (Fédération Aéronautique Internationale) in 1950 and started participating in a growing number of international competitions, while also hosting the first World Parachuting Championship in 1951. Its relationship with Yugoslav aviation authorities was a rather tumultuous one, with the Aeronautical Union trying to avoid working in compliance with civil aviation regulations until 1953, when it finally started fully cooperating with the Civil Aviation Administration. That same year, in the wake of decentralising the Popular Technics Organisation, the Aeronautical Union decided to leave it and become an independent organisation.

KEY WORDS: *Aeronautical Union of Yugoslavia, sports, aviation, social organisations*

Оригиналан научни рад
Примљен: 5. марта 2018.
Прихваћен: 23. новембра 2018.

УДК 327(47:597)"1948/1956"
327(497.1:47)"1948/1956"
327(497.1:597)"1948/1956"
COBISS.SR-ID 275292684

Проф. др. Игор Н. Селиванов

КАТЕДРА ОПШТЕ ИСТОРИЈЕ
ИСТОРИЈСКИ ФАКУЛТЕТ КУРСКОГ ДРЖАВНОГ УНИВЕРЗИТЕТА
КУРСК (РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА)
e-mail: ivan13117@yandex.ru

„ЈУГОСЛОВЕНСКИ ФАКТОР” У СОВЈЕТСКО-ВИЈЕТНАМСКИМ ОДНОСИМА 1948–1956

АПСТРАКТ: У чланку се разматра мало истражено питање утицаја особене позиције Југославије и њеног лидера Јосипа Броза Тита на процес успостављања и развијања односа Совјетског Савеза са Демократском Републиком Вијетнам. Истраживање догађаја почиње од момента почетка совјетско-југословенског конфликта до успоставе пријатељских односа између СССР-а и Југославије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: међународни односи, Југославија, СССР, Северни Вијетнам, Хо Ши Мин, Стаљин, Хрушчов, Тито

Контакти међу земљама које су се изјасниле о свом политичком избору у корист изградње социјализма¹, јављају се као важан део историје међународних односа у спољној политици у новије време. Везивно ткиво и главни иницијатор формирања „лагера социјализма” био је Совјетски Савез 1945–1953. г., што чврсто асоцира

¹ У совјетској политичкој фразеологији средине четрдесетих и почетка педесетих година – „земље народне демократије”.

на фигуру Стаљина као неоспорног лидера међународног комунистичког и радничког покрета.

Прво осипање у његовој организацији десило се у пролеће-лето 1948. г., када је један из харизматичних комунистичких лидера одбио да се потчини Стаљиновом диктату – лидер Југославије Јосип Броз Тито, који је због тога, заједно са својим сарадницима, навукао гнев совјетског вође.

Како год се односили данас према Титу и његовој улози у историјској судбини народа Југославије, у том тренутку он лично, као и курс даљег развоја земље, имали су подршку значајног дела популације. Не видевши то, Стаљин је починио огромну грешку. Чак и представници југословенских народа који нису осећали симпатије према новим комунистичким лидерима, пред лицем потенцијалне спољне опасности у виду стаљинистичког режима били су принуђени да се окупе око сопственог диктатора, који се по методама руковођења и чувања власти није много разликовао од свог „московског непријатеља”. Како је касније у једном од својих радова писао познати југословенски политичар-дисидент Милован Ђилас, „народи Југославије тада су допали у такву ситуацију, у којој је заштита своје партије, такође тоталитарне, постала равна заштити државне независности и националне самобитности”².

Више од тога, Стаљин је решио да против Тита и Југославије покрене практично све остале земље „народних демократија”, а такође комунистичке и радничке партије у земљама са капиталистичким системом. И тај задатак он је у постпуности успео да испуни. Практично нико од комунистичких лидера није ушао у ризик да пође против совјетског вође, без обзира на све очевиднији апсурд оптужби упућених југословенским руководиоцима.

Вијетнам, којим је руководио ауторитативни председник Хо Ши Мин, није био изузетак³. Утврдити какви су били стварни мотиви у градњи односа комунистичких лидера Вијетнама са својим југословенским и совјетским политичким истомишљеницима, због затворености вијетнамских партијских архива, за сада није могуће. Доступни руски и српски архивски материјали омогућују тек разматрање тог проблема у формату „фактора Југославије” у историји односа СССР-а и ДРВ у последњој години живота Стаљина и у периоду

² Милован Ђилас, *Лицо тоталитаризма*. (Москва: Новости, 1992), 7.

³ У августу 1945. године на власт у Вијетнаму, који је од марта 1945. био под јапанском контролом, дошле су присталице независности, које су биле обједињене у широки народни фронт Вијетмин и прогласили су 2. септембра Демократску Републику Вијетнам (ДРВ). Император Бао Даи добровољно се одрекао престола.

„Хрушчовљевог отапања”. То је био главни циљ који је аутор овог чланка поставио, надајући се да ће нови архивски материјал поста-ти доступан у догледној будућности, те омогућити исправке и допу-не на предметну тему.

Одређени аспекти овог проблема, у односу на Вијетнам, раније су забележени у низу публикација, заснованих на материјалима Руског државног архива социјално-политичке историје (РГАСПИ), Државног архива Руске Федерације (ГАРФ), као и Архива спољне поли-тике Руске Федерације (АВП РФ)⁴.

Неки нови архивски документи, пре свега из фондова Руског државног архива нове историје (РГАНИ) и Архива Југославије(АЮ) у Београду, недавно су публиковани у заједничком двотомном ру-ско-српском зборнику⁵.

Део докумената који нису ушли у то издање, али су се директ-но или индиректно односили на тематику односа у троуглу Мо-сква–Ханој–Београд, аутор чланка је успео да идентификује за вре-ме рада у Архиву Југославије⁶.

Стаљинов период

До догађаја у пролеће-лето 1948. г., који су довели до раскида до тада наглашених пријатељских контаката Стаљина и Тита, прак-тично ништа није извесно о односима Вијетнама⁷, који је успоста-вио суверенитет 1945, и федеративне Југославије. У Архиву Југосла-вије аутор је успео да нађе свега два невелика документа. То су те-леграма из југословенске дипломатске мисије у Паризу, датирани јануара 1948. и септембра 1949, који се односе на могућност реак-ције Југославије на раскол Вијетнама и на признавање профранцу-

⁴ Види: И. Н. Селиванов *Сталин, Хо Ши Мин и «дело» Чан Нгок Дана*. (Курск: КГУ, 2014) *Исти.* „Чан Нгок Дан”, *Вопросы истории*, №4, (2013), 50-63; *Исти..* „Неу-давшаяся акция против Хо Ши Мина”, *Вопросы истории*, №2, (2008), 86-111; И. А. Конорева, И. Н. Селиванов, *Документальная история советско-вьетнамских от-ношений. 1945-1955* (Курск: КГУ, 2016), 191-218.

⁵ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Ју-гославије и СССР*. Т. 1. 1946–1964. Т. 2. 1965–1980 (Београд: Архив Југославије, 2014–2016).

⁶ Архив Југославије. Ф. 837. Кабинет председника републике (Још-АЈ-837. КРР).

⁷ Од 1949. године на територији Вијетнама била је проглашена још једна творевина – Држава Вијетнам, која се налазила под контролом Француске. Подела земље одржала се до обједињења северног и јужног дела Вијетнама у једну држа-ву – Социјалистичку Републику Вијетнам(СРВ), 1976. године.

ски настројеног режима императора Бао Даја⁸. У то време Француска је била веома заинтересована да режим Бао Даја у Вијетнаму, који је она контролисала, добије међународно признање, те је разаслала одговарајуће поруке руководством разних земаља света. Југословенско руководство је решило да буде опрезно и чекало је да види како ће се развијати догађаји око Вијетнама.

У јануару 1950. Совјетски Савез, следећи комунистичку Кину, признао је руководство Хо Ши Мина као јединствено закониту на територији Вијетнама. То су убрзо урадили и њихови савезници из „народно-демократског” лагера. Југославија је такође решила да се придружи својим бившим савезницима, а сада невољницима. Лидери ДРВ су били стављени пред веома сложен избор.

Да би се у општим цртама објаснило шта је претходило тој дилеми неопходно је у кратким цртама додирнути југословенско-вијетнамске контакте.

Немамо информације о томе да ли су се до почетка совјетско-југословенског конфликта лидери две земље, који су се тридесетих година налазили у Москви, Јосип Броз Тито (Тито, Валтер)⁹ и Хо Ши Мин (Нгуен Аи Куок, Ај-Квак, Лин) лично познавали¹⁰. Извесно је само једно, да Тито и Хо Ши Мин ни у „коминтерновском” периоду, ни касније, нису тежили да међу својим сарадницима стекну репутацију истакнутих теоретичара марксизма-лењинизма. Притом су постали његови интерпретатори, прилагођавајући се специфичности својих држава и понешто „исправљајући”, у зависности од неких прагматичних интереса, који су приказивани као „општенационални”. Њихов ауторитет међу истомишљеницима на светској јавној сцени у првом реду се заснивао на репутацији умешних партизанских руководиоца, за време (Тито) и после окончања (Хо Ши Мин) Другог светског рата.

После доласка на власт у својим земљама, ни један ни други нису себе позиционирали у односу на спољни свет у улози руководиоца комунистичких партија, већ су стремили да иступају у улози општенационалних лидера. Комунистичка партија Југославије трудила се да благо публикује своју власт у земљи, а комунистичка

⁸ АЈ-837. КРР. I-3-b/994-1.

⁹ О периоду Титовог живота у Москви више: Н. В. Бондарев, *Загадка Тито: Московские годы Иосипа Броза (1935–1937 гг.)* (Москва: ФИБ, 2012).

¹⁰ Налазећи се у СССР-у 1934–1938. године. О делатности Хо Ши Мина у СССР-у више: Н. В. Бондарев, *Загадка Тито: Московские годы Иосипа Броза (1935–1937 гг.)* (Москва: ФИБ, 2012).

партија Индокине је у новембру 1945. дала објаву о формалном самораспуштању¹¹.

Сва та дејства нису одговарала стаљинистичком моделу изградње социјализма, али се Москва из тактичких разлога претварала да се тамо ништа посебно не дешава. Више од тога, у совјетској пропаганди од 1944. до почетка 1948. Тито је представљан као најближи сарадник Стаљина и добио је од њега потпуно слободне руке за измене унутар Југославије и обједињење суседних земаља у „Балканску федерацију”, чиме се Тито активно бавио до раскида односа са Москвом.

Не треба сметнути с ума ни чињеницу да се по иницијативи Кремља у Београду налазио штаб – стан Информационог бироа (у 1947. години) и комунистичких и радничких партија (Коминформ) који је обједињавао низ водећих левих партија европског континента, као и редакција његовог штаманог органа – листа „За трајни мир, за народну демократију!”¹².

Мишљење о пожељности новог органа Комунистичке партије Тито је рекао Стаљину још у априлу 1945. године, за време свог боравка у Москви, и он се са тим сложио. За време следећег (и последњег за Стаљиновог живота) боравка у Москви, у мају-јуну 1946. године, Тито је то питање поново отворио и Стаљин му је поручио да почне припремни рад за стварање такве структуре¹³.

Природно, не само за европске већ и азијатске комунистичке партије пре раскида са Москвом Тита су доживљавале као ауторитативног руководиоца комуниста у једној од „братских” држава, које су стале на пут изградње основа социјализма и који је уживао безрезевну Стаљинову подршку. Како се чини, Хо Ши Мин се придржавао тог мишљења, иако стицајем објективних околности послератна политичка реалност Југославије није била баш најјаснија.

До почетка 1950. године у покушајима разраде сопствене линије индокинеске револуције, различите од „класичне” совјетске варијанте, истомишљеници Хо Ши Мина пре све га су се угледалина искуство комунистичке партије Кине и њеног лидера Мао Цедунга.

¹¹ Компартија Индокине (КПИК) била је образована по иницијативи вијетнамских левих снага у 1930. години из неколико непријатељских, до тог момента комунистичких организација. Године 1941. она је ушла, по иницијативи Хо Ши Мина, у фронт Вијетмин, поставши у њему руководеће језгро.

¹² Престао је да постоји у априлу 1956. године. После раскида Тита са Стаљиним штаб Коминформа и његова редакција штампе била је измештена у Букурешт.

¹³ Ю. С. Гиренко, *Сталин-Тито* (Москва: Издательство политической литературы, 1991), 290.

Извесно, да је он у програму партије у Индокине тога времена више пута указивао на неопходност спровођења политике сарадње са националном буржоазијом, остављајући могућност за стварање приватних или мешовитих компанија са учешћем државе. Значајне повластице постојале су и за земљораднике, који су накупили средстава у предузећима „капиталистичког карактера”. Наравно, била је потребна и гаранцијама са њихове стране да то неће нанети штету „вишим интересима” државе¹⁴.

Комунистичка партија Индокине била је спремна и да уђе у „Азијски Интернационал”, који је у фебруару 1949. године разматран у Кини, а чему је тајно присуствовао и Стаљинов дипломата Анастас Микојан¹⁵.

Хо Ши Мин је такође био активни сарадник идеје стварања индокинеске федерације, која је по томе како је замишљена требало да буде варијанта Балканске федерације.

Очигледно је да у замислима Тита које су примењиве за Балкан и Хо Ши Мина у односу на Индокину могуће наћи много тога заједничког.

Но те „теоретске радове” Хо Ши Мина критиковао је Чан Нгок Занј, кандидат за чланство у ЦК КПИК, који је био млађи брат првог генералног секретара ЦК Чан Фуа, који убијеног у тамницама француског колонијалног режима 1931. године. Као званични представник Хо Ши Мина у Француској, он је у августу 1949. самоиницијативно отишао из Париза у Праг, а одатле у Москву, где је послао неколико порука у којима је критиковао теоријску и практичну делатност свога руководства¹⁶.

О суштини његових оптужби биће речи касније, али свакако треба напоменути да је у том тренутку политичка судбина Хо Ши Мина висила о концу јер су оптужбе Чан Нгок Занја биле врло су сличне онима које је годину дана раније Стаљин употребио против Тита. Дакле, он је извештавао да после совјетско-југословенског разлаза Хо Ши Мин и његови истомишљеници нису подржали оптужбе Москве на рачун југословенског лидера, правдајући своју позицију одсуством „поузданих информација” о ономе шта се дешава-

¹⁴ У периоду од децембра 1946. до јуна 1954. присталице Хо Ши Мина водиле су партизански рат са француским експедиционим корпусом и некомунистичким снагама, које су га помагале. Наравно, да би проширили базу социјалне подршке, морали су да дају сличне изјаве и обећања.

¹⁵ Детаљније: И. Н. Селиванов, Сталин, Хо Ши Мин и «дело» Чан Нгок Заня, 104.

¹⁶ РГАСПИ. Ф. 82. Оп. 2. Д. 1157. Детаљније: И. Н. Селиванов „Чан Нгок Дан”, *Вопросы истории*, №4, 2013, 50-63; *Исти, Сталин, Хо Ши Мин и «дело» Чан Нгок Дана* (Курск: КГУ 2014).

ло.(Може се само претпоставити шта је о извештају Чан Нгок Занја мислио Стаљин¹⁷).

После сусрета Стаљина са Хо Ши Мином у фебруару 1950. године, покушаји „теоријског истраживања” вијетамских комуниста су обустављени¹⁸, а совјетски лидер је дао инструкције својим научницима да напишу уџбеник у којем ће бити разјашњени важни делови марксистичко-лењинистичког учења који су применљиви на искуство „вијетнамске револуције”, али и разобличени преступи „Титове клике”¹⁹.

Извесно је да је совјетски вођа недуго пре смрти заједно са својим најближим сарадником Вјачеславом Молотовим правио аграрни програм Партије рада Вијетнама, који је одобрио Хо Ши Мин²⁰.

Ако је веровати мемоарима Н. С. Хрушчова, Стаљин је у разговорима са својим окружењем више пута негативно говорио о Хо Ши Мину, сматрајући, да је Москва „пожурила” са признањем ДРВ у јануару 1950. године²¹. Но званично такви погледи никада нису исказани. Напротив, судећи по руском архивском материјалу, Стаљин и Хо Ши Мин су периодично размењивали похвале и један другом честили празнике²².

Могуће је констатовати да је у време Стаљинове смрти у марту 1953. године Хо Ши Мин био сагласан са оценама о Титу као „реакционару” и „ревизионисти”, главном одступнику од идеала социјализма. Стаљин је за њега постао неоспорни ауторитет, на кога је стављен главни улог ради достизања победе у рату са Французима. Поред тога, Хо Ши Мин се плашио сувише снажног мешања у индо-

¹⁷ О томе да из Вијетнама нису долазила званична саопштења у којима се осуђивала „Титова клика”, сведочи и саопштења у „Правди” за 1948–1949. годину, у којима су се у изобиљу налазили одговарајући материјали из држава „народне демократије”.

¹⁸ У Москви се учврстило убеђење да је Хо Ши Мин веома слаб у марксистичко-лењинистичкој теорији и да прави неопростиве грешке. Види, на пример: РГА-СПИ. Ф. 495. Оп. 228. Д. 1/1 (Досје). Л. 115.

¹⁹ Детаљније: И. Н. Селиванов. „Это будет ценный подарок, который Вы сделаете нашей молодой партии...” (история создания учебного пособия для коммунистов Вьетнама), *Россия и АТР*, №3, 2015, 164–176.

²⁰ Види: И. Н. Селиванов. „Москва - Хо Ши Мин. Контакты 1950-1952”, *Вопросы истории*, №8, 2012.

²¹ Н. С. Хрущев, *Люди. Годы. Власть*. Кн. 3. (Москва: Московские Новости, 1999) 114.

²² Види: И. А., Конорева, И. Н. Селиванов, *Документальная история советско-вьетнамских отношений. 1945–1955*, 57–125. У неким телеграмима Стаљин је Хо Ши Мина називао „другом”, иако је према другим руководиоцима земаља народне демократије користио званично обраћање „господин”(Мао Цедунг, Ракоши, Хоџа и др.)

кинески део суседне Кине, где су на власт 1949. године дошли комунисти са Мао Цедунгом на челу.

Треба такође рећи да је не безначајну улогу у историји земаља социјализма имао „субјективни фактор“, који је укључивао личне карактеристике и животне оријентире њихових виших руководилаца. Југославија и Северни Вијетнам у том односу нису постали изузеци. Дошавши на власт у држави која није богата, Тито (потомак из нижих слојева хрватског народа), по оценама неких његових сарадника, с задовољством је прихватао аристократске манире општења²³. Хо Ши Мин (који је потицао из довољно привилегованих слојева²⁴) је до краја живота водио наглашено аскетски живот²⁵.

Но те различитости нису их делиле у ономе што је најбитније: у градњи тврдох ауторитативних политичких система, чија је фасада прекривена сличностима „демократских“ елемената у условима многонационалне Југославије и готово етнички хомогеног Вијетнама. Совјетски Савез је за обе земље иступао као снажан покровитељ, а не као образац који треба подражавати у изградњи „реалног социјализма“, с обзиром на то да је Тито, рођен у Аустроугарској, умногоме тежио „европским“ вредностима, а Вијетнамац Хо Ши Мин ка њиховим „источним“ варијететима.

У неким радовима, издатим на Западу, садржане су погрешне тврдње да ће после совјетско-југословенског конфликта 1948. године Хо Ши Мин одмах осудити Тита и стати на страну Стаљина²⁶. У стварности није све било тако једнозначно. Подаци из руских архива омогућавају да се у то питање унесу нека битних појашњења.

²³ Његово материјално остварење била је луксузна резиденција на хрватском острву Бриони, парку луксузних аутомобила и великој гардероби цивилних и војних одела. Ово је огорчено писао и говорио један од његових бивших сарадника М. Ђилас, који је веровао да је скала Титовог луксуза превазишла чак и многа краљевска лица и највишу аристократију (на пример: *Литературная газета*. 1990. 31 јануара; *Газета*, 1990, 31. јануара).

²⁴ Још 1923. године Хо Ши Мин је дао интервју совјетском песнику О. Манделшаму, у ком је отворено рекао да су људи из његове класе могли да воде врло удобан живот, али он то није волео, напустио је породицу и постао револуционар. Види: *Огонек*, №39, 1923.

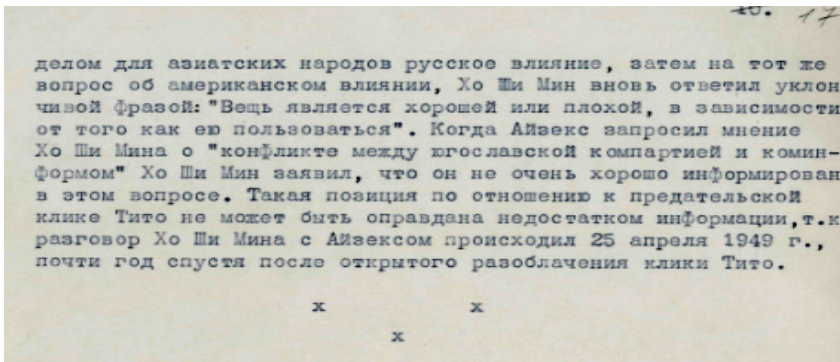
²⁵ До краја педесетих година Хо Ши Мин је живео у скромној чуварској кућици поред дворца – резиденције бившег француског генерал-губернатора, затим је остатак живота провео у специјално изграђеној сојеници. Имао је службени аутомобил *победу*, као поклон од Совјетског Савеза, и одликовао се скромношћу у свакодневном одевању. За разлику од Тита, који се три пута законски женио, имао ћерку и три сина, Хо Ши Мин се није ниједном женио и остао је без потомства.

²⁶ На пример, цитат из рада енглеског историчара Р. Уеста: „Од 1948. године Хо Ши Мин је послушно следио линију Коминформа разобличавања и осуђивања Тита“ (Уест Р., *Тито. Власт силе* (Москва: 2011), гл. 14.

Прва позната реакција руководства ДРВ на совјетско-југословенски раскол односи се на септембар 1948. године, када се на петој конференцији кадрова у извештају секретара ЦК Комунистичке партије Индокине чуло: „Без обзира на то, што су европске компартије значајно зрелије, више зреле и налазе се ближе старијој партији, ВКП(б), они нису могли да избегну непоправљиву ситуацију са југословенском компартјом²⁷ и то због недовољне везе и међусобне помоћи²⁸.

Могуће је претпоставити да је за комунистичко руководство Вијетнама, које је од 1946. године водило борбу против француских колонизатора и њихових помагача, важан био принцип формалног очувања јединства комунистичког покрета и они су у том моменту видели Тита не као „реакционара”, већ политичара који је ставио личне амбиције изнад општих интереса „народно-демократског логера” (тачније, интереса индокинеске револуције, која је у том моменту била тесно повезана с перспективом моралне и материјалне подршке СССР-а).

У априлу 1949. године, у интервјуу Хо Ши Мина америчком новинару Г. Ајзаку, на питање какво је његово мишљење о конфликту између југословенске комунистичке партије и Коминформа, уследио је неодређен одговор да он не располаже поузданом информацијом о том проблему.

Фрагмент аналитичког извештаја о ситуацији у индокинеској компарији, са оценама позиција Хо Ши Мина у односу на „Титову клику”, састављеној у ЦК ВКП(б), јануара 1950. године(РГАСПИ)

²⁷ Имали су у виду раскид односа међу партијама савезницима СССР-а и компартијама у Западној и Источној Европи и КПЈ, који се догодио средином 1948. године.

²⁸ Цит. по: *Исторический архив*, №2 (2008), 95.

За оцену тог одговора постарали су се у Москви. Један од сарадника ЦК ВКП(б) у белешки вишем начелству известио је да таква изјава, ако није фалсификат западних средстава масовних информација, отвара многа питања. Шта више, разматрајући чињеницу да је до времена интервјуа Хо Ши Мина Ајзаксу прошло већ више од годину дана од разобличења „Титове клике“, овај Хо Ши Минов корак нема оправдања²⁹.

О тој чињеници на крају 1949. и почетку 1950. године није заборадио да извести Чан Нгок Занј у свом извештају Москви. Он је недвосмислено циљао на то да резолуција Коминформа о Југославији³⁰ даје „сјајну храну за размишљање“ о правој ситуацији у вијетнамском комунистичком покрету³¹.

Порука Чан Нгок Занја отправљена је из Прага у Букурешт главном редактору новина „За трајни мир, за народну демократију!“ П. Ф. Јудину, који по сведочанствима Н. С. Хрушчова био је један од главних криваца за погоршање совјетско-југословенских односа 1947–1948. године³². Он ју је одатле послао у Спољнополитичку комисију ЦК ВКП(б). Може се претпоставити да је искусни партијски радник Јудин на такав начин наставио да надувава „југословенско питање“, ширећи тако и интриге против Хо Ши Мина и тежећи да код Стаљина изазове негативне асоцијације.

Материјал који је послао Чан Нгок Занј је анализиран и на Старом тргу дошли су до закључка да „неки од исказа Хо Ши Мина заиста изазивају збуњеност, па чак и сумњу“. Постоји низ неправилних и политички нетачних исказа Хо Ши Мина, нагласио је аутор једног од аналитичких пасуса, ако они нису изврнуте од буржоаских телеграфских агенција, а због немања поуздане информације директно из Вијетнама, није могуће проверити аутентичност Хо Ши Минових исказа³³.

Какву је претњу могла да представља таква опрезна оцена приликом изградње односа са ДРВ, јасно је из примера Бугарске, Мађарске или Албаније, где су у то време као „агенти Тита“ означени и изложени репресији комунистички радници који су заузимали

²⁹ РГАСПИ. Ф. 82. Оп. 2. Д. 1157. Л. 16–17.

³⁰ Имала се у виду поменута виша резолуција трећег саветовања Коминформа (новембар 1949. године) «Югославская компартия во власти убийц и шпионов», са позивом члановима КПЈ да свргну „Титову клику“.

³¹ И. Н. Селиванов, „Неудавшаяся акция против Хо Ши Мина. Записка Чан Нгок Дана в ЦК ВКП(б), 1950 г.“ *Исторический архив*, №2, (2008), 95.

³² Хрущев Н. С., *Люди. Годы. Власть*. Т. 3, 143.

³³ Истакнуто у помоћном тексту.

кључне позиције у својим земљама – Трајчо Костов, Ласло Рајек, Кочи Дзодзе и др.

Гледајући прво из Париза, а затим из Прага, како за сарадњу са Титом оптужују те виђене комунистичке функционере земаља „народне демократије”, Чан Нгок Занј је могао очекивати да Хо Ши Мина може стићи иста таква незавидна судбина³⁴, али он није узео у обзир селективног приступа „вође народа” код таквих питања.

Ситуација је за Хо Ши Мина у тим околностима постајала све сложенија и због тога што су неки западни посматрачи након почетка совјетско-југословенског конфликта у њему, као и у кинеском комунистичком лидеру Мао Цедунгу, почели да гледају потенцијалног „азијатског Тита”. Касније је тој теми у познатим „Папирима Пентагона” био посвећен специјални део о предисторији појаве конфликта у Индокини³⁵.

Совјетска картикатаура из 1949. године „Његов пут”, поводом Титове изјаве да Југославија иде ка социјализму својим путем. Хо Ши Мин је тих дана изјавио да „није информисан” о дешавањима у Југославији.

Долазак Хо Ши Мина у Москву фебруара 1950. године, неколико дана после званичног признања његове владе од Совјетског Са-

³⁴ Сви набројани делатници били су стрељани на оптужбама отворених суда, организованих по принципу московских процеса 1936–1938. године.

³⁵ Види: <http://media.nara.gov/research/pentagon-papers/Pentagon-Papers-Part-1.pdf>.

веза, сусрет са Стаљином и другим члановима совјетског руководства, очигледно је утицао на даље званичне оцене северовијетнамског лидера о ситуацији у Југославији и Титовој делатности. Из неутралне позиције, прешао је на критичку. Врло је вероватно да је Стаљин током аудијенције могао да пита, знајући за оптужбе Чанг Нгок Занја³⁶, какав је Хо Ши Минов став према Титу и његовој политици. И да је рекао да „не зна”, консеквенце би у таквој ситуацији могле бити непредвидиве.

Хо Ши Мина је са ставовима Кремља о Титу могла у потпуности да упозна Вера Васиљева, његова блиска пријатељица из времена Коминтерне, која га је, по неким подацима, „припремала” за сусрет са Стаљином³⁷.

Стаљин је у току посете Мао Цедунга СССР-у, од децембра 1949. до фебруара 1950, проверавао лојалност кинеског лидера директним питањима о односима према Титу, али је је он упорно одбацивао Стаљинове инсинуације да има симпатија према осрамоћеном југословенском вођи³⁸.

Такође, треба имати у виду да је после тог екстремног „теста” лојалности, Стаљин од марта 1950. од комунистичке Кине тражио да заступа интересе Совјетског Савеза у односима са ДРВ³⁹.

Директна последица разговора са Стаљином, како је раније речено, било је решење Хо Ши Мина да негативно одговори на Титову иницијативу да се међу два држава успоставе дипломатски односи⁴⁰. И више од тога, сигурно не без сугестија са совјетске стране, почело је зближавање ДРВ са Албанијом, која је била непријатељски настројена према Југославији, и успостављање дипломатских односа међу два земљама. Тако је у лето 1951. године један из ранијих Стаљинових поклоника и истовремено критичара Тита, Е. Хоџа, послао Хо Ши Мину телеграм у ком исказује подршку борби вијетнам-

³⁶ До сусрета са Хо Ши Мином Стаљину су најмање два пута слали извештај о оптужбама Чан Нгок Занја – 31. децембра 1949. и 8. фебруара 1950. године.

³⁷ Детаљније: М. М. Ильинский, *Вьетнамский синдром. Война разведок* (Москва: Эксмо, Јуза, 2005).

³⁸ Види: А. В. Панцов, *Мао Цзедун* (Москва: Молодая гвардия, 2007), 528.

³⁹ Одлука Политбироа ЦК ВКП(б) од 17. марта 1950 (РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 3. Д. 1080).

⁴⁰ Таквим неодобравањем одговорио је и Маоцедунг, када је Тито покренуо иницијативу о могућем признавању Југославије. У разговору са Анастасом Микојаном, специјалним преставником Стаљина који је посетио резиденцију Мао Цедунга још у фебруару 1949. године, кинески комунистички лидер ставио је Тита са Чжан Готаом, једним од лидера КПК, крајем тридесетих година, који је изгубио у борби за власт у КПК и прешао на страну Чан Кајшеха.

ског народа са француским империјализмом⁴¹. Сигурно ни у том случају нису заобиђене „сугестије” из Москве⁴².

Такође треба приметити да је у марту 1951. године одржан конгрес представника левих снага Вијетнама, Камбоџе и Лаоса, на ком је обзнањено стварање Јединог фронта народа Индокине, који је у потпуности могао да представља почетак процеса образовања већ поменути Индокинеске Федерације, која би обједињавала три државе региона под патронатом Вијетнама. Тај план је постојао код вијетнамских левих снага већ тридесетих година, али стално су наилазили на одбијање Кмера и Лаошана, које таква перспектива није радовала⁴³.

У једном од својих писама Москви Чан Нгок Занј такође је истицао то питање. Он је сматрао да покушајем спровођења до краја идеје „Федеративне републике нових демократија Индокине” (тачније „режима стражара” над Лаосом и Камбоџом, који су независне државе) Хо Ши Мин и његови сарадници терају воду на воденицу „француског империјализма”, који је „у току целог века покушавао да распали расну мржњу” међу индокинеским народима⁴⁴.

Већ смо нагласили да је Стаљин пре почетка совјетско-југословенског конфликта одобрио идеју „Балканске федерације” са престоницом у Београду, у чији је састав требало да уђу Југославија, Румунија, Бугарска и Албанија. Тек средином 1948. године у СССР-у су почели

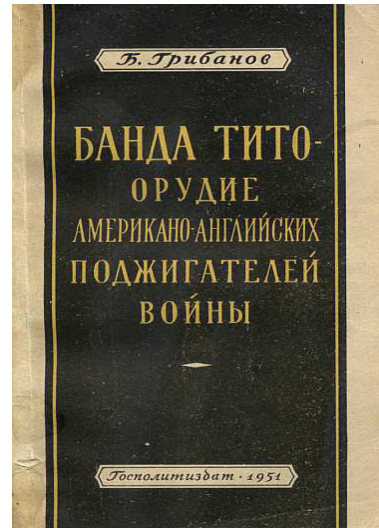
⁴¹ Први текст поруке Хоџе био је публикован у главном албанском партијском листу „Глас народа” 2. септембра 1951. године.

⁴² У ширењу утицаја СССР-а на Албанију под утицајем совјетско-југословенског раскола види: Александар Животић, „Советско-југославски конфликт и укрепление советского влияния в Албании. 1948–1953 гг”, Москва и Восточная Европа. Советско-југославски конфликт и страны советского блока. 1948–1953 гг. *Очерки истории* (Москва: Санкт Петербург, 2017). Такође видети и: Aleksandar Životić, *Jugoslavija, Albanija i velike sile 1945–1961* (Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011).

⁴³ Већ у јуну 1951. године била је образована самостална Народно-револуционарна партија Камбоџе, а 1955. Народна партија Лаоса. За разлику од ПТВ, они су радили у илегалу и своје постојање објавили су тек средином седамдесетих година.

⁴⁴ У току 1949. године у Париз је дошао ради студија будући лидер камбоџанских комуниста Салот Сар (Пол Пот). Много година касније, дошавши на власт, он је објавио такозвану „Црну књигу”, у којој је са критичке позиције оцењивао вијетнамске идеје „Индокинеске Федерације” као инструмента успоставе хегемоније над камбоџанским народом (Види: Ministère des Affaires Etrangères du Kampuchea Démocratique. *Livre noir: faits et preuves des actes d'agression et d'annexion du Vietnam contre le Kampuchea* (Phnom Phen. 1978). Као одговор у Ханоју публикована је брошура „Историја вијетнамско-кампучанског конфликта”, где је категорички одбациван такав приручник руководства КПИК (Види: *Le conflit Vietnam-Kampuchea* (historique). (Hanoi: 1979). P. 3–7.

јавно да осуђују ту идеју. Због тога је Стаљина мога да има и негативну асоцијацију поводом „Индокинеске федерације“⁴⁵.

„Светло и Сенка” 1951. године: нова слика Хо Ши Мина, који најљубиво чита централни партијски лист с великим портретима Лењина и Стаљина на првој страни и корице књиге о Југославији са пригодним називом, издате у Москви.

Главне формалне претензије Москве у односу на Тита крајем 1949. и почетком 1950. године, поред жеље за „интернационализацијом” Југоисточне Европе путем стварања „Балканске федерације”, била је и оптужба да Тито жели да „раствори” Компартију Југославије у Народном фронту, те самим да ослаби њену руководећу улогу у друштву. Нешто слично планирали су, применљиво на територији Француске Индокине, и вијетнамски комунисти, створивши, мимо Вијетнама, 1946. године, и фронт Лиен Вјет. И по том питању код Стаљина је могла да се појави негативна асоцијација у односу на Хо Ши Мина.

Постоји и други угао гледања. Њега је је формулисао руски историчар и дипломата Игор Бухаркин. По његовом мишљењу, Стаљин није допустио другачије мишљење при решавању важних пи-

⁴⁵ У 1978. у Пномпену је публикована „црна књига” о камбоџанско-вијетнамским односима, од сарадника Пола Пота који су се тада налазили на власти, а садржала је бројне факте који, по њиховом мишљењу, сведоче о стремљењу хошиминовског Вијетнама да успостави контролу над Камбоџом. *Livre Noire. Phnom Penh, 1978.* У Вијетнаму су оповргли сличне оптужбе. Види: *Dossier Kampuchea*. Т. 1-3. Hanoi, 1978-1979.

тања. Ипак, по његовим информацијама, није било негативних реакција на решење вијетнамских комуниста да 1951. преименују компартију Индокине у Партију рада. Годину дана пошто је је Комунистичка партија Југославије преобразована у Савез комуниста, уследила је оштра критика тог решења⁴⁶.

Таква преименовања (у партије рада, радника) у била су 1948. години урађена по иницијативи Стаљина у Албанији и Мађарској. У РГАСПИ се налазе одговарајући документи са извештајем Хо Ши Мина у ЦК ВКП(б), да ће он преименовати партију руководећи се баш тим преседанима⁴⁷.

У прилог томе постаје јасно да је „југословенски фактор” не мало утицао на Стаљина приликом избора политике према комунистичким лидерима који су дошли на власт у земљама „народне демократије”. И Хо Ши Мин са својим истомишљеницима у Вијетнаму није био изузетак у тим односима.

„Рани” Хрушчов, Тито и Хо Ши Мин

Негативна позиција у односу на Југославију и њеног вођу у потпуности је природна за живота Стаљина, али је напуштена са новим представницима партијских и државних лидера СССР-а који су 1953–1956. године почели најпре међудржавне, а затим и међупартијске совјетско-југословенске контаката. По мишљењу руског историчара А. Б. Едемског, у глобалним спољнополитичким реалностима процес нормализације совјетско-југословенских контаката имао је важан утицај како на цео међународни систем односа због важног геополитичког положаја Југославије, тако и на односе унутар земаља социјализма⁴⁸.

Лидери држава „народне демократије”, под утицајем нових ветрова из Кремља, морали су да снизе свој „антијугословенски” пламен, а пред Хо Ши Мина, који се нашао у веома неугодном положају,

⁴⁶ И. В. Бухаркин, *н. д.*, 137. По мишљењу Бухаркина, то је сведочио о особеном таленту Хо Ши Мина да се договори са Кремљом о таквим питањима. У ствари, како сведочи једна белешка са заседања Президијума ЦК КПСС 1956, Хо Ши Мин је био против преименовања партије, а Стаљин га је натерао да то уради. Види: Президиум ЦК КПСС. Т. 1 (Москва: РОССПЭН, 2004), 80.

⁴⁷ РГАСПИ. Ф.82. Оп.2. Д. 1157. Л. 85. Види такође реплику Анастаса Микојана при расуђивању пројекта о нацрту извештаја Никите Хрушчова на XX конгресу КПСС. Президиум ЦК КПСС. Т. 1. (Москва: 2004), 80.

⁴⁸ Детаљније: А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953-1956 гг.* (Москва: Наука, 2008), 7.

постављено је питање о успостављању званичних контаката са Југославијом.

Карактеристично је да је Хо Ши Мина, за разлику од лидера других држава „народне демократије”, совјетски руководиоци нису директно информисали о коренитим изменама у односима са Југославијом, који су подвучени током припрема совјетске делегације⁴⁹ (у Вијетнам). Могуће је препоставити да су као компензација за овакав вид „непријатности”, за време Хо Ши Минове званичне посете Совјетском Савезу, у мају – почетком јуна 1955, Ханоју дата додатна финансијска средства и материјална помоћ, без којих би економији ДРВ било јако тешко да реши задатке социјалистичке изградње⁵⁰.

Ускоро након одласка Хо Ши Мина из СССР-а Хрушчов, Булганџин и Микојан отишли су у Београд ради „помирења”. Ханој се нашао у веома сложеној и збуњујућој позицији. Давши педесетих година безрезевну подршку линији Стаљина, сада је требало да објасне партијском активу, те и народу, због чега се све тако нагло окренуло у оценама Југославије.

У то време у ДРВ одвијала се, уз помоћ кинеских саветника, аграрна реформа коју је одобрио још Стаљин, а која се спроводила уз велике потресае и масовне репресије. Методи њеног спровођења у потпуности су се разликовали од изградње села у Југославији⁵¹.

На XX конгресу КПСС делегацију ПТВ водио је Чонг Тин, њен дугогодишњи генерални секретар и један од идеолога „аграрне реформе”, који је добио текст иступања Хрушчова о култу личности Стаљина ради упознавања⁵². У том извештају говорило се и о неправилној позицији Стаљина у односу на Југославију и Тита.

По доласку у Ханој „тајни извештај” је размотран на специјално сазваном пленуму, а учесници су, пошто су саслушали Чонг Тина о ономе што се десило на двадесетом конгресу, били су потпуно збуњени, те су након тога послали писмо у Москву под називом „О не-

⁴⁹ Совјетско руководство предложило је партијама које су улазиле у састав Коминформа да се одрекну резолуције из 1949. године о Југославији, но притом инсистирајући да су неправилна дејства предузеле обе стране конфликта. Види: Президиум ЦК КПСС, 1954–1964. Постановления. Т. 2 (Москва, РОССПЭН, 2004), 88–90.

⁵⁰ Види: И. А., Конорева И. Н., Селиванов *Документальная история советско-вьетнамских отношений*, 152–153.

⁵¹ Види: *Черная книга коммунизма* (Москва: Три века истории, 2001), 526–529; И.Н Селиванов. *Трудный диалог после XX съезда*, 60–64; В. Szalontai, „Political and Economic Crisis in North Vietnam. 1955–1956”, *Cold War History*, № 4, V. 5, (2005), 395–426.

⁵² Њему, као и другим вођама делегација „братских партија” земаља социјализма, у ЦК КПСС су уручили нумерисани примерак извештаја.

ким питањима линије и развијања вијетнамске револуције” и замолили да у Ханој дође неко од совјетских руководиоца ради додадних разјашњења⁵³.

Истовремено су о ситуацији у ДРВ у вези са жестоким мерама у аграрној реформи и чисткама у ПТВ стизала узнемирујућа писма, па је послат нови представник СССР-а М.В. Зимјанин⁵⁴.

Антијугословенска пропаганда стаљинистичких позиција прожимала је цео идејно-политички рад ПТВ, тако да је престројавање на нову линију било веома сложено.

Анастас Микојан разговара са Хо Ши Мином у Ханоју, април 1956.

Питање о успостављању званичних односа међу ДРВ и ФНРЈ било је постављено на иницијативу северновијетнамске стране за време боравка у Ханоју у априлу 1956. године члана Президијума ЦК КПСС, једног из најближих истомишљеника Хрушчова, Анастаса Микојана, посланог туда ради исправке ецеса у аграрној реформи и разјашњења XX конгреса⁵⁵.

За време једног из заседања Политбироа ЦК ПТВ, у којем Микојан није само присуствова, него и узимао активно учешће, Хо Ши

⁵³ Види: ГАРФ. Ф. Р-5446. Оп. 98с. Д. 704. Л. 6–7.

⁵⁴ Информација из књиге: М. Бублеев, *Непобежденный* (Минск: Городец, 2007). Њен аутор, син Зимјанина, пренео је ту информацију од оца, који је умро 1995. године. У архиву потврде датог факта нису нађене, но може му се веровати.

⁵⁵ Детаљније о посети Микојана Хану види: И. Н. Селиванов, „Трудный диалог после XX съезда КПСС”, *Азия и Африка сегодня*, №9, (2013), 60–66.

Мин је информисао, да се југословенски амбасадор у КНР као одговор на обраћање амбасаде ДРВ у тој земљи о жељама да са ФНРЈ успостави дипломатске односе, одговорио у таквом духу, да је то питање „требало одложити”. У потпуности је могуће, да је то била реакција на одбијање Хо Ши Мина у току 1950. о сличном признању.

Совјетски гост је рекао вијетнамски колегама о значајном побољшању совјетско-југословенских односа. Микојан и лидери ПТВ су се договорили, да се амбасадор ДРВ у КНР при сусрету у Пекингу са југословенским колегом, њега пита о разлозима одлагања руководства ФНРЈ питања о одлагању успоставе дипломатских односа. Осим тога, северовијетнамски дипломата ће питати југословенског амбасадора да преда писмо Титу са жељом Хо Ши Мина, да он уквиру својих радних контаката за време боравка у Паризи и Делхиј „добротворно одговори” његовој земљи⁵⁶.

Микојан је о обављеном саветовању у Ханоју, по повратку у Москву, информисао новог југословенског амбасадора у СССР В. Мићуновића, рекавши му, да су решења XX конгреса КПСС „била једнодушно подржана” руководством ДРВ („од стране вијетнамских другова”)⁵⁷.

Судећи по индиректним знацима, Хо Ши Мим и његово окружење није радовало зближавање Москве и Београда, исто као ни мирољубиви тонови према Јужном Вијетнаму, који је демонстрирао за време своје посете Микојан.

Тридесетог октобра 1956. године, у току веома критичних догађаја у Мађарској, у Совјетском Савезу била је обнародована Декларација владе Савеза СССР „О основама развијања и даљег утврђивања пријатељства и сарадње међу Совјетским Савезом и другим социјалистичким државама”, из садржаја који је следио, да се на пут изградње социјализма може ићи различитим путевима. По поштену коментару А. Б. Едемског, Југославија је у том контексту постала први изузетак постојања социјалистичке земље изван јединственог система, који је предводио Совјетски Савез, што је давало потенцијалне могућности другим земаљама социјалистичког лагера да траже друге путеве развијања и не обавезно при совјетском надзору⁵⁸.

За Москву, у нашем виђењу, та околности била је неприхватљива у условима „хладног рата”, из угла његових глобалних интереса.

⁵⁶ ГАРФ. Ф. Р-5446. Оп. 98с. Д. 704. Л. 115.

⁵⁷ Исто. Д. 702. Л. 178.

⁵⁸ А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, 8.

Закључак

Какве закључке можемо извести на основу размотреног од стране нас материјала?

Југославија и Северни Вијетнам стајали су одвојени у развоју совјетске политике према земљама „народне демократије“, која је у главном одређена специјалном природном односа између Кремља и њихових ауторитативних лидера- Јосипа Броза и Хо Ши Мина, према поузданој оцени једног западног аналитичара „крсташима комунизма“.

После почетка совјетско-југословенског конфликта за Стаљина односи лидера ове или те комунистичке или раднике партије ка „клики Тита“ постали су скоро главни критеријум „пријатељства“ ка Совјетском Савезу и од те позиције много је зависило даље пружање економске или друге врсте подршке.

За Хо Ши Мина нису били синоними концепт „социјалистички(народно демократски) лагер“ и „совјетски блок“, је у последњи након 1948-1949. Југославија није ушла. После неких колебања у току 1948-1949 године и признања ДРВ од стране Совјетског Савеза почетком 1950. године, за њега је главно било очувања јединства у формату „совјетског блока“.

После XX конгреса КПСС и осуђивања култа личности Стаљина отвориле су се могућности за југословенско-северовијетнамско зближавање на бази „социјалистичких вредности“, што је објективно било у интересу Москве, која је стремилa очувању јединства међу државма, које су се изјасниле за „социјалистички пут“.

са руског превео Владимир Гујанчић

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори:

Архив Југославије – фонд 837 (Кабинет председника Републике)
Руски државни архив друштвено-политичке историје (РГАСПИ)
Државни архив Руске Федерације (ГАРФ)

Објављени извори:

Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руковођилаца Југославије и СССР. Т. 1. 1946–1964. Т. 2. 1965–1980 (Београд: Архив Југославије, 2014–2016).

Livre noir: faits et preuves des actes d'agression et d'annexion du Vietnam contre le Kampuchea (Phnom Phen: Ministère des Affaires Etrangères du Kampuchea Démocratique. 1978)

Le conflit Vietnam-Kampuchea (historique), (Hanoi: Ministère des Affaires Etrangères, 1979).

Штампа:

Литературная газета

Газета

Огонек

Исторический архив

Литература:

Бондарев, Никита В., *Загадка Тито: Московские годы Иосипа Броза (1935–1937 гг.)*. (Москва: ФИВ, 2012).

Бублеев, Михаил, *Непобежденный* (Минск: Городец 2007).

Гуренко, Юрий С., *Сталин-Тито* (Москва: Издательство политической литературы, 1991).

Джилас, Милован, *Лицо тоталитаризма* (Москва: Новости, 1992).

Едемский, Андрей Б., *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953-1956 гг* (Москва: Наука, 2008).

Životić, Aleksandar, *Jugoslavija, Albanija i velike sile 1945–1961* (Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011).

Животич, Александар, „Советско-югославский конфликт и укрепление советского влияния в Албании 1948–1953 гг”. *Москва и Восточная Европа. Советско-югославский конфликт и страны советского блока. 1948–1953 гг. Очерки истории.*, ур. Т. В. Волокитина, А. С. Аникеев (Москва: Институт славяноведения РАН; Санкт Петербург: Нестор история, 2017), 326–348.

Ильинский, Михаил М., *Вьетнамский синдром. Война разведок* (Москва: Эксмо, Яуза, 2005).

Конорева, Ирина А., Селиванов, Игор Н., *Документальная история советско-вьетнамских отношений. 1945–1955* (Курск: КГУ, 2016).

Панцов, Александр В., Мао Цзэдун (Москва: Молодая гвардия, 2007).

Селиванов Игор Н., „Неудавшаяся акция против Хо Ши Мина”, *Вопросы истории*, №2, (2008), 86–111.

Селиванов Игор Н., „Чан Нгок Дан”, *Вопросы истории*, №4, (2013), 50–63.

Селиванов Игор Н., „Трудный диалог после XX съезда КПСС”, *Азия и Африка сегодня*, №9, (2013), 60–66.

Селиванов Игор Н., *Сталин, Хо Ши Мин, и «дело» Чан Нгок Дана* (Курск: КГУ, 2014).

Селиванов, Игор Н., *„Это будет ценный подарок, который Вы делаете нашей молодой партии...” (история создания учебного пособия для коммунистов Вьетнама), Россия и АТР, №3 (2015), 164–176.*

Szalontai, Balazs, *„Political and Economic Crisis in North Vietnam. 1955-1956”, Cold War History, № 4, V. 5 (2005).*

Уест Р., *Тумо. Власт силе* (Москва: 2011).

Хрущев, Никита С., *Люди. Годы. Власть. Кн. 3* (Москва: Московские Новости, 1999).

Черная книга коммунизма (Москва: Три века истории, 2001).

Prof. Dr. Igor Selivanov,

FACULTY OF HISTORY KURSK STATE UNIVERSITY

(RUSSIAN FEDERATION)

THE «YUGOSLAV FACTOR» IN

SOVIET-VIETNAMESE RELATIONS (1948–1956)

(Summary)

The issue of the «Yugoslav factor» influence over the development of the relations between the Soviet Union and the Democratic Republic of Vietnam has been revealed in the article. The events, happened from the beginning of Soviet-Yugoslavian conflict till the reestablishment of the normal relations between the Soviet Union and Yugoslavia, have been investigated. In 1948-1953 none of the communist leaders took the risk to sin against the Soviet leader in spite of the absurdness of accusing the Yugoslavian leaders. Vietnam did not fail to accuse Tito due to his attitude to Stalin. While investigating the problem of the split between Yugoslavia and other socialist countries including Vietnam, the data taken from the Russian archives have been used. The article describes how Vietnamese oppositionists, being communist party members, tried to use Stalin's accuse regarding Tito to draw an analogy between Tito and Ho Chi Minh. It was done to exacerbate the intraparty struggle within the Vietnamese liberation movement. These attempts were not successful as Stalin chose Ho Chi Minh and invited him to the Soviet Union in February 1950. Afterwards Ho Chi Minh started criticizing Yugoslavian political regime basing on the conclusions having done by the Soviet Union authorities.

After the condemnation of Stalin's personality cult in 1956, the possibilities for Yugoslavian and the North-Vietnamese rapprochement basing on «socialist values» appeared. It was in favor of Moscow which wished to keep the unity among the states having declared their «socialist choice».

KEY WORDS: *International relations, Yugoslavia, USSR, North Vietnam, Ho Shi Min, Stalin, Khrushchov, Tito*

Документа

Критичко издање научне грађе
Примљен: 15. септембра 2018.
Прихваћен: 23. новембра 2018.

УДК 94:336(497.11)"1941"(093.2)
COBISS.SR-ID 275303692

Др Наташа Милићевић, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

БЕОГРАД

e-mail: natasa.milicevic@mts.rs

О ПАРТИЗАНСКОЈ ВЛАСТИ, „КАПУТАШИМА” И НОВЦУ: СВЕДОЧЕЊЕ НЕДИЋЕВОГ ЧИНОВНИКА О УЖИЧКОЈ РЕПУБЛИЦИ*

АПСТРАКТ: У историографији се пуно писало о првој слободној територији у окупираној Европи у Другом светском рату – Ужичкој републици. Чини се да је већ све речено. Међутим, непознати извори или читање већ познатих извора често зна да допуни постојећа знања или да пружи сасвим нови угао посматрања већ добро знаних појава или догађаја. У овом раду се, поред уводне студије, доноси управо један такав извор, који представља недовољно познато сведочење Недићевог чиновника о Ужичкој републици. Сведочење нуди унеколико познату, али и многим новим појединостима допуњену слику о Ужичкој републици.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ужичка република, историографија, партизанска власт, чиновници, финансије

У историографији се много писало о Ужичкој републици, првој слободној територији у окупираној Европи у Другом светском рату. Ужичка република није могла бити заобиђена у ниједној анализи већег историјског проблема рата, посебно на територији окупиране Србије у лето и јесен 1941. године. О њој се писало било да је реч о устанку оба покрета отпора и њиховом међусобном односу, ставу и одговору домаћих власти под окупацијом до немачке офанзиве у

сламању устанка.¹ Обрађени су готово сви сегменти њеног трајања, од борби, преко стварања органа власти, личности које су је водиле, организације живота, до начина на који је престала да постоји.² Указивано је на њен значај не само у оквиру ослободилачке борбе већ и у оквиру југословенске револуције.³ Није зобиђена ни њена међународна, пре свега европска важност у склопу борбе против фашизма.⁴ У новије време пратила се и атмосфера која је владала међу свим странама на слободној територији.⁵ Ипак, треба нагласити да се у већим радовима о Другом светском рату она помињала успут, као део једног ширег процеса ратних догађања. Прву целовиту анализу њеног трајања дао је историчар Венцеслав Глишић, који је можда и

* Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи ратвитац и положај у европској/светској заједници* (№ 47027), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Због великог броја радова, издвајамо само оне најзначајније, који размању шире оквира рата а дотичу се Ужичке републике, попут радова Бранка Петрановића (*Србија у Другом светском рату 1939–1945* (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992); *Револуција и котрареволуција 1941–1944*, (Београд: Издавачка радна организација „Раd”, 1983); *Револуција и покрети отпора у Европи 1939–1945*, 1–2 (Скопље: Завод за унапредување на стопанството во SRM „Samoupravna praktika”), 1985), Јована Марјановића (*Дража Милошевић између Британца и Немца*, 1 (Загреб: Globus, 1979); *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941* (Београд: Институт друштвених наука, Оделjenje за историјске науке, 1963), Косте Николића (*Историја равногорског покрета 1941–1945*, 1–3, (Београд: Српска реч, 1999), Горана Давидовића и Милоша Тимотијевића (*Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја 1–3*, (Чачак, Међуопштински историјски архив – Народни музеј; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја; Краљево: Народни музеј, 2003), Милана Борковића (*Котрареволуција у Србији. Квинслишка управа 1941–1944*, 1 (Београд: Sloboda, 1979) итд.

² Поред радова Венцеслава Глишића (*Ужичка република* (Београд: Nolit, 1986)), поменута питања детаљно су анализирана у зборницима са скупова посвећених Ужичкој републици (*Ужичка република 1–2* (Београд: Експорт-press, 1978) и зборницима сећања и записа о Ужичкој републици (*Ужичка република: записи и сећања*, 1 (Титово Ужице: Народни музеј – Музеј устанка 1941, 1981); *Ужичка република: записи и сећања 2* (Титово Ужице: Народни музеј, 1983), као и чланака у локалном часопису *Ужички зборник*, у којем је велики број радова посвећен управо разним аспектима њеног постојања (О томе више и у: Драгослав Родаљевић, Александар Савић, „Библиографија Ужичког зборника”, *Ужички зборник* бр. 31/2 (Ужице: Народни музеј, 2007), као и у *Ужички зборник* бр. 35 (2011)).

³ Венцеслав Глишић, „Улога и значај Ужичке републике 1941–1945”, у: *НОР и револуција у Србији 1941–1945* (Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1972), 7–19.

⁴ Венцеслав Глишић, „Спољнополитички аспекти Ужичке републике”, *Ужички зборник* бр. 10 (1981), 101–126; *Исти, Ужичка република*, 212–248.

⁵ Петар Ристановић, „Ужичка република у мемоаристици”, *Војноисторијски гласник* бр. 2 (2010), 108–135.

најзначајнији историчар Ужичке републике.⁶ У поменутих радовима приметно је постојање две врсте са посебним општим одликама. Прву врсту чине радови углавном настајали у време до деведесетих година 20. века, који су истицали пре свега позитивне стране њеног постојања. У њима се, посебно до осамдесетих година, примећује снажан утицај идеологије и политике. Због тога су и занемарене негативне појаве током партизанске власти, попут страдања идеолошких или политичких непријатеља. А онда и када су поменуте, сврставане су у борбу против „пете колоне”, „сарадника окупатора” и сл.⁷ Друга врста радова настала, после деведесетих година, управо је наглашавала ту мало обрађену страну и страдалим личностима давала људски лик.⁸ Тада се могло сазнати и да се међу убијеним личностима налазе и они за које се, бар како истраживања показују, не зна тачан разлог страдања.⁹

Из управо поменутог чини се да је све речено о Ужичкој републици. Међутим, непознати извори или читање већ познатих извора често зна да допуни постојећа знања или да пружи сасвим нови угао посматрања већ добро знаних појава и догађаја. Некада и да напросто отвори нека нова питања. Документ који презентујемо састоји се из два дела и представља недовољно познато сведочење Недићевог чиновника о Ужичкој републици. Налази у Недићевој архиви Војног архива. Он пружа, уопштено говорећи, унеколико познату али и у многим појединостима допуњену слику о Ужичкој републици. Чини нам се да је само сведочење вишеструко значајно. Најпре, реч је о сведочењу аутора који је високо позиционирани чи-

⁶ Venceslav Glišić, *Užička republika*, (Београд: Nolit, 1986). Уз В. Глишића, о Ужичкој републици писали су доста и публицисти: Јован Радовановић, *Ужичка република. Слободна оаза у окупираној Европи 1941* (Ужице: Народни музеј – Арт плус; Београд: Санимекс, 2011); *Исти, 67 дана Ужичке републике* (Београд: Просвета, 1961); Дојчило Митровић, *Западна Србија 1941* (Београд: Нолит, 1975).

⁷ Glišić, *Užička republika*, 152.

⁸ Гојко Шкоро, *Истина је у именима. Страдали у Ужичком округу у Другом светском рату*, (Ужице: Спомен обележје „Кадињача”, 2002).

⁹ Можда је у том смилсу посебно карактеристичан пример познатог међуратног сликара Михаила Миловановића, којег је партизанска власт стрељала непосредно пред повлачење из града. М. Миловановић је живео у Рибашевини поред Ужица. Према забележеним сећањима, изгледа да је у том месту било јако упориште четника и да им је сваки човек, а посебно богат и угледан, био сумњив као припадник супротне стране, противник револуције и непријатељ народа. Михаило Миловановић је, осим тога, због одличног знања немачког језика, често интервенисао за ухапшена лица, међу којима је било и комуниста и припадника партизанског покрета (О томе више у: Ђорђе Пилчевић, *Академски сликар Михаило Миловановић: живот и дело 1879–1941* (Ужице: АРТ – друштвено предузеће за приказивање филмова, културу, просвету и уметност) 1998).

новник административне управе Дринске бановине са седиштем у Ужицу. Његово име је било Стеван Жутић. Био је задужен за финансије бановине. Осим кратког времена, за време трајања Ужичке републике све време је био у Ужицу. Из Ужица је отишао одмах након одласка партизана. Практично је провео скоро два месеца под партизанском влашћу. Сведочење, у облику саслушања, настало је непосредно по његовом повратку у Београд. Дао га је, после позива, у Министарству унутрашњих послова, најкасније 24. децембра 1941. То је датум који се налази на другом делу документа, иако је први део саслушања сасвим сигурно обављен нешто раније. Отуда произлази и друга вредност његовог сведочења. Оно не само да представља лични доживљај аутора који сведочи одмах након преживљених догађаја, већ доноси и сазнања о стању у Ужицу и околини за време партизанске власти. Његово сећање, што је занимљиво, одликује извесна непоузданост. Она је на први поглед видљива, јер меша ко је када имао власт у граду, ког дана су у град ушли партизани и сл. Није спорно, што показују многи подаци, да је ипак био упућен у дешавања у граду и околини. Он углавном потврђује све оно што смо знали о партизанској власти. Можда су најзанимљивији они делови сведочења који говоре о односу партизанске власти према чиновницима, које погрдно зову „капуташима”, у које и сам спада, као и делови који говоре о стању финансија за које је као в.д. начелник био задужен.

Међутим, оно што овом сведочењу даје посебну вредност, која је и површном читаоцу видљива, јесте сам начин сведочења, као и одређена дистанцираност приликом излагања догађаја. Може се говорити и о извесној уопштености, односно штурости сведочења. То је једним делом последица недовољног познавања средине у коју је тек дошао крајем августа 1941, док је другим делом последица околности у којима то чини. Вероватно су обе имале утицаја. Чини се, међутим, да је ипак много више значаја имала друга последица. Разлог се налази у чињеници да аутор, чак и када се радило о њему самом, показује извесну уздржаност у изношењу сећања, посебно детаља. Оно што је неспорно јесте да је Стеван Жутић, као и остали чиновници, био принуђен да после слома устанка и реокупације простора Ужичке републике објашњава како се понашао под партизанском влашћу. Тада су за чиновнике основане анкетне комисије које су испитивале да ли су се компромитовали сарадњом са комунистима, да ли су им добровољно пришли или под принудом. Означени су чак и они чиновници који то нису урадили, већ су се пасивно држали. Пасивност је у овој ситуацији схваћена као подршка комунистичкој акцији. Од степена установљене кривике зависила је и

њихова казна. Они који су пришли комунистима слати су у логоре, други, који су били принуђени да им приђу, премештани су у крајеве где их становништво није познавало, трећи, за које се утврдило да су се држали по страни, а заправо су помагали комунистички отпор, требало је лишити чиновничких права, а то је значило и посла.¹⁰ Стеван Жутић је тога био несумњиво свестан, што се одразило и на само сведочење. Његов начин излагања није остао непримећен. Одмах је означен као сумњив. Високи представник Министарства унутрашњих послова, чији је потпис недовољно читак, само излагање назвао је „дечијим причама”. Због тога је поново захтевано његово сведочење о догађајима, односно саслушање. Од њега се тражило да одговори на неколико питања:

Прво, да „да тачне податке о издатим платама – где су признанице – о датим сумама”.

Друго, да „тачно изјави: који су од чиновника компромитовали тј. понашали се, радили и петљали – што нису морали и на шта их нико није присиљавао. Да таквих има – ми знамо.”

Треће, да пружи „много више података о самим партизанима што сигурно може после 2 месеца живота међу њима”.¹¹

Одговори на та питања предмет су излагања другог дела документа, који је прикључен првом. Стеван Жутић, међутим, ни тада није давао опширније одговоре, осим ако се нису тицали његове непосредне одговорности, а то су финансије банске управе.

ЗАПИСНИК

Приступа позван Стеван Жутић, виши секретар Мин.(истарства) финансија и вршилац дужности Начелника финансиског одељења Банске управе дринске бановине у Ужицу,¹² сада настањен у

¹⁰ Војни архив (ВА), Недићева архива (Нда), 1-19-2, Конференција председника „Владе народног спаса” Милана Недића и министра унутрашњих послова Милана Ж. Аћимовића са новопостављеним окружним начелницима у Србији, Београд, 27. децембар 1941; О томе и у: Nataša Milićević, „Činovnici u okupiranoj Srbiji 1941–1944”, *Istorija 20. veka* br. 2 (2018), 69–86.

¹¹ Поменути високи представник Министарства унутрашњих послова је захтев да се Жутић поново саслуша забележио руком на последњој страни правог дела саслушања (ВА, Нда, 20А-4-44, Записник саслушања Стевана Жутића).

¹² Србија је, после немачке окупације, у административно-управном погледу остала до краја 1941. године подељена на три бановине – Дринску, Дунавску и Моравску. Дринска бановина је, као и остале, наставила да постоји у суженом територијалном опсегу; остала је без дела Босне и Херцеговине који је припао Независној Држави Хрватској и обухватала је само њен источни део, који се нашао у саставу окупиране Србије. Седиште јој је из Сарајева премештено прво у Ваљево, а

Београду, у улици Краљице Марије бр. 45,¹³ па у записник даде следећу изјаву:

І ОПШТЕ СТАЊЕ

Као виши секретар Мин.(истарства) финансија био сам одређен другом половином месеца августа т.(екуће) г.(одине) за вршиоца дужности начелника финансиског одељења Банке управе дринске бановине у Ужице, камо сам стигао 26 августа. Већ у то време власти су имале пуне руке посла са одметницима. Дана 23 септембра т. (екуће) г.(одине) /у суботу/ 1941 дошао је у Ужице одред четника на челу са војводом Ђекићем¹⁴, који је био примљен од немачког команданта града Ужице.¹⁵ Ноћу пак од суботе на недељу немач-

онда крајем јуна 1941. године у Ужице. За бана је постављен Илија Поповић, адвокат и председник шабачке општине (Љубодраг Димић, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, књ. III (Нови Сад: Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, „Беседа, Издавачка установа православне епархије Бачке, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2001), 225; *Историја Ужица (1918–1975)*, II (Ужице: Институт за савремену историју – Спомен обележје „Кадињача, 1992), 235; *Ново време*, 25. јун 1941, 4; *Исто*, 21. јул 1941, 3).

¹³ Грешка, Стеван Жутић је живео у Краљице Марије 145, што је тачно забележено у другом делу овог документа (Историјски архив београда (ИАБ), Управа града Београда (УГБ), Картоотека житеља, Стеван Жутић).

¹⁴ Војвода Радомир Т. Ђекић Ђедо, војвода златарски, припадао је четницима К. Пећанца. Био је на челу Златиборског четничког одреда. Он је ушао у Ужице 21, а не 23. септембра. Војвода Ђекић је до почетка јуна 1941. боравио у Црној Гори (планина Чакор код Берана), одакле се са неколицином припадника пребацио на Златибор. Током јула и августа 1941. стварао је одред, који је имао око 160 људи. У његовом саставу били су припадници Јаворског четничког одреда на челу са комадантом Божићем Ђосовићем-Јаворцем и Ђуром Смедеревцем из Моравичког среза. Он је преузео, после одласка Немаца, управу града Ужица. Убрзо је без борбе предао град партизанима. Одатле је нешто касније са својом групом отишао у Босну, па на Динару. После повратка из области Динаре, средином 1944. године, био је ухапшен од четника због самовоље. Преки суд 4. групе журишних корпуса осудио га је на смрт. Стрељан је испред Ушћа (ИАБ, *Befehlschaber der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdeist /Заповедник полиције безбедности и службе безбедности (BdS), D-347, Персонални досије Ђекића (војводе); Милутин Живковић, Независна Држава Хрватска у Србији 1941. Усташки режим у Прибоју, Препољу, Новој Вароши и Сјеници (април-септембар 1941)*, (Београд: Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић”, 2018), 212; Богић-Красић, „Четници у ужичком крају 1941. године”, *Ужички зборник*, 35 (2011), 200; Потпуковник Манојло Кораћ, *Између Драже и Недића* (Крагујевац: Погледи, 2015), 7, 8, 27–28, 30, 32–34, 36–38, 47–54, 63–65, 71–74; Милосав Самарџић, *Генерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета*, Друга књига (Крагујевац: Погледи, 2005), 80; Милосав Самарџић, *Генерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета*, Пета књига (Крагујевац: Погледи, 2010), 505–507).

¹⁵ У Ужицу је већ на почетку окупације формирана фелдкомандатура 816. Први фелдкомандант (обласни командант) био је пуковник Штокхаузен (Stockha-

ки гарнизон са пуном опремом напустио је Ужице и отпутовао за Чачак преко Ужичке Пожеге. Четници у малом броју остали су у Ужицу, а команду места преузео је жандарм.(еријски) потпуковник Цветковић.¹⁶ У малом месту наступио је потпуно миран и нормалан живот. Ово стање потрајало је кратко време јер су четници остали у граду још само дан и по т.ј. 24 и 25 IX до подне, а већ 25 IX после подне око 5 сати по одласку четника ушли су у Ужице партизани.¹⁷ Тога дана баш била је узбуна, сирене су објављивале долазак авиона и грађанство је претежним делом напустило варош. Чим су ушли у варош партизани су поставили страже на улазима и пред јавним зградама. Истог дана притворили су бана¹⁸, представника општине Мирковића¹⁹, среског начелника Барбуловића²⁰ и претстојника град-

usen), а затим пуковник Хуго (Hugo). Цео састав обласне команде напустио је под притиском устаника Ужице у септембру 1941. године и боравио је у Београду до новембра 1941, када је пребачен у Шабац. Фелдкомандатура није враћена у Ужице, већ је смештена у Шабац. Сматра се да је то учињено најпре због губитка њеног ауторитета код становништва услед брзог напуштања града, а онда и због веће потребе да буде присутна у Шапцу, после тешког стања узорокованог „казненом ексцедицијом“ у Посавини, Мачви и делу Подриња (*Историја Ужица...*, 234; *Немачка обавештајна служба IV* (Београд: Државни секретаријат за унутрашње послове FNRJ, Управа државне безбедности, III оделjenje, 1959), 156).

¹⁶ Потпуковник Милан Цветковић био је на челу жандармеријског пука команде Дринске бановине.

¹⁷ Партизани су ушли у Ужице 24. септембра 1941, пошто су четници без борбе напустили град (О томе више у: *Историја Ужица (1918–1975)*, II (Ужице: Институт за савремену историју – Спомен обележје „Кадињача“) 1992, 251–254).

¹⁸ Реч је о бану Динске бановине Михаилу Трифуновићу, артиљеријском пуковнику у пензији. На то место постављен је после одласка Илије Поповића. На месту бана остао је од првих недеља септембра 1941. до гашења бановина и стварања округа. После тога је пензионисан и остао је да живи у Ужицу (*Ново време*, 14. септембар 1941, 4; *Кораћ, н. д.*, 21, 23, 24, 30, 33, 34).

¹⁹ Андрија Мирковић (1892–1945), трговац, био је непосредно пред Други светски рат и у току рата председник ужичке општине. Трговачки занат учио је у Ужицу и Београду, а завршио је и двогодишњу трговачку школу. Учествовао је у Првом светском рату и прешао Албанију. После лечења у Бизерти, учествовао је у пробоју Солунског фронта. У међуратном периоду бавио се трговином и прочуо се као добар трговац. Поред колонијалне радње у Ужицу, бавио закупом и експлоатацијом државне шуме на Јеловој гори, израдом и продајом железничких прагова за југословенске железнице. У време велике светске кризе 1929. године отворио је испред радње и безнзинску пумпу. Као угледан и имућан грађанин са петоро деце, 1940. године изабран је за председника општине града Ужица. У току рата настао је да се истовремено бави трговином и да води општинске послове. После ослобођења Ужица 1944. године осуђен је од Војног суда западне Србије у Ваљевоу на конфискацију имовине и пуштен кући. Убрзо је поново ухапшен, осуђен и стрељан због сарадње са окупатором (*Биографски лексикон Залатиборског округа*, (Београд: Удружење Ужичана у Београду, 2006), 443–444; *Srdan Cvetković, Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953* (Београд: Институт за савремену историју, 2006), 297, 301).

ске полиције Пандуровића²¹. Истог дана одржана је смотра после 20 часова пред општином. Наступали су наоружани људи, слабо обучени, од свега 5–6 чета са неколико мотор-бицикла и два-три стара камиона. Сутра дан позван је шеф пореске управе који је морао предати сву готовину око 5 милиона динара. То су учинили и шефови филијала држ.(авне).(отекарне) банке и Народне банке. Колико су ови предали готовине није ми познато, али се по граду говорило да је у филијали Народне банке нађено преко 50 милиона. Неки су пак говорили да је предано и више од 1 милијарде динара.²² У зграду бановине нису долазили, нити су новац тражили. Дан пре уласка партизана, дакле 21 IX²³ наредио је бан г. Трифуновић да се чиновницима исплате двомесечне принадлежности и зимска помоћ за месец октобар и новембар. Како сам тада био болестан /болело ме лево око/ отишао сам у канцеларију и присуствовао исплати. Тога дана примило је принадлежности веома мали број и држ.(авних) и самоупр.(авних) бан.(ских) службеника. Пореска управа је већ 25 IX закључана и кључеви су узели партизани. Ја као шеф финансиског одељења банске управе, ставио сам у дужност благајнику да новац не оставља у каси већ да га у ташну спреми, а само мањи износ да у каси остави. На тај начин омогућио сам исплату већем броју банов.(ских) службеника, који су из околних места дошли да испла-

²⁰ Бранко Барбуловић је био дугогодишњи чиновник у управној служби, с правним образовањем. Од почетак окупације налазио се на функцији среског начелника у Ужицу. На том положају је остао, осим у периоду партизанске власти, све до почетка 1943. године. Тада је премештен за политичког секретара у Окружно начелство Ужица. Није јавно исказивао симпатије ни за један покрет отпора. За време партизанске власти живео је Ужицу. Обе ћерке, које су као студенткиње биле наклоњене комунистима, погинуле су у експлозији склоништа филијале Народне банке (ИАБ, BdS, 1177, В-865, досије Бранка Барбуловића, Извештај испостава Ве СД Ужице поводом оцене окружних и среских начелника, 14. децембар 1942; Представка о именовану среских начелника договорена 3. фебруара 1943, 4. фебруар 1943).

²¹ Драгољуб Пандуровић је смењен од немачких власти 22. августа 1941. године са места предстојника полиције у Ужицу због недовољне ангажованости на смиривању устанка. На његово место постављен је Тихомир Љубојевић (*Историја Ужица...*, 248). Изгледа да је, како следи из документа, Д. Пандуровић у међувремену поново враћен на дужност предстојника полиције. Да се остало при његовој смени, онда се он не би појављивао ни у овом сведочењу на тој дужности.

²² У филијали Народне банке партизани су у септембру 1941, када су преузели власт, затекли, према досадашњим сазнањима, 52,5 милиона динара у сребрном новцу. Према другим подацима, пре свега сећањима, било је укупно 79 милиона динара. Помињу се и разне друге цифре (О томе више у: Милош Тимотијевић, *Злато четника и партизана – деконструкција једног мита. Финансије и отпор окупатору у Србији и Југославији 1941–1945* (Београд: Службени гласник, 2018), 41–44).

²³ Партизани су у Ужице ушли 24. септембра 1941. године.

тим принадлежности. Тако сам успео да у свом стану исплате вршим све до 3 X, дакле 8 дана по уласку партизана. Успео сам да исплатим око 700.000 динара, док сам први дан био исплатио око 150.000 динара. Дана 3 X о.(ве) г.(године) позову ме партизани да им предам готовину а у присуству благајника Душана Радића бан.(ског) чиновника предао сам 372.000 и добио признаницу коју су потписали: командант Душан Јерковић²⁴ и Начелник штаба Воја С. Гавровић²⁵. Дан пре предаје новца срео сам на улици г. бана Трифуновића који ми рече да је пуштен из затвора да више не врши никакву званичну функцију, да на захтев партизана предам новац. По предаји новца партизанима састављен је записник у коме је констатовано да се предани износ слаже са књигама. На моју молбу унето је у записник да се књиге депонују у филијалу државне Хипотекарне банке. Дан или два пре предаје новца, негде око 1 или 2 IX²⁶, путем добоша, позване су све старешине надлештва и сви начелници одељења Бан(ске) управе, да на вечер после 6 сати дођу у општину. Кад смо се сви искупили, у сали за седнице градског већа, дошао је у салу партизански функционер Слободан Пенезић,²⁷ Ужичанин /ка-

²⁴ Душан Јерковић (1914–1941), учитељ, службовао је у разним местима међуратне Југославије. Непосредно пред рат био је учитељ у Факовићима, у Босни. Пре рата био је активан члан Комунистичке партије Југославије. Припадао је групи учитеља-комуниста окупљених у оквиру учитељског удружења „Вук Караџић”. Учествовао је, као резервни официр, у Априлском рату 1941. године. Прикључио се партизанима и убрзо постао прво командир чете Ужичког партизанског одреда, а онда и 20. септембра 1941. године команданта одреда. Поред учешћа у борби, помагао је при оснивању првих органа партизанске власти у Ужицу и организацији привредног живота, посебно при снабдевању фронта и становништва. Повукао се, под притиском немачке војске, са борцима Радничког батаљона на Кадињачу и ту погинуо 29. новембра 1941. године. Његово тело прво је изложено на ужичкој пијаци ради застрашивања становништва, а онда и спаљено средином децембра 1941. године у предграђу Ужица (Доварју). Проглашен је и за народног хероја 25. септембра 1944 (*Биографски лексикон Залатиборског округа*, 250–251; *Narodni heroji Jugoslavije*, I, А–М (Београд: Partizanska knjiga – Narodna knjiga; Titograd: Pobjeda, 1982), BIGZ 325; *Цветови у огњу: изгинули у рату 1941–1945. године у општини Титово Ужице* (Титово Ужице: Историјски архив, 1970), 56).

²⁵ Воја С. Гавровић, адвокат, рођен је у Чачку. Пред устанак био је активан у ужичком крају. У време устанка радио је у штабу Ужичког партизанског одреда. После слома устанка заробљен је од Немца и стрељан у Крчагову 5. децембра 1941 (*Цветови у огњу...*, 28, 295, 301).

²⁶ Грешка, уместо IX (септембра) месеца треба X (октобар), што се лако закључује и из садржаја текста.

²⁷ Слободан Пенезић Крцун (1918–1964), политичар, био је предратни студент Пољопривредног факултета у Београду и члан КПЈ. Већ од краја 1940. члан је Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију, а од средине 1941. члан Окружног комитета за КПЈ за Ужички округ. Од јула 1941. учествује у припремама и организовању устанка. У току рата био на бројним политичким дужностима у партизанским

жу да је студент агрономије/. Он нам је саопштио да по налогу штаба народно ослободилачке војске сваки старешина реферише о стању у свом надлештву т.ј. да ли имамо нешто од имовине и колико и какве /Државне имовине/. После пола сата дошао је командант одреда Душан Јерковић са још једним партизаном. Јерковић је између осталог рекао, да престаје сваки рад свих надлештава и установа, да су чиновницима незаконито исплаћене принадлежности за 2 месеца, али да они /партизани/ нису непријатељски расположени према чиновницима сем према полицији, политичко-управној струци и жандармерији, а да ли ће бити и пријатељски расположени да ће то зависити од самих чиновника. Нагласио је да као старешина можемо штабу стављати предлоге своје у виду реферата.

После те седнице одмах су већ сутра дан наредили лекарима да и даље врше службу у болници и Дому народног здравља, а од начелника техн.(ичког) одељења и Кнежевића тражили су мишљење и податке о могућности оправке мостова за функционисање воза Ужице–Чачак. Није ми познато да је неко од старешина било код надлештва, ставио ма какав предлог.

Како су се партизани понашали према ухапшеним чиновницима: бану, среском начелнику, претседнику општине, шефу полиције, није ми познато, јер се више нисам о њима разговарао и то с тога, што сам као новајлија слабо са овим људима долазио у контакт. Према нама осталим нису били првих 15 дана груби, нарочито што се тиче функционера из Штаба које сам већ споменуо. Али се осећало тешко стање и мрко гледање на капуташе од стране партизанских војника. На сваком кораку могло се чути у маси, да овакво стање под партизанима има остати до краја рата. Како су сви грађани /сељаци и варошани/ били ослобођени тражења свим држ.(авних) и самоуправних дажбина, овакво (?)²⁸ годило им је, сем оних богатих од којих су тражили прилоге у храни и новцу, а поред тога врше ни претреси и преметачине те конфисковање веће залихе намирница.²⁹ Чиновницима пак овакво стање тешко је падало, пошто је на-

јединицама (од заменика комесара у Ужичком одреду до политичког комесара 2. пролетерске дивизије). У јесен 1944. учествовао је у операцији ослобођења Београда. Тада је постао и начелник Одељења за заштиту народа за Србију. Имао је кључну улогу у хватању генерала Михаиловића. После рата обављао је, поред посланичке, и функцију министра унутрашњих послова Србије, а од 1962. председника Извршеног већа Србије. Од 1948. је и члан ЦК КПЈ. Погинуо је у саобраћајној несрећи код Лазаревца (*Енциклопедија српског народа*, (Београд: Завод за уџбенике, 2008), 818).

²⁸ У записнику недостаје реч. Највероватније је у питању реч стање.

²⁹ Партизанска власт је ту одлуку донела 18. октобра 1941. Поред ње, донесене су и друге одлуке социјалне природе, попут регулација радничких и чинов-

глашавано од стране партизана, да ће бити забринути само они који буду запослени код партизана. Како код партизана није нико од чиновника био запослен то је код чиновника наступило тешко душевно стање. Касније би се ово стање претворило у праву материјалну беду.

II ПОСЕБНЕ НАПОМЕНЕ

На одласку Немаца из Ужица, остало је на једној пољани изван самог места Ужице, на једној пољани званој Крчагаво огромна количина пушчана муниције. Биле су то велике две камаре сандука, за које кажу да су по количини одговарале 80–100 вагона. Као фин.(ансијски) управни чиновник лако сам могао да то проценим, али је заиста била огромна количина ове муниције. Већ 26 IX дан после уласка партизана долазила је ескадрила бомбардера „штука” и бомбардовала ову муницију. Успела је да је запали, али су партизани по њиховом причању спасили око 10 вагона, вадећи сандуке из ватре. Бомбардовање се поновило још три пута истог места. Жртвава колико ми је познато било је мало /2–3 особе/. Исто тако остала је огромна количина артиљериске муниције неколико километара изван Ужица у селу званом Врега. Ову су партизани одмах разнели на разна места. Бомбардери нису ово место бомбардовали. Сем поменуте муниције, Немци су оставили по причању партизана велике количине бензина у Пожеги Ужичкој, хране, завојног и другог разног материјала у Ужице, а сем тога и фабрику пушака са неоштећеним машинама и материјалом за израду пушака. Партизани су одмах мобилисали раднике ове фабрике и производили пушке не сметано око 5 недеља. Тек после тога времена ова је фабрика 2 пута бомбардована и оштећена приликом бомбардовања, ове фабрике оштећен је и хирушки павиљон Државне болнице која се налази удаљена од овог места свега 200–300 корака.

Становништво града Ужица, уплашило се од овог бомбардовања и ако само место Ужице није бомбардовано никад. Становништво је сваког дана у паничном страху сваког јутра бежало из места и скривало се по околини и тунелима, пећинама, подвожњацима и подрумима перифериских кућа. Многи су се пак склањали и у склониште израђено код филијале Народне банке. У овом склоништу десила се велика несрећа. У суботу 23 XI 1941 год. догодила се је експлозија у овом склоништу. Сви који су се тамо склонили као и партија радника која је ту радила погинули су. У тој несрећи срећа

ничких надница и плата, одлуке о помоћи незапосленима и избеглицама, као и о запошљавању незапослених и избеглица (Glišić, *Užička republika*, 136–137, 139).

је та што је тога дана било ружно време па је релативно мало света отишло у склониште. Иначе да је био леп дан било би на хиљаде жртава, јер је свет нарочито жене и деца по лепом дану махом бежало у ово склониште, које су партизани препоручили као сигуран заклон од бомбардовања. Колики је број жртава, то се није знало док сам био тамо. Ово стога што сам ја дан после експлозије отпутовао а тада су још око склоништа било пуно дима и чуле су се још експлозије из њега. Шта је било у склоништима и од чега се догодила експлозија о томе се нагађало. Једни су говорили да је експлодирао бензин који је тамо скривен, а други, да се упалио експлозив од кога су прављене бомбе. Видео сам у пролазу раније да су партизани тамо довлачили некакве машине, али као нестручњак нисам знао какве нисам се усудио питати какве су.³⁰

Све до сукоба партизана и четника пуковника Драже Михајловића³¹ стање у граду и ако тешко било је колико толико подношљиво. Али кад се дошло до оружаног сукоба између ових негде око прве половине месеца новембра,³² онда је стање постало несношљиво и за грађанство и за чиновништво.

Сваког часа варош је била блокирана, легитимисање на сваком кораку. Сатима се морало стајати на једном месту, док би дозволили даље кретање. На сваком кораку чуло се како су петоклонаши многи од грађана и чиновништва. Вођене су тада читаве битке између четника и партизана и то код Ужичке Пожеге, на Трашњици, код Карана, Кремне и Косјерића. Партизанске новине „Борба“³³ главни орган комунистичке партије за Југославију који је у Ужице штампан сваког дана је писао о успешним борбама противу четни-

³⁰ Експлозија у трезорима Народне банке догодила се 22. новембра 1941. Ту је, због страха од бомбардовања, једним делом измештена производња из фабрике оружја и муниције која се налазила у Крчагову код Ужица. У трезорима је смештено одељење за пуњење ручних бомби „партизнки“. За два месеца направљено је око 30.000 ручних бомби. Други делови су били размештени у подрум Светозара Марјановића у Крчакову (погон за израду војничких пушака), у зграду Воћног расадника у Крачагову (погон за монтажу) и у Аду (погон за испитивање и оправку оружја). Не зна се разлог због којег је дошло до експлозије. Тада је страдало око 130 лица, а око 15 курира и стражара је добило опекотине и повређено. Том приликом су повређени и Павле Савић, Владимир Дедијер и други (Glišić, *Užička republika*, 156–158).

³¹ И овде, као и у многим другим документима, презиме Д. Михајловића је писано погрешно, са словом ј – Михајловић.

³² До сукоба четника и партизана није дошло половином новембра већ ноћу између 31. октобра и 1. новембра 1941.

³³ Први број листа „Борба“ изашао је 19. октобра. Уредник је био Едвард Кардељ. Излазио је три пута недељно и у току трајања Ужичке републике изашло је укупно 19 бројева од по 10.000 примерака (Glišić, *Užička republika*, 176–177).

ка Михајловићевих. О губицима се није ништа говорило, али је после 8–10 дана вођене борбе проглашено у последњим новинама да су непријатељства обустављена и да су поведени преговори о утањичењу детаља споразума између пуковника Михајловића и партизана.³⁴

Ту прилику сам искористио и добио пропусницу до Горњег Милановца докле је партизански воз долазио. Иначе раније пропусницу су давали женама, деци и старцима, па и те у ограничењу. Пропуснице су добивале у општини или како су је партизани називали „народно ослободилачки одбор”.³⁵ Код Горњег Милановца тада је заиста било мирно. Ту ме је са још три жене пратио преким путем један Милановчанин до жељезничке пруге и две станице даље. Одатле па до Љига ишли смо жељ.(езничком) пругом кроз „ничију земљу” преко 40 км. јер заиста од оружаних људи нисмо срели.

Тих дана т.ј. за време оружаног сукоба партизана и четника, једног дана позвали су сви мушкарци од 18–50 да се јаве „Народном ослободилачком одбору”. Тада је настало најтеже време за нас чиновнике. Пријавили смо се и навечер око 8 сати саопштио је неки кафеџија Јанко из села Карана презимена му се не сећам да ће он образовати чету која ће одржавати ред. Неки између присутних запитали су га да ли је упис присилан или добровољан. Одговорио је да је „Народни ослободилачки одбор” добровољно два пута позвао грађане на упис у милицију и да се нико није одазвао, данас пак да се је леп број уписао. Зато му је од присутних речено да су питали у општини и да је речено да је пријава обавезна. После тога одмах смо се почели исписивати младом чиновнику, али те вечери мали број. Већина се исписала сутра дан и прекосутра дан. Поводом овог исписивања одмах се је приступило позивању чиновника на копање ровова и чишћење пропуста, где би се народ имао склањати у случају бомбардовања. То су били најцрњи дани за чиновнике. Не толико

³⁴ Примирје о обустављању непријатељстава закључено је 20. новембра 1941. године у Чачку. Партизанску делегацију чинили су Александар Ранковић, Иво Лола Рибар и Петар Стамболић, док су четничку представљали мајор Радослав Ђурић и Мирко Лалатовић. Партизани су тада тражили да четници ступе у борбу против Немаца, да се одрекну захтева да се партизанске снаге укључе у састав Михаиловићевих одреда и да се питање јединственог војног руковођења остави за време после успостављања мира. Одлучено је да се пружи отпор окупатору, пусте заробљеници обе стране, као и да једна мештовита комисија испита узроке сукоба и кривице за дела злочина (О томе у: Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, 268–269).

³⁵ Партизани су одмах након ослобођења Ужица, као и у случају других градова, формирали Народноослободилачке одборе. У Ужицу одбор је створен 26. септембра 1941 (Glišić, *Užička republika*, 124).

због самог рада, већ због примедаба које су падале на рачун чиновника; називани капуташима који су доста уживали, петоклонаши и туђинске слуге. Ова тешка атмосфера ублажена је знатно обустављањем непријатељства између партизана и четника. Ја сам успео да се из овога пакла извучем 25 XI 41 тако да сам под режимом партизана проживео равно два месеца и то од 25 IX – 25 XI 1941 год. Ово је био други мој покушај да из Ужица одем. Први пут сам пошао 3 X када су још давали пропуснице свакоме. Доспевши тога пута између Чачка и Крагујевца пресрели су ме сељаци и вратили натраг стражарно у Чачак. Тада сам био изложен смртној опасности. Није ми помагала ни уредна легитимација ни болесно око. На сваком кораку и у сваком селу вршили су сељаци претресе, грдили свакаквим речима. Било је међу њима и официра и подофицира у униформама и у сељачком оделу са епалетама али ни ови ми нису дали да идем у Београд и поред тога што сам им показивао документа да су ми партизани узели новац и да ми је служба престала. У Чачку су ме четници пустили на слободу, али та је слобода била опаснија од неслободе док су ме пратили. Због тога сам као болестан отишао у чачанску болницу где сам провео 12 дана месеца октобра одакле сам отишао натраг у Ужице. За време бављења у болници вођене су битке око Краљева. Чули су се топови дан и ноћ, а стубови дима дизали су се од земље до неба услед експлозије неких магаца у селу близу Краљева.

У току поменутог сукоба партизани су преко новина огласили да је у Чачку сазван збор радикала, демократа, земљорадника и комуниста и да је једнодушно донет закључак за наставак борбе.³⁶ Овакве зборове су наговештавали и за друга места. Али нисам читао у новинама да су одржани. Овај збор као и остали који су дошли имали су по мом мишљењу за циљ дезавуисање Драже Михајловића кога је радио Лондон признао за јединог признатог претставника у Југославији. Хтело се приказати да је народ уз партизане а не уз пуковника Драже Михајловића. Заиста је сваком лајику упадало у очи да партизани имају више оружаних људи, али се зна да је Михајло-

³⁶ Збор је одржан 18. новембра 1941. испред Соколског дома у Чачку. Предлог је потекао од Јосипа Броза и Едварда Кардеља. Имао је за циљ превазилажење сукоба четника и партизана и стварање јединственог фронта на коме би иступили представници свих партија који нису избегли из Чачка. На самом збору учествовали, поред комуниста, и представници демократа, радикала и земљорадника. Збор је био, према истраживачима, резултат „смишљених припрема партизана“. Имао је одлике масовних зборова. На њему су биле заступљене све професије, са доминацијом радника и сељака, и са истакнутом улогом жена (О томе више у: Давидовић, Тимотијевић, *Затамњена прошлост.*, 1, 328–329).

вић вршио упис четника, давао легитимације и пуштао их кућама. Тако је пуковник Михајловић имао много више уписаних присталица али мање наоружаних четника. У четнике су уписивани махом сељаци и многи грађани. У партизане пак радници, занатлије, студенти и ђаци. Међу партизанима има и сељака. О томе сам се уверио у болници у Чачку. Ти сељаци су говорили да су они борци за слободу српског народа и да су за Краља. Партизани пак Краља не спомињу.

За илустрацију положаја чиновника финансиске струке нека послужи следеће: кад сам на путу из Гор.(њег) Милановца у Љигу ушао у берберницу, ушао је замном један четник у кога сам познао једнога између многих који су ме легитимисали и претресали на путу Чачак–Крагујевац и обратно. Овај у разговору са бербериним испричао је да је сада члан преког суда. У том долази у радњу један други који му рече да финанси тражи плаћање трошарине на вину и ракију. Плаћање пошти у корист државне благајне Министарства финансија. Каква – каже Мин.(старства) финансија рече дошљак, ове новце треба предати Дражи. Нато ће „судија” море кад их привежемо неколико на колац наплаћиваће и слати новац куд ми им кажемо.

На крају напомињем да као финансиски чиновник који је средином августа дошао у непознато место непозната лица нисам могао запазити многе ствари. Нарочито из тога што сам претежан део времена под партизанима од два месеца лечио лево око. Много прецизније ће пружити податке о томе там.(шњи) управно полиц.(иски) чиновници Радомир Чађевић,³⁷ начелник упр. одељења; Синђелић, шеф јавне безбедности који познају многе Ужичане, те Предстојник градске полиције Пандуровић.

³⁷ Радомир Чађевић је пре уласка партизана био помоћник бана Трифуновића и начелник банске управе (*Ново време*, 14. септембар 1941, 4).

Министарство унутрашњих послова
I бр. 15060
27-XII 1941
Београд II/6

Стеван Жутић
виши секретар
Министарства финансија

ЗАПИСНИК

Приступа позван Ставан Жутић, виши секретар Министарства финансија и в.д. начелника финансиског одељења Банске управе дринске бановине у Ужице, сада настањен у Београду у улици Краљице Марије бр. 145 те на постављена питања даде следећу изјаву:

1. – Позивате се да дате тачне податке о издатим платама и да предпочите признанице о датим сумама?

При руци имам документа за извршене исплате двомесечних припадљности за месеце октобар и новембар 1941. као и исплате зимске помоћи бановинским чиновницима дринске бановине у износу од динара 660.233; као и признаницу потврђену од стране претставника Штаба ужичког одреда народно ослободилачке војске од 30 септембра 1941 год.(ине) у износу од динара 339.770. Ова два износа укупно износе 1,000.000 дин. колико је бановина примила из касе Државне хипотекарне банке у Ужицу за напред поменути потребу. Исто тако имам при руци признаницу у износу од динара 32.852,50 потврђену од поменутог штаба дана 30 септембра 1941 год.(ине). Две признанице имам с тога што новац за исплате припадљности нисам оставио у каси из разлога тога што су припадљности исплаћиване бановинским службеницима пре уласка партизана у Ужице свега 24 сата раније, тако да је тога дана врло мали број државних службеника примио припадљности. А узимањем новца за поменути потребу са собом омогућио сам исплату већег броја службеника пошто сам исплате вршио све до 3 октобра 1941 год.(ине) док су партизани ушли 21. септембра у Ужице.³⁸ Тако да први износ од динара 339.770 преставља као остатак од динара милион колико је примљено из касе Државне хипотекарне банке а износ од динара 35.852,50 представља готовину, која се је нашла у каси намењена била за текуће потребе, а која је као таква тамо и остала све до времена када су партизани наредили отварање касе и преузимања готовине.

Да ли су ова документа исправна и да ли је по закону у свему поступљено приликом ове исплате надлежне да исправност уврди

³⁸ Партизани су у Ужице ушли 24. септембра 1941.

Главна контрола односно њезини органи приликом прегледа завршног рачуна у смислу одредаба Закона о Главној контроли. Како сам ја пак, по одредбама Закона о Банској управи рачунополагач по пословању бановинског буџета, то документе морам код себе чувати и на захтев органа Главне контроле, па и органа Министарства финансија показати.

2. – Позивате се да најавите који су од чиновника компромитовани т. ј. понашали, радили и петљали – што нису морали и нашто их нико није присиљавао?

Ја сам у Ужице стигао пред крај месеца августа т.(екуће) г.(године) т.ј. око 26 и ту дужност обављао као в.д. дужности начелника до 21 септембра када ми је фактично ова услед уласка партизана и престала. Дакле као новајлија нисам могао упознати већ број чиновника бановине, а готово исто тако ни све мога одељења. Ово тим пре што сам у томе времену два пута службено путовао у Београд. Колико ми је пак познато од чиновника мога одељења није се ни један компромитовао у погледу било какавог рада за време партизанског режима у Ужице т.ј. за време од 21 септембра о.(ве) г.(одине) до 22 новембра т.(екуће) г.(одине) када сам ја из Ужица отпутовао. Исто тако није ми познато да се је компромитовао који мени познат државни или бановински службених осталих одељења.

3. – Позивате се да дате више података о самим партизанима и о њиховој делатности?

Конкретније од онога што сам у првобитном извештају изложио немам више шта дати, уколико ми се не би поставила нека конкретнија питања. Не познајем од грађана готово никога да би о њима могао дати ма какве податке.

Више немам шта да изјавим.

Београд, 24 децембра 1941.

Стеван Жутућ

МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА

I Бр. 15060

27 - XII 1941. г.

Београд II/6

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Војни архив: Недићева архива

Историјски архив Београда: Управа града Београда

– BdS (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst /
Заповедник полиције безбедности и службе безбедности)

Штампа

– Ново време

Објављени извори

Кораћ, Манојло. *Између Драже и Недића. Крагујевац: Погледи*, 2015.

Ужичка република: записи и сећања 1. Титово Ужице: Народни музеј – Музеј устанка 1941, 1981.

Ужичка република: записи и сећања 2. Титово Ужице: Народни музеј, 1983.

Литература

Биографски лексикон Златиборског округа. Београд: Удружење Ужичана у Београду, 2006.

Borković, Milan. *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvinšliška uprava 1941–1944, 1*, Beograd: Sloboda, 1979.

Glišić, Venceslav. *Užička republika*. Beograd: Nolit, 1986.

Глишић, Венцеслав. „Улога и значај Ужичке републике 1941–1945”, у: *НОР и револуција у Србији 1941–1945. Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1972, 7–19.*

Глишић, Венцеслав. „Спољнополитички аспекти Ужичке републике”, *Ужички зборник* бр. 10/1981, 101–126;

Давидовића, Горана и Тимотијевића, Милоша. *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја, 1–3. Чачак, Међуопштински историјски архив – Народни музеј; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја; Краљево: Народни музеј, 2003.*

Димић, Љубодраг. *Историја српске државности: Србија у Југославији, књ. III, Нови Сад: Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, „Беседа”, Издавачка установа православне епархије Бачке, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2001.*

Енциклопедија српског народа. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Живковић, Милутин. *Независна Држава Хрватска у Србији 1941. Усташки режим у Прибоју, Преполу, Новој Вароши и Сјеници (април-сеп-*

тембар 1941). Београд: Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић”, 2018.

Николић, Коста. *Историја равногорског покрета 1941-1945, 1-3*. Београд: Српска реч, 1999.

Красић, Богић. „Четници у ужичком крају 1941. године”. Ужички зборник, 35/2011, 200;

Marjanović, Jovan. *Dražа Mihailović između Brtitanaca i Nemaca, 1*. Загреб: Globus, 1979.

Мајрјановић, Јован. *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*. Београд: Институт друштвених наука, Оделjenje за историјске науке, 1963.

Милићевић, Наташа. „Ћиновници у окупираној Србији 1941-1944”, *Историја 20. века бр. 2/2018*, 69-86.

Митровић, Дојчило. *Западна Србија 1941*. Београд: Нолит, 1975.

Narodni heroji Jugoslavije, I, A-M. *Beograd: Partizanska knjiga – Narodna knjiga*; Titograd: Pobjeda, 1982.

Nemačka obaveštajna služba IV. Београд: Државни секретаријат за унутрашње послове ФНРЈ, Управа државне безбедности, III оделjenje, 1959.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992.

Petranović, Branko. *Revolucija i kotrarevolucija 1941-1944*. Београд: Издавачка радна организација „Раd”, 1983.

Petranović, Branko. *Revolucija i pokreti otpora u Evropi 1939-1945, 1-2*. Скопље: Завод за унапређивање на стопанствоту во SRM „Samoupravna prakтика”, 1985.

Пилчевић, Ђорђе. *Академски сликар Михаило Миловановић: живот и дело 1879-1941. Ужице: АРТ – друштвено предузеће за приказивање филмова, културу, просвету и уметност*, 1998.

Ристановић, Петар. „Ужичка република у мемоаристици”, Војноисторијски гласник бр. 2/2010, 108-135.

Радовановић, Јован. *Ужичка република. Слободна оаза у окупираној Европи 1941, Ужице: Народни музеј – Арт плус*; Београд: Санимекс, 2011.

Радовановић, Јован. *67 дана Ужичке републике*. Београд: Просвета, 1961.

Родаљевић, Драгослав и Савић, Александар. „Библиографија Ужичког зборника”, Ужички зборник бр. 31/2, 2007.

Самарџић, Милосав. *Генерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета. Друга књига*. Крагујевац: Погледи, 2005, 80.

Самарџић, Милосав. *Генерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета. Пета књига*. Крагујевац: Погледи, 2010.

Тимотијевић, Милош. *Злато четника и партизана – деконструкција једног мита. Финансије и отпор окупатору у Србији и Југославији 1941-1945*. Београд: Службени гласник, 2018.

Ужички зборник бр. 35/2011.

Užička republika 1–2. Beograd: Eksport-pres, 1978.

Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića. Reperesija u Srbiji 1944–1953*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Цветови у огњу: изгинули у рату 1941–1945. године у општини Титово Ужице. Титово Ужице: Историјски архив, 1970.

Шкоро, Гојко. *Истина је у именима. Страдали у Ужичком округу у Другом светском рату*. Ужице: Спомен обележје „Кадињача”, 2002.

Dr. Nataša Milićević, Research Associate,

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

(BELGRADE)

**ON THE PARTISAN AUTHORITIES,
„PEN-PUSHERS”, AND THE MONEY.**

**TESTIMONY OF A NEDIĆ'S CLERK
ON THE UŽICE REPUBLIC**

(Summary)

Much has been written in Serbian historiography about the first liberated territory in Europe in WWII, the co-called Užice Republic. In shorter or longer works almost all facets of its two months' existence have been dealt with. It would seem that everything has already been said about this historical question. However, hitherto unknown sources or a new reading of a known source can often complement the existing body of knowledge or offer a new perspective on well known phenomena or events. The present paper presents such a novel source, a little known testimony of an official of the collaborationist Nedić regime about the Užice Republic. The document is preserved in the Military Archives. It is a testimony of a high-ranking financial official of the administration of the Drina Banovina with the seat in Užice. The testimony was written right after the fall of the Užice Republic. It partly paints the already known picture of the Užice Republic, but complements it with many new details. The testimony confirms the already known facts about the partisan rule in Užice and its vicinity, but gives also a number of unknown details concerning the treatment of clerks (disparagingly called „pen-pushers”) by the powers-that-be, as well as about financial matters of which the witness was in charge.

KEY WORDS: the Uzice Republic, historiography, partisan power, clerk, finances

Прикази

**GIANCARLO MARZOCCHI, CIRO PAOLETTI,
TRENI E MILITARI ITALIANI, ASSOCIAZIONE
CULTURALE COMMISSIONE ITALIANA DI
STORIA MILITARE, ROMA, 2017, 368 PAGINE**

О војним возовима и о војној употреби железница у Италији, али и у иностранству, до данас није много писано. Парадоксално, податаке о појединачним пругама, станицама, возном парку лако је пронаћи и постоје у великом броју како у штампаним изворима, тако и на интернету. Ускладити их тако да се добије комплетна слика о настанку и еволуцији војне употребе железница, у нашем случају у Краљевини Италији и њеним колонијама, *очигледно је нешто друго*.

Воз је, као што је познато, настао у Великој Британији као резултат техничког развоја рударског транспорта. Убрзо након проналаска парне машине Џејмса Вата, осетила се могућност коришћења снаге која се добија ширењем водене паре, грејањем доведене до високе температуре и притиска, која када се убаци у механизам цилиндара и клипова узрокује алтернативно кретање; клип, повезан са радилицама и ручицама на точковима локомотиве, омогућавао им је кружно кретање, што је доводило до кретања локомотиве и вагонета по шинама у рудницима, који су до тада по-

мерани ручно или су их вукли коњи. Ово је очигледно одредило једну техничку карактеристику: ширину колосека, односно растојање између две шине на прузи, мерену између њихових унутрашњих ивица, које је у Великој Британији било четири стопе и осам и по инча, што је 1,435 метара. Сходно томе локомотиве су прављене са тим растојањем између точкова и, пошто су енглеске локомотиве прве направљене у Европи, а затим и продаване у иностранству, земље које су их куповале регулисале су по њима растојање између шина на својим пругама, паје енглеска ширина колосека постала уобичајена у рудницима прво у Европи, а онда и широм света (уз неколико изузетака, као што су Португал, Шпанија, Ирска и Русија).

Књига Ћира Паолетија и Ђанкарла Марцокија *Италијански возови и војници*, коју је објавио Институт за културу „Италијанска комисија за војну историју”, Рим 2017, на 362 странице (и још шест страница библиографије), говори о настанку, развоју и коришћењу железнице у ратовима које је водила италијанска краљевска војска до краја

Другог светског рата. У тринаест поглавља, подељених на 78 делова, почиње се од настанка овог превозног средства, где се утврђује права историјска истина – која неће бити једина током приче – и испоставља се да није Џорџ Стивенсон измислио локомотиву (као што се обично сматра), већ инжењер Ричард Тревитик, који је 1804. године изумео прву праву железничку локомотиву под називом *Penydarren*. Од тог тренутка до идеје да се воз користи као ратно средство за превоз људи прошло је мало времена. Говорећи о Италији, аутори подсећају да је ова идеја дошла до изражаја одмах након изградње прве железнице, док је Краљевина Двеју Сицилија постала њен промотер на италијанском тлу.

Према пројекту француског инжењера Арманда Бајарда де ла Вингтрије у јесен 1839. године свечано је отворена прва пруга Краљевских железница. Војни значај овог превозног средства дугује се управо бурбонском периоду са милитаризацијом железничара, од којих је један део, указом од 24. априла 1844. године, био распоређен у чету чувара пруга Краљевских железница.

Аутори корак по корак прате развој железнице у Италији и након бурбонског искуства видимо да је напуљски пример следила Хабзбуршко-лотариншка династија у Ломбардско-венецијанској краљевини и у Ве-

ликом војводству Тоскане. Краљевска привилегована железничка пруга од Милана до Порта Нуове у Монци свечано је отворена 17. августа 1840. године. Као и у остатку света, почело је да се разматра питање војне употребе локомотиве. Она је почела управо 1859. године у железници Пијемонта, како би се превезли француски војници од Ђенове и Сузе до Тичина. Воз је био брз и поуздан начин за превоз великог броја трупа за кратко време и практично без претходне најаве. Међутим, уз локомотиву било је потребно имати пругу и вагоне. Прве војне конвоје чиниле су једноставне локомотиве са отвореним и једва ограђеним вагонима у које су се смештали војници и карабињери.

Овај начин употребе спорадично је коришћен у француско-пруском рату (1870–1871), као и у бурским ратовима (1880–1881. и 1899–1902), те током руско-јапанског рата 1904. године, а више за време мексичке револуције (1910–1920) и нарочито током руске револуције (1918–1920).

Марцоки и Паолети подсећају на проблеме међународне и националне политике у целости и објашњавају проблеме индустријског развоја и недостатка сировина у Италији тога времена, као и ограничен начин мишљења италијанских политичара. Они истичу да ће се овај проблем у потпуности поново поја-

вити после Другог светског рата. У наставку рада аутори не заборавају да помену и развој железница у италијанским колонијама. Тамо је, нажалост, чак и наглашено неразумевање политичара колонијалног феномена довело до ад хок иницијатива, импровизација, хировитости, због чега су и биле осуђене на пропаст. Италијански политичари нису схватили да су друге империје настале ширењем пословних база у иностранству из којих су стизале сировине и у које су слати готови производи. То није важило за Италију, јер средином деветнаестог века нису постојале италијанске компаније такве величине и могућности да оправдају постављање комерцијалних или индустријских база у Африци или Азији.

Тек када су територије које су још увек биле на располагању сведене на минимум (а у то време и најсиромашније, јер још увек није пронађена нафта), политички лидери су се тргли и укључили у трку за колонијама. Аутори подсећају да с обзиром на то да Италијани за ту трку нису били спремни, за њих је био важан само спољашњи утисак. Наиме, све велике силе су имале колонијално царство, тако да је и Италија, ако је желела да буде велика сила и да буде препозната као таква и третирана на равноправној основи, морала имати колоније.

Била је 1884. година и већ је, како истичу аутори, било поприлично касно. Наравно, уз мало политичке мудрости и минималну озбиљност у припремама могло би се успети. Нажалост, владајући кругови Краљевине Италије нису имали ни једно ни друго, и исход је био пораз у бици код Адве. Упркос овом неуспеху, они су почели да граде пруге у колонији Еритреја, али свакако не у сврхе стратешког продирања.

У домовини је, међутим, осредњи став политичара довео до уступања железница приватним лицима 1885. године, чији ће неуспех 1905. године, довести до тога да железницама управља јавна администрација и до ставрања ад хок целине: Државне железнице. У књизи се детаљно говори не само о економској и технолошкој историји потребној за разумевање развоја железничке мреже, која је неопходан предуслов за индустријски развој, већ и о политичкој и друштвеној историји Италије, са свим проблемима, националним и међународним, са којима је требало да се суочи (довољно је помислити на Боксерски устанак). Пратећи веома детаљно такав буран развој догађаја, аутори долазе до Првог светског рата, без изостављања економских трошкова и технолошких иновација; на пример, за електрификацију, где су се, како подсећају Марцоки и Пао-

лети, показујући и инжењерско знање које није баш уобичајено, за железнички електрични погон користиле различите врсте напајања: 1.500–3.000 V једносмерна струја; 3.400–3.600 V трофазна струја на 16,7 Hz; 11.000–15.000–25.000 V монофазна струја на 16,7 Hz, и долазе до закључка да за војску таква неуједначеност представља озбиљан недостатак, јер није била могућа размена енергије између различитих типова уређаја без проласка кроз централне за трансформацију, што је компликовало и успоравало железнички саобраћај.

У очекивању да ће се ветрови рата, увек присутни у Европи у време Belle époque, претворити у праве разорне урагане почетком 20. века, Италијанска краљевска копнена војска, један од два вида оружаних снага који су тада постојали у Италији, морала је да води бригу о железницама и, наравно, посебно о њиховом погонском материјалу. То није било нимало неважно питање, као што аутори и подсећају, пошто је Италија (и тада) била сиромашна земља, без природних ресурса. Стога је војска схватила да би појављивање авиона, стратешки (још увек само хипотетички) отворило могућност напада на унутрашњост земље, што је раније било незамисливо. Питање погона, на угаљ или електрични, постало је веома важно у војном смислу. Након

проучавања питања војни експерти дошли су до закључка да ако земље богате угљем могу себи да приуште да не уведу електрификоване линије, Италија, која скоро да није имала угаљ, морала је да их изгради.

Из тога произилази и прилика да се обезбеди највиша, ако не и потпуна унификација електричних централа и превазиђу неприлике због постојања две различите напонске мреже. Укратко, било је довољно да постоји једна мрежа, наизменична или једносмерна, иначе би кретање возова од једне до друге тачке на мрежи било отежано. То је било основно питање јер је, нарочито у рату, било неопходно имати могућност велике и изненадне промене интензитета саобраћаја на различитим пругама. То ће се мало касније показати бар у три случаја: 1916. године у бици код Азиага, 1916. године прикилом освајања Горице и 1917. године приликом евакуације 3. армије након битке код Кобарида.

Пре него што су цивилни технички инжењери почели да раде на томе (а биле су потребне деценије), војни инжењери су наглашавали да ће наизменична струја, будући да има другачију фреквенцију од индустријске, имати потешкоћа, или боље рећи недостатака приликом напајања линија контакта стране индустријских постројења, иако би увођење мешовитих централна,

ако буду изграђене на добро брањеним местима, ограничило ако не и решило проблем, који је, наглашавају, био на уму онолико далеко колико је временски био близу последицама увођења ваздушне променљиве. На крају, иако се по стриктно војном профилу систем нападања једносмерном струјом сматрао валиднијим, војници, или бар неки од њих, сматрали су да је боља наизменична струја. Били смо на почетку 20. века! Пошто су ови технички проблеми били решени, за војни саобраћај је у време мира и даље била одговорна Канцеларија за транспорт Генералштаба Краљевске војске, која ће временом издати посебне прописе за његово коришћење.

Аутори, који дају детаљан опис коришћених техничких средстава, не изостављају ни употребу железнице (и војске) у случајевима какав је био земљотрес у Месини 1908. године, као и други италијанског колонијални поход: италијанско-турски рат 1911. године и каснија италијанска окупација Либије (и изградња железничке мреже у тој земљи).

Од 8. поглавља аутори подсећају на тешке односе са савезничком Аустроугарском и издвајају прва трвења приликом аустроугарских маневара 1907. године, који су изведени према Трентину, али, за разлику од прошлих, са два различита циља. Очигледно је, подсећају, да је

то била проба употребе митраљеза и радио-телеграфских апарата. У ствари, прикривали су удвостручење железничког капацитета железничког чвора у Клагенфурту, који је одређен за концентрацију војске у случају рата против Италије, повећавајући га до капацитета који, према извештају који је начелнику Генералштаба Италијанске краљевске војске припремило Обавештајном одељење, може да прими најмање 400.000 људи. С друге стране, Генералштаб Италијанске краљевске војске, уверен да ће аустријски план морати да се састоји од брзе и масовне концентрације коњице, стационариране углавном на источној граници царства, путем железнице како би продрли у долину Венета и потпуно прегазили италијанску војску, почео је да предузима мере да се стање поправи. У ствари, већ у октобру исте године почели су да процењују кретање аустроугарских возова, стварно и потенцијално, као и бројност и локацију коњичких снага стационараних према руској граници, успевајући чак и да се домогну плана превозења до главног железничког чвора у Лавову. То што се на међународном нивоу није десило ништа опасно по Италију, истичу, било је само захваљујући противљењу Франца Јосифа.

Након што су непристрасно анализирали бројеве, аутори описују, увек детаљно, италијан-

ску железничку мрежу. Подсећају да је средином 19. века на североистоку била полако проширена и разграната, али очигледно на начин који није био одговарајући за рат изнуривања (за који је, између осталог, тек требало да се предвиди како ће се водити у неком будућем сукобу). Што се тиче овог аспекта (а и неких других) аутори не заборављају бирократску и законодавну страну потребну да би се спровели стратешки концепти и издвајају Закон бр. 5002 од 29. јула 1879. године као основни у систему војног транспорта. Овај закон је, у ствари, финансирао пругу из Местреа до Сан Доне у Портогруару, која је била више војна него комерцијална, јер је овај пројекат био повезан са пројектовањем пруге Портогруаро – Казарса – Спимберго – Ђемона, која ће бити завршена 1914. године (баш у време избијања ратних дејстава и која је схваћена као алтернатива за релацију Венеција – Удине и за стратешки пут Понтебана.

Железнице су почеле да се мобилишу од 1. августа 1914. године, када је рат почео у Европи. Мрежа од тачно 18,110 km, укључујући и пруге под концесијом, у суштини је и даље била она из 1905. године. Упркос томе што је генерал Перукети, оснивач алпских јединица, већ годинама свим силама изражавао потребу да се у Венету уреде одбрамбени и железнички си-

стеми, како Марцоки и Паолети наглашавају, испоставило се да 1914. мрежа још увек није била спремна за савремени рат на североистоку.

Те године направљено је још нових пруга, као што је Монтебелуна – Сузегана са два колосека, неке пруге су добиле дупли колосек, као што су Казарса – Удине, Падова – Кастелфранко – Монтебелуна и Виченца – Скио, а проширени су и станични капацитети. Све то је урађено у области такозване „војне железничке мреже“, што је у суштини био онај део мреже који је на истоку био ограничен реком Адом, на северу путем Емилија, а на југу границом и фронтом. Њом се бавило Одељење за транспорт, које је било под управом Војне интендантске службе, која је имала Делегацију одељења за транспорт у Риму, у оквиру Главне управе Државне железнице, која је обављала припремање и одвијање транспорта у оквиру државне железничке мреже.

Аутори указују да се непосредно пре рата састао међуресорни одбор за железнички транспорт, из чијег су рада произашли општи договори на основу којих је Интендантска служба Краљевске војске у пролоће 1915. донела одредбе о железничком транспорту. Транспорт за војне потребе регулисали су и уређивали, у зависности од подрчја где се одвијао,

Одељење за транспорт у ратној зони или Делегација Одељења за транспорт за територијалну област од значаја, односно делови војног апарата. За транспорт ратног материјала биле су дате повластице, под условом да је у пратњи војника, а копнена војска и морнарица су добиле овлашћење да редовним возовима прикључе до пет вагона материјала који је требало ургентно транспортовати. Потом је пропис за транспорт јединица копнене војске проширен на морнарицу и обичним војницима било је дозвољено бесплатно путовање под условом да имају објаву за путовање или наредбу за обављање задатка.

Променом угла гледања аутори наглашавају како је, с обзиром на то да није повећавана, мрежа у Венету и Фриулију у првим месецима 1915. године имала мање капацитета од оних које је захтевало концентрисање Краљевске војске на североистоку. Аустријанци нису били у сличној ситуацији; радили су, проширили и побољшали мрежу и њене капацитете према истом ратишту, која је 1914–1915. могла да пропусти 100 возова сваких 24 часа, у поређењу са 40 колико је имала Италија: или два и по према један. Како онда довести трупе на границу без претераног привлачења пажње Аустрије и пре свега не постати жртва превентивног напада? Аутори дају одговор анализира-

јући ситуацију са војничке тачке гледишта. Било је, наиме, смишљено да се изокрене редослед операција и да се концентрација снага изврши пре објаве мобилизације. Мобилизација би заправо била знак да Италија улази у рат. Мирнодопска концентрација трупа могла је бити довољна, а опет не би навела Аустрију да закључи да се Италија припрема за рат. Она би омогућила допремање људи и материјала у дужем временском периоду, дакле без проблема и застоја који би, кад би се радило у краћем времену, били видљиви због ограниченог капацитета железничке мреже.

Опис који дају Марцоки и Паолети врло је јасан. За превоз трупа железницом ка фронту требало је припремити ратни ред вожње, који је требало да ступи на снагу у време мобилизације. Требало је водити рачуна о „укрштању” возова, што је железнички термин који подразумева да возови кад треба успоре да би пратили сатницу и зауставили се на истим местима како би пропустили један други. Да би кретање било још лакше, оно је требало, докле год је могуће, да буде и симетрично, односно да је интервал између возова константан током целог дана, тј. да постане познат железничком кадру; али то се није догодило. Пошто је одлучено да ће концентрација снага претходити мобилизацији, промењен

је и редослед транспортних операција, због чега је Врховна команда транспорт снага за концентрацију наредила већ оформљеним јединицама и у обиму који ће дефинисати њихово распоређивање и положај. Будући да није дошло до мобилизације, трупе су морале да крену са мирнодопским саставом, што је довело до промене планова и смањивања броја потребних возова, много поједноставило операцију и допринело њеном успешном извођењу.

Аутори никад не заборављају да квантификују своје тврдње. И тако сазнајемо да је током Великог рата било милитаризовано или упућено у војне објекте 70.000 железничара, док је 16.000 мобилисано, а половина послата на фронт. Погинуло је 1.196 људи: 1.080 у борби и 116 у служби.

Након што су описали мобилизацију, аутори говоре о употреби железница током година, посвећујући им странице испуњене мноштвом техничких и квантитативних података о употреби оклопних возова и санитетских колаа. У IX поглављу Марцоки и Паолети детаљно анализирају војне операције до последње победе у Првом светском рату. Од X поглавља престају са детаљном историјском и техничком реконструкцијом догађаја, како би се усредсредили на појаву фашизма и на милита-

ризацију италијанске железничке мреже.

Описујући политичке и економске аспекте који су били у основи озбиљних друштвених сукоба у послератном периоду, аутори подсећају да је недостатак угља, који се 1919. године осетио више него раније, био још већи услед погоршања девизног курса, због чега је железнички превоз био оријентисан на електричну енергију као никада раније. Помињу и тешку послератну обнову, потребу да се обнови железничка мрежа нових покрајина, као и озбиљну економску кризу погоршану демобилизацијом и преласком са ратне на „мирнодопску“ производњу; кризу коју је фашизам превазишао наметањем диктатуре и озбиљних економских и друштвених обавеза, пре свега радницима.

Једна од последица успостављања диктатуре, са наредбом од 31. децембра 1922. године, било је распуштање Управног одбор Државних железница, на чије је чело постављен привремено специјални комесар. Годину и по дана касније, у априлу 1924, оформљено је Министарство за саобраћај које је поверено адмиралу Костанцу Ђану, грофу од Кортелаци и Букарија, уз наређење да направи чистку. То је и урадио, мада то није била безболна операција. Министар је постао директор Државних железница, а Управни

одбор је био само саветодавно тело. Железница је била подељена на 13 сектора, са центрима у Торину, Ђенови, Милану, Венецији, Трсту, Болоњи, Фиренци, Анкони, Риму, Барију, Напуљу, Ређо Калабрији и Палерму и на Делегацију у Каљарију. Реорганизација железнице дотакла је и трамвајски саобраћај, главно превозно средство у великим градовима и њиховој околини, који су почели да се трансформишу као и цело друштво.

Појава фашизма донела је војну новину, којој је, међутим, било одређено само двадесет година живота: милицију. Марцоки и Паолети је укратко описују: подељена на Главну команду, 15 команди сектора, 158 легија, којих је на крају било 180, и три централна складишта, милиција ће бити реорганизована 1929. године након оснивања батаљона црнокошуљаша и након њиховог прикључивања (по два) свакој пешадијској дивизији Краљевске војске. Њена снага ће бити утврђена на 135 легија и 300.000 људи, који су формирали специјалне милиције: железничку, поштанску и телеграфску, лучку, граничну, шумску, саобраћајну, поморску, за противавионску одбрану и универзитетску. Њихова задужења су, осим у случају последње три, била мање-више иста као и она која је имала полиција.

Након Великог рата потреба за економским развојем дове-

ла је до напретка у технолошком смислу и железнички сектор је обogaћен новим моделима. У употребу су ушле локомотиве које Марцоки и Паолети описују до детаља: серија 480, распоред осовина 1-5-0, тежина 85 тона, које могу да развију 1.500 КС на 40 km/h, али специјално дизајниране да вуку воз од 380 тона на 45 на сат на нагибима од 22‰ и предодређене за рад на линији према Бренеру. За брзе возове стигле су машине серије 746, за директне возове на кривудаџним пругама. Направљене са распоредом осовина 1-4-1, тежиле су 94 тона, имале су тежину пријањања 65 и достигале максималну брзину од 100 km/h. Војнички гледано, материјал је 1927. године обogaћен новом металном платформом за утовар и истовар, која је могла да се расклопи и где је 35 људи, за само један сат, могло да изгради ову платформу од 100 квадратних метара, спајајући, као и раније, осам рамова.

Не заборављајући ни значај администрације, у закон од 30. јуна 1926. бр. 272, додат је нови члан за Железнице, што је даље класификовало железнице на „главне” и „споредне”. Главне су биле оне великог обима, или прометне, или које су везивале густо насељене центре међусобно или са значајним лукама, или које су биле повезане са страним мрежама, или које су имале

војни значај. Све остале су биле споредне.

Италијанска мрежа је 1. јануара 1928. године имала преко 21.000 километара. Државне Железнице су контролисале 16.580 km, од којих 15.850 km нормалног колосека (12.080 km са једним колосеком и само 3.770 km са дуплим колосеком) и 730 km уског колосека, док су споредне железнице под контролом имале 2.106 km пруга нормалног колосека и 2.739 km уског колосека.

Међутим, војници су се залагали за изградњу једне друге пруге, оне од реке По до Треви-за. Предложена пре Великог рата, прва деоница пруге Остиља – Лењаго – Тревизо, дужине 14 km од Лењага до Колоње Венете, пуштена је у рад 19. априла 1925. године. Друга деоница, од Колоње Венете до Појане ди Гранфион, пуштена је у рад 8. јула 1928. године, тако да се могло предвидети да ће у потпуности бити завршена 1930. године, са максималним нагибом од 10‰. Потом су изграђене још две деонице од војног значаја на североистоку: Виторио Венето – Понте деле Алпи, са дуплим колосеком и са максималним нагибом од 24 ‰ и Сачиле – Пинцано од 53 километара, на једном колосеку, са максималним нагибом од 15‰.

Двоструки ниво тумачења текста, научно-технички и војни, уоквирује период између два

светска рата, нарочито по питању бирократске организације, једине која је способна да разјасни комплексност одлука и избора. Тако сазнајемо да је за војни саобраћај у време мира и даље било задужено Одељење за транспорт Генералштаба Краљевске војске, у координацији са 6. Одељењем „Војни транспорт” Службе за саобраћај и транспорт Државне железнице, и да је увек био подељен на железнички и војни део. Железнички део је између два светска рата доживео значајне промене, дефинисане прогресивним повећањем двоколосечних пруга и електрификацијом, због чега је, посебно на оним главним, смањена или је потпуно нестала потреба да се утврди максимално дозвољена величина композиција на станицама где се укрштају колосеци, док се повећавао капацитет материјала за вучу, који су све више чиниле електричне локомотиве, због чега се значајно повећао праг минимално дозвољене композиције, па се самим тим повећао и превоз људи и робе.

У XI поглављу аутори настављају да се баве колонијама и њиховим железничким развојем, који је такође схваћен као прилика за економски развој националне индустрије. Као што је познато, погоршање међународне политичке ситуације довело је до избијања Другог светског рата 1. септембра 1939. године.

Марцоки и Паолети, сад већ у свом стилу, преиспитају проблеме који су везани за овај нови политички догађај, али са строго техничко-војног становишта. Они свакако не пропуштају да објасне економске разлоге рата, као и приближавање Краљевине Италије Хитлеровој Немачкој. Захваљујући законима и организацији у време мира, италијанске железнице су се веома брзо прилагодиле новонасталој ситуацији – избијању светског рата, а потом и уласку Италије у рат. Смањена је употреба мешовитих композиција пребацивањем транспорта коадне робе на камионе на најпрометнијим пругама и, самим тим, успостављањем од јануара 1940. аутопревоза између главних железничких станица, путем који је паралелан са пругом. Двадесет четири месеца након избијања Другог светског рата и четрнаест од уласка Италије у рат, у августу 1941. године, активно их је било 25, који покривају 3.800 km, са просечним годишњим транспортом од 250.000 тона. Аутори описују војну реорганизацију италијанских оружаних снага у деликатној сфери транспорта, која је у овом новом рату схваћена као главни инструмент војне стратегије главних протагониста и у коју је Италија ушла са још увек застарелом, али барем бирократски напредном војном индустријом.

Наиме, Марцоки и Паолети подсећају да је, непосредно пре рата, *Службени гласник* од 15. фебруара 1940. године, бр. 38, објавио Краљевски декрет од 16. новембра 1939. године, бр. 2167, који је усвојио *Правилник за обављање великих војних транспорта*, укидајући онај из априла 1915. године.

Краљевска војска је, осим напредовања у технолошком смислу, у оквиру Команде генералштабног корпуса основала сталну мешовиту војнотехничку комисију, под називом „Централна комисија за велике војне транспорте железницом”, са задатком да проучава и припреми неопходна средства за обављање великих војних транспорта у случају рата. Комисијом је председавао помоћник начелника Генералштаба за интендатуру или, уместо њега, начелник одсека Команде генералштабног корпуса, а чинило ју је више чланова: начелник Одељења за транспорт Команде генералштабног корпуса, са генералштабним официром задуженим за транспорт у време мобилизације и концентрације; начелници делегација за војни транспорт; делегат из Министарства за рат и делегати из Министарства морнарице и ваздухопловства за војну област. У области железнице чланови су били начелници следећих служби: за транспорт трупа, за трговину и саобраћај, за материјале и вучу, за

радове и изградњу Главне дирекције Државних железница, при чему је свакоме од њих помагао службеник из одговарајуће службе; шефови одељења Државних железница и шеф Делегације Државних железница у Каљарију; начелник Одељења за војни транспорт Државних железница при Команди генералшабног корпуса, коме је, по потреби, помагао службеник задужен за транспорт у време мобилизације и концентрације; затим два делегата из Главног инспектората за железнички, трамвајски и аутомобилски саобраћај; делегат из Министарства за јавне послове, које припада Главној дирекцији за изградњу нових железница, и коначно, секретар, који је био службеник у Одељењу за транспорт Команде генералшабног корпуса. На тај начин су барем у административном смислу били савремени.

Марцоки и Паолети наставаљају са описом како догађаја несрећног рата, тако и техничких проблема. У XIII поглављу посебна пажња је посвећена Југославији, са дугачким пасусом под називом „Возови, мостови и искакање из шина у Југославији”. Полазећи од окупације 1941. године, аутори набрајају пре свега италијанске железничке јединице послате у окупирану област, тј. 2, 5. и 6. железнички батаљон, са девет мобилисаних железничких чета, као и поједи-

на мешовита одељења која су радила на пругама, после којих је 1942. стигао и 8. железнички батаљон, који је дошао да замени 6. Након што су се спојили, три батаљона су формирала Групу батаљона СЛОДА – Словенија–Далмација – касније трансформисану у 2. мобилисану железничку групацију, под командом потпуковника Дација до септембра 1941. године, а затим Дутоа. У оквиру групације била су оформљена и три одељења СМЕЛ – војна одељења која су радила на пругама и, у пролеће 1942. године, једна чета блиндираних возова.

Италијански железнички инжењери су били задужени да врате у претходно стање и оспособе најважније пруге у зони окупације, а то су биле Постојна – Логатец – Љубљана од 40 km и Сплит – Меје – Ријека од 450 km. Радови су почели одмах, у пролеће 1941. године, убрзо након завршетка ратних операција. Поправљен је део између Книна и Грачца, као и пруга уског колосека између Книна и Дрвара. Поправљено је 25 прекида пруге, од којих је један чак износио око 100 метара на мосту на дрвеним стубовима високим два метра, а који чак није ни било најтеже поправити.

У исто време радило се на прузи Постојна – Љубљана, која је на 40 километара пруге имала девет прекида од одрона, уништених вијадукта и подвожња-

ка, од којих су четири најтеже тачке били камени надвожњак између Логатеца и Верда, Донски вијадукт, Штампетов вијадукт и велики вијадукт у Боровници, потпуно уништен у централном делу и делимично не сигуран, што ће бити треће од највећих достигнућа италијанских железничких инжењера током светског рата. Био је висок 42 метара, састављен од 25 лукова, а био је оштећен динамитом који је уништио осам лукова, узрокујући прекид од 160 метара и оштећења суседних лукова, од којих је један убрзо после пао, правећи прекид, који је због структурних оштећења износио 225,5 метара.

Након што су обновљене пруге, преузеле су их СМЕЛ; и тада настају проблеми, јер је у међувремену почела партизанска активност. Запослени у три СМЕЛ-а контролисали су рад југословенских железничара, који су управљали локалним возовима и, на неким важним станицама, обезбеђивали сервис, уз помоћ особља Државних железница, док су за одбрану били задужени одреди пешадије. На пример, станицу у Врхники недалеко од Љубљане бранили су гренадири, чији је један деташман постављен да чува железничку станицу у Верду, исту ону коју су поправили инжењери, а нападнут 2. фебруара 1942. године. Одељење, отприлике један вод, одолео је нападу до доласка по-

јачања. Ово је била успешна операција, али код других то није био случај.

Поручник планинских јединица Ренато Вилиен, стационаран у Црној Гори и Босни у периоду од јануара до краја новембра 1942. године, у својим мемоарима подсећа да су партизани, недуго након доласка у област у коју је прекомандован, 4. фебруара 1942. напали и уништили једну пешадијску патролу која се враћала возом из Требиња. Ова врста заседа за возове, али не и за саму пругу, била је веома честа, зато што је било потребно мало средстава и никакав експлозив.

У таквим условима прекиди и напади су се множили широм Југославије и често су биле постављане заседе за особље које је било послато да их поправи. Железнички инжењери су имали камионе SPA 25 C 10 у железничкој верзији, тестиране 1931. године, са приколицом, испоручене сваком воду, мада ни су били заштићени.

Ово су покушали да исправе стављањем на чело и зачеље композиција оклопне затворене вагоне, у којима су путовали тимови железничара за брзе правке најчешћих прекида. Први возови ове врсте, које би можда било превише дефинисати као окопне возове, били су једноставни и по саставу и по питању заштите, вукле су их оклопне локомотиве и имале су два нор-

мална теретна вагона са ојачаним зидовима. Први вагон је имао два митраљеза Breda мод. 37, други противтенковско оружје од 47/32 из којих се пуцало кроз врата вагона. Они су служили да се умањи штета или да се брзо поправи, али не и да се смање напади; и убрзо је било потребно пет чета железничара, поред особља СМЕЛ-а и Државних железница и различитих команди за одбрану.

За помоћ композицијама које искоче из шина и које можда нападну партизани, или за одбрану екипе за поправку, били су припремљени најтежи возови, са пет или шест оклопних вагона, која су првобитно били отворени теретни вагони, на којима је постављена покривена централна купола, са пет прореза са сваке стране за аутоматске пушке и карабине, и две мање отворене бочне, свака са заштићеним митраљезом Fiat мод. 35 калибра 8 mm и минобацачем Brixia од 45 mm. Касније су се правили слични, али потпуно покривени оклопни возови са противтенковским оружјем од 47/32.

Повећање партизанских активности је указало да пруге треба да буду стално надгледање, али пошто није било могуће имобилисати сталне снаге, то се чинило само у одређеним приликама, а прибегавало се другим мерама. Често су возовима, било да превозе путнике или

робу, додавани вагони са војницима који су штитили пруге.

Ситуација је захтевала брза решења, тако да је у јануару 1942. године војска тражила да се изврши трансформација одређеног броја оклопних возила АВ 41 у возове који се крећу по стандардном колосеку, због чега је 15. маја 1942. формирана Самостална чета оклопних возова у оквиру 2. Групације железничара, са задатком да надгледају пруге. Опремљена оклопним возилом АВ 41, чији су точкови замењени железничким точковима, који су, међутим, могли лако да се скину како би се возило могло кретати и по путу, чета је била састављена од војника из коњичких јединица и официра и подофицира железничких инжењера. У почетку је имала команду чете, са два оклопна возила, и два вода, сваки са по четири аутомобила, што је укупно чинило десет оклопних возила. Две недеље касније, 28. маја, добили су још десет аутомобила, а 26. августа чета је била повећана на команду чете и пет вода, од којих је један био резервни. Команда и резервни вод су били у Сиску, једна половина вода била је у Љубљани, а друга половина у Новом Месту, на подручју 11. Армијског корпуса; два вода су била стационирана у Огулину и кретала су се пругама на подручју 5. Армијског корпуса и последњи вод, у Книну, чувао је пруге 18. Армијског кор-

пуса корпуса. Њихове активно-сти у Словенији и Далмацији трајале су до примирја.

Заштита је и даље била недовољна, па су због тога из Италије пребацивани лаки оклопни возови. У Југославији их је 10. маја 1942. године већ било четири на пругама од Перковића до Книна, од Љубљане до Постојне, од Ријеке до Делница и од Делница до Огулина. Касније, 19. јула 1942. године, још два су премештена са Сицилије у Сисак.

Формација железничких јединица 2. армије расла је све више, тако да је добила и независну кохорту железничке милиције, која је била упућена у Љубљану, када је она прикључена Краљевини Италији као нова покрајина.

У међувремену, у јесен 1942. године, направљена је моторна дресина са митраљезима за надгледање пруга. Изузетак је направљен за пруге Сплит – Сињ и Рагуза – Мостар. Оне су биле на уском колосеку, од 760 милиметара, тако да су на захтев Команде оружаних снага Словеније и Далмације били спремни „мали оклопни возови модел 1942”, са митраљезом у куполи ка напред, који су 15. маја 1943. године формирали независни одред малих оклопних возова, који су чинили једна бригада команде и служби и два вода малих возила, са једим официром, два подофицира, 56 војника из трупе, 20 малих возова,

једним лаким камионом и једним бициклом.

Године 1942. почели су да се користе блиндирани моторни возови Fiat /Ansaldo ALn 556. Три су на крову имала две куполе оклопног возила М 13/40, свака са делом од 47/32 и једним великим противавионским митраљезом Breda 20/65, док су са сваке стране вирила два митраљеза од 8 mm. Друга два моторна воза имала су три митраљеза од 8 по страни и два минобацача од 81 или један бацач пламена на крову уместо митраљеза од 20 mm.

Први модел је изашао у септембру, а 20. септембра исте године оформљена је 1. независна чета оклопних моторних возова, са командном четом и два оклопна моторна воза. Чета је 8. марта 1943. године имала још јачи састав, са осам оклопних моторних возова, који су били прилично коришћени и имали су веома велике губитке: моторни воз 1 оштећен је у Сплиту у октобру 1942. године, док је моторни воз 2 искочио из шина у Огулину 12. фебруара 1943. године, приликом чега је погинуо командант и остала посада, а оштећења су била таква да се нису могла поправити. Ипак, потребно је рећи да су свакодневне потребе често принуђивале на мање-више дуге и сталне промене, што чета није предвидела.

Имајући у виду све ово, саобраћај је једва могао да се обавља. У окупираној зони ни Нем-

ци нису били у бољем положају и штитили су главне пруге, на излазу из Београда, са осматрачницама, постављеним на истим раздаљинама дуж пруге; али, уз све то, у обе области прекиди, искакање из шина и постављање заседе наставили су се и даље, као што се, на пример, десило 21. октобра 1942. године, када је воз који је превозио команданта, команду и заставу 2. гренадирског и један батаљон 11 стрљачког пука искочио из шина у Јаворнику, што су изазвали партизани који су га напали са своја два батаљона, бежећи готово одмах по доласку батаљона гренадира.

Једнаку пажњу аутори су посветили свим другим фронт-

товима на којима су се борили Италијани: у Француској, Грчкој, Русији, на северу и истоку Африке и у самој Италији, пре и после примирја 1943. године, па све до успостављања мира у пролеће 1945. године. Књига даје у целини глобално виђење железнице из необичних углова и описује пут од уједињења Италије до краја рата на неконвенционалан начин, дајући јединствени корпоративни, индустријски и научни пресек. Може се бесплатно скинути са сајта www.commissionestoriamilitare.it

Проф. др *Енрико Чернигои,*
Ајело дел Фриули
(са италијанског превела
Весна Петровић)

**ДОБРОВОЉЦИ У ВЕЛИКОМ РАТУ 1914–1918,
ЗБОРНИК РАДОВА (УР. СРЂАН РУДИЋ,
ДАЛИБОР ДЕНДА И ЂОРЂЕ ЂУРИЋ),
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ, ИНСТИТУТ
ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА,
МАТИЦА СРПСКА, БЕОГРАД 2018, 462 СТР.**

Стогодишњица од Првог светског рата представља јубилеј светског значаја. Рат као сложена друштвено-историјска појава отвара многа питања, на која је историографија само делимично дала одговор или се још увек налази у процесу трагања за објашњењима њихових узрока, трагова и последица. Једно од таквих питања јесте и питање добровољаца у Великом рату. Добровољци су углавном била лица која нису имала држављанство земље за коју су се борили или грађани који су млађи или старији од годишта која су важним законским решењима била обухваћена општом војном обавезом. Углавном су их чинили припадници истог народа или народа сродних већинском народу државе за чију су се страну у рату определили. Вођени верским, политичким, идеолошким и другим разлозима, добровољци су ступали у редове војске одређене државе да би се изборили за остварење заједничког циља – ослобођење и уједињење.

Тој теми посвећен је и међународни зборник радова *Добровољци у Великом рату 1914–1918*, који представљамо стручној јавности и широј читалачкој публици. У том зборнику су на 462 стране објављена истраживања 27 историчара како из иностранства (Италије, Бугарске, Русије, Румуније, Пољске, Словеније, Мађарске, Немачке), тако и из Србије. Сви радови у оквиру зборника подељени су у пет тематских целина (прва – *Добровољачко питање и национални покрети*, друга – *Добровољци у рату*, трећа – *Личности и друштвене групе*, четврта – *Добровољачко питање након рата* и пета – *Историографија и култура сећања*). Груписањем радова по целинама настојала се истраживачки покривати свеукупност тема које су се односиле на добровољачко питање и у Првом светском рату и у послератном периоду и култури сећања на те покрете.

У првој тематској целини *Добровољачко питање и национални покрети* груписани су радови који се односе на доброво-

љачке покрете код Италијана и Пољака, учешће Словенаца као добровољаца у српској војсци, као и добровољаштво у бугарској, руској и румунској војсци. Ова тематска целина обухвата првих 113 страна зборника и у њој се налази шест радова, махом страних историчара: Италијана Ђира Паолетија, *Италијански добровољци у Првом светском рату* (стр. 21–32), бугарских колега Анатолија Прокопиева и Златка Иванова, *Од добровољачког покрета до регуларне војске – формирање и састав XI македонске пешадијске дивизије 1915* (стр. 33–42), руског историчара Олега Ајрапетова, *Добровољачке јединице у руској војсци у првим годинама Првог светског рата: предности и проблеми* (стр. 43–56), румунског историчара Мануела Станескуа, *Добровољци у румунској војсци 1916–1919.* (стр. 57–73), пољског историчара Кржиштофа Кубјака, *Пољске добровољачке снаге у Првом светском рату* (стр. 75–91) и словеначког колега Блажа Торкара, *Словеначки добровољци у српској војсци 1914–1918* (стр. 93–109).

У другој тематској целини зборника *Добровољци у рату* налазе се радови посвећени добровољаштву у српској војсци и ратним искуствима током њиховог учешћа у борбама у датом периоду. Ту су углавном заступљени чланци који обрађују учешће руских добровољаца у

српској војсци током Великог рата, или се баве употребом добровољаца у српској и руској војсци током герилских акција, као и учешћем Срба добровољаца у борбама у Добруци, делатношћу организације *Црна рука* у српском добровољачком корпусу у Русији, питањем добровољаца у Топличком устанку, као и утицајем добровољаца римокатолика и протестаната на прерастање српске војске у мултиконфесионалну армију на Солунском фронту. Та тематска целина обухвата чак наредних сто страна зборника (113–213) и у њој је такође презентовано шест радова, углавном српских историчара, са изузетком руског колеге Јарослава Вишњакова. Ово поглавље обухвата следеће радове: чланак Далибора Денде, *Руски добровољци у српској војсци у Првом светском рату* (стр. 113–127), Алексеја Тимофејева, *Добровољци и герилски рат у Србији и Русији у Првом светском рату* (стр. 129–151), рад руског историчара Јарослава Вишњакова, *Срби у борби за Добруцу 1916–1917. године* (стр. 153–170), потом Александра Животића, *Црна рука и српски добровољачки корпус* (стр. 171–183), заједнички рад Божице Младеновић и Милића Ј. Милићевића, *Добровољци у Топличком устанку* (стр. 185–192) и на крају рад Миљана Милкића, *Стварање мултиконфесионалне војске. Добровољци римокатолици и протестанти у*

српској војсци на Солунском фронту (стр. 193–213).

У трећој тематској целини зборника *Личности и друштвене групе* обрађено је учешће мађарских високошколаца – добровољаца у аустроугарској војсци 1914. године, Срба добровољаца из САД у Великом рату, као и учешће представника руског официрског кора у организовању и вођењу добровољачке кампање након фебруарске револуције у пролеће и лето 1917. године. Од личности од значаја за историју добровољаштва у Србији представљене су биографије генерала А. М. Зајончковског, команданта 47. руско-српског корпуса у операцијама у Добруци 1916. године; британске медицинарке Мејбл Синклер Стобарт, која је боравила у Србији у време највеће епидемије тифуса 1915. године, као и Луја Ловрића, добровољца који представља симбол страдања српских/југословенских добровољаца у Великом рату. И у овом, које такође обухвата готово стотину страна (од 213. до 307), налазе се радови претежно домаћих и два рада страних историчара (мађарског Ференца Полмана и руског Игора Николајевича Гребенкина). У трећем поглављу се налазе следећи радови: Ференца Полмана, *Мађарски студенти добровољци у аустроугарској војсци 1914. године* (стр. 213–218), потом радови домаћих историчара Ђорђа Ђурића, Гене-

рал А. М. Зајончковски, *биографија и командовање српским добровољцима у Добруци* (стр. 219–229), Игора Николајевича Гребенкина, *Представници официрског кора као вође добровољачке кампање у Русији 1917. године* (стр. 231–244), Предрага М. Вајагића, *Срби из Сједињених Америчких Држава – добровољци у Великом рату* (стр. 245–266), Бранка Момчиловића, *Заборављена хериона Великог рата – Гђа Мејбл Синклер Стобарт* (стр. 267–278) и на крају рад Милана Гулића, *Луја Ловрић као симбол страдања добровољаца у Великом рату* (стр. 279–303).

Претпоследња, односно четврта тематска целина зборника под називом *Добровољачко питање након рата* посвећена је друштвеном положају добровољаца након Првог светског рата. У њој је обрађен однос војвођанских радикала према добровољачком питању, затим улога чехословачких добровољаца – легионара у борбама против мађарске револуције 1918–1919. године, питање покретања часописа *Добровољачки гласник* као гласила већине добровољаца у Краљевини СХС/Југославији и његови покушаји да се укаже на положај добровољаца и њихове нерешене проблеме у југословенском друштву, потом дуга мобилност српских добровољаца из Првог светског рата од 1914. до 1945. године, од добровољаштва у Србији и Русији,

преко колонизације у плодније крајеве краљевине СХС/Југославије, њиховог протеривања и логорисања у време Другог светског рата, до повратка на нова огњишта након његовог завршетка. На скоро стотину страна овог поглавља презентована су укупно четири рада, од којих су три радови домаћих историчара, док је четврти рад италијанског историчара Алберта Бекерелија. У овом делу зборника се налазе следећи радови: чланак Слободана Бјелице *Војвођански радикали и добровољачко питање у Краљевини СХС* (стр. 307–319), потом рад Алберта Бекерелија, италијанског историчара, под називом *Рат након рата. Улога чехословачких легионара у Новој Европи* (стр. 321–346), Биљане Стојић, *Добровољачки гласник (1928–1941) – заступник права добровољаца из Великог рата* (стр. 347–372) и рад Милана Мицића *Дуга мобилност добровољаца српске војске из Првог светског рата* (стр. 373–387).

Последње, пето поглавље зборника посвећено је историографији и култури сећања. У њему су обрађена питања улоге немачких добровољаца у ратничким традицијама организације *Челични шлем*, као савеза ратних ветерана у Вајмарској Немачкој и Трећем рајху од 1918. до 1935. године, потом слика бугарских добровољаца у Првом светском рату у часопису *Отече-*

ство, затим култура сећања на добровољце из Првог светског рата у савременој Србији, као и акција за оснивање добровољачког музеја и архива у Краљевини СХС/Југославији. На самом крају дат је преглед архивске грађе Војног архива у Београду која се односи на добровољце и добровољачки покрет у Првом светском рату. У петом поглављу, које заузима последњих седамдесет страна зборника, изложено је шест радова како домаћих, тако и страних аутора. Поглавље започиње радом немачког аутора Дениса Верберга *Добровољци у ратничким традицијама Челичног Шлема – савеза ратних ветерана у Вајмарској Немачкој и Трећем рајху 1918–1935* (стр. 391–398), потом следи рад бугарске ауторке Снежане Радоеве *Бугарски добровољци у Првом светском рату на страницама часописа Отечество* (стр. 399–410), затим чланак Александре Колаковић, *Добровољци Првог светског рата и култура сећања* (стр. 411–426), коауторски рад Бојана Ђокића и Милоша М. Дамјановића *Акција за оснивање добровољачког музеја и архива* (стр. 427–446), да би уследио завршни рад домаће ауторке Маријане Мраовић *Архивска грађа Војног архива о добровољцима и добровољачком покрету у Првом светском рату* (стр. 447–462).

На крају је важно нагласити да је овај међународни збор-

ник *Добровољци у Великом рату 1914–1918*. настао како резултат одржавања истоимене конференције 2016. године, у организацији Историјског института, Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије из Београда и Матице српске из Новог Сада. Он има за циљ да научној јавности и широј читалачкој публици укаже на све важне а мање познате догађаје и чињенице везане за добровољачко питање из Великог рата те да српско добровољаштво сагледа у ширем међународном контексту.

Зборник је добро технички опремљен, садржи неколико црно-белих фотографија и докумената. Штампан је у тврдом

повезу, у тиражу од 500 примерака. Сви радови након главног текста садрже закључак, тј. резиме (Summary) који је преведен на енглески језик. Део радова штампан је на енглеском и руском језику, уз резиме на српском.

И поред обиља литературе о добровољачком питању у српској историографији, зборник доноси мноштво нових и непознатих детаља, а пружа и информације о најзначајнијим добровољачким покретима у Европи из периода Првог светског рата, па га из тих разлога срдечно препоручујемо стручној и широј читалачкој публици.

Др Татјана Милошевић

**КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКА ШТАМПА
У СРБИЈИ 1941–1944, КЊИГА II
(ПРИРЕДИО ДР АЛЕКСАНДАР СТОЈАНОВИЋ),
ФИЛИП ВИШЊИЋ, БЕОГРАД, 2017, 370 СТР.**

Пионирски подухват групе млађих српских историчара на истраживању колаборационистичке штампе у окупираној Србији у периоду Другог светског рата, започет 2013. године, а чији су се први резултати појавили 2015. објављивањем књиге *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио др Александар Стојановић (Београд: Филип Вишњић, 2015), настављен је и 2017. године објављивањем друге књиге са идентичним насловом. Иако је у окупираној Србији имала велики значај као инструмент пропаганде, како немачке окупационе управе, тако и домаће колаборационистичке власти, штампа која је излазила у окупираној Србији до појаве ове две књиге није привлачила већу пажњу истраживача, нити је на овако целовит начин обрађена.

Основни предмет истраживања аутора била је штампа која је уз одобрење окупационих власти објављивана у окупираној Србији, па су као главни циљ аутори одредили да прикажу „на који начин је строго контролисана штампа писала о друштвеној и политичкој стварности Србије у условима рата и окупације и како је јавности приказивала 'ретуширане' слике

кључних догађаја на светској сцени, уобличаване према потребама нацистичке пропаганде”.

Иако је приређивач др Александар Стојановић на неколико места у *Предговору* истакао да се ради о монографији, мишљења смо да ће многи читаоци, с обзиром на структуру књиге, али и неуједначен квалитет „поглавља” (прилога), имати утисак да се сусрећу са тематским зборником радова. Када говоримо о неуједначеном квалитету мислимо, пре свега, на различит приступ аутора основном предмету истраживања, тј. штампи. Док једна група аутора анализира садржај штампе, другима су у фокусу сами часописи о којима пишу.

Књига *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944, II*, садржи предговор, једанаест тематских поглавља (прилога), заклјучак, Summary, списак коришћених извора и литературе и кратке биографије аутора. Поштујући методологију историјске науке, колега Стојановић нас је у *Предговору* (стр. 6–14) увео у тему, истакао предмет истраживања, указао на његове главне циљеве, те укратко приказао структуру књиге, као и архивске изворе, дневничку, мемоарску и историо-

графску литературу која је ауторима помогла да на што бољи начин изврше анализу новинских садржаја.

У прва два поглавља (15–94) анализира се писање колаборационистичке штампе о зараћеним странама у Другом светском рату, тј. о немачкој војној сили („*Викторија – Немачка побеђује на свим фронтovima*”: немачка војна сила на страницама штампе) и антифашистичкој коалицији (*Антифашистичка коалиција на страницама колаборационистичке штампе. Војни контекст, слика односа савезничких сила и стање на фронтovima*), а оба су проистекла из пера др Маријане Мраовић. Оба поглавља показују да је сву контролу над писаном и јавном изговореном речи у окупираној Србији имала нацистичка Немачка. Ауторка је у првом поглављу, пратећи низ часописа (пре свега најтиражнији дневни лист *Ново време*), на убедљив начин анализирала ток писања колаборационистичке штампе о карактеру рата и виђењу немачких власти и војске, закључујући да је у потпуности контролисана колаборационистичка штампа приказивала окупатора „као пријатеља и добродитеља српског народа”, те да се „пропагандна матрица” прилагођавала ситуацији на фронтovima, од немачке пропагандне акције Викторија, која је на почетку рата пратила немачке победе, до текстова о стратешком повлачењу и појединачним херојствима немач-

ких војника, који су пратили немачке поразе. У другом поглављу анализи је подвргнуто низ тема о којима је писала колаборационистичка штампа у окупираној Србији, од питања уласка САД у рат и слике антифашистичке коалиције, преко увлачења Југославије у рат, приче о 27. марту и савезничким бомбардовањима југословенских градова до приказа Источног и Западног фронта. У кратком закључку колегиница Мраовић је истакла да су савезници кроз писање колаборационистичке штампе читаоцима у Србији били представљени као „конгломерат зла и империјалних интереса”.

Треће поглавље (95–125) „*Шумски бандити*”: *Колаборационистичка штампа о Југословенској војсци у отаџбини* написао је Раде Ристановић. Анализирајући новинске садржаје, показао је да се однос колаборационистичке пропаганде према ЈВуО током трајања рата мењао неколико пута и да је прошао кроз неколико фаза. Од почетног прећуткивања о постојању (први текст који недвосмислено говори о организацији пуковника Михаиловића објављен је тек 15. августа 1941), преко покушаја да се равнгорски покрет прикаже као организација која је у потпуности под утицајем КПЈ (септембар – новембар 1941), а његови припадници омаловаже, те прикажу као послушне „слуге Лондона и Москве” и „рушиоци реда и мира у Србији” (1942–1943), до чланака који су у

„афирмативном тону” говорили о ЈВуО (1944). Све то јасно показује да је пропаганда уперена против покрета генерала Михаиловића била у директној вези са тренутним односом колаборационистичке управе и овог покрета.

„Црвене владике”: Српска православна црква на страницама колаборационистичке штампе наслов је четвртог поглавља (127–148), које је написао др Александар Стојановић. У уводном делу рада аутор нас упознаје са положајем СПЦ у окупираној Србији, те закључује да је однос домаће окупационе управе и њене пропаганде према СПЦ највећим делом трајања окупације „обележен својеврсним дуализмом”. С једне стране врх СПЦ је често критикован због одбијања да се активно укључи у антикомунистичку пропаганду и оптуживан да се окренуо од сопственог народа (у чему се предњачили чланови Збора у свом листу *Наша борба*), док је са друге стране постојала пропагандна матрица која је настојала да цркву прикаже као савезника „владе” Милана Недића, користећи за то убиства свештеника и монаха СПЦ од „стране безбожних агената комунистичких и равногорских ликвидатора”. Поред тога у колаборационистичкој штампи црквени празници истицани су пренаглашено, а као пример за аутор је приказао однос штампе према преносу моштију светитеља из НДХ у Београд. Ипак, аутор у закључку истиче да је „јасно про-

кламована политика СПЦ била позивање на мир, престанак убијања, и посебно, престанак братоубилачког рата.”

Пето поглавље (149–184) „У служби грађана”: комунално питање у Београду на страницама колаборационистичке штампе написао је Раде Ристановић. У уводном делу аутор нас упознаје са инфраструктурним развојем Београда између два светска рата, које је прекинуто бомбрадовањем града у априлу 1941. године. Држаћи се хронолошког приступа, детаљно је анализирао писање колаборационистичке штампе о кључним комуналним приликама и проблемима у Београду. Почео је од питања санирања инфраструктуре порушене у немачком бомбардовању (обнова водоводне, канализационе и електричне мреже, зграда, улица, и возног парка), да би прешао на свакодневна комунална питања (уређење тргова и улица, проблеми електро и водоснабјевања, недостатак огрева, неизношење смећа, неодговорно понашање у саобраћају и чишћење снега са београдских улица), која су се циклично понављала сваке године. Поновно бомбардовање Београда, овај пут од савезника у априлу 1944. године, довело је град на ивицу комуналног колапса, пошто су други пут у три године уништене водоводна, канализациона и електро-мрежа, порушене улице и зграде, па је питање нормализације живота и санирања настале штете опет нашло ме-

сто у новинама. На крају, аутор је у кратком закључку истакао да „иако су и комуналне вести најчешће биле контаминирани политичким и идеолошким конотацијама и контекстима, чини се да је у погледу објављивања сервисних информација штампа била реалнија и објективнија него у другим случајевима”.

Милош Војиновић је аутор шетог поглавља (185–205) „Београдска филмска публика највише воли веселе музичке филмове”: Делатност београдских биоскопа на страницама колаборационистичке штампе. Најзначајније текстове о биоскопској делатности у Београду, али и уопште о филмовима (текстови о новим филмовима, вести о приватном животу највећих звезда, описи нових филмова пре њиховог приказивања у биоскопима), доносили су листови Ново време, Обнова, Општинске новине, Понедељак, Коло, али и Филмске новости које је издавало пропагандно одељење немачког „Југо-Исток филма”. Анализом садржаја ових новина аутор је проговорио о статистици (београдске биоскопе почетком 1943. године дневно је посећивало између 12.000 и 15.000 људи, а викендом се тај број пео и до 30.000 посетилаца), пропаганди и биоскопском репертоару на коме су доминирали немачки филмови. Аутор је посебно истакао да штампа, с обзиром на пажњу која је придавана филму и раду биоскопа, „није само један од извора који сведоче о

културном животу у окупираном Београду, већ и најважнији и незаобилазни извор информација за све истраживаче који желе да стекну увид у овај важан сегмент живота”.

„Да васпитава и преваспитава”: позоришна политика владе Милана Недића на страницама колаборационистичке штампе наслов је седмог поглавља (207–234) аутора Душана Бојковића. Анализирајући новинске текстове он је утврдио да се они по свом карактеру могу поделити на „стручно-информативне и пропагандне”. С тим у вези, оно што је аутор одмах уочио приликом анализе новинских садржаја, јесте критика међуратног позоришта у Југославији, које је оцењивано као декадентно, али изнад свега као позориште које је „скренуло са свог исправног национално-културног и уметничког пута”. Због тога је позориште добило значајну улогу у „препороду и ревизији истинских националних вредности” које је желела да спроведе домаћа окупациона управа, па су странице колаборационистичке штампе често истицале „изванредну улогу позоришта у процесу духовне обнове српског народа”, дајући му водећу улогу у том процесу („Ако може да васпитава и преваспитава, зашто то оно не би и радило?”). Поред тога аутор је анализирао и писање колаборационистичке штампе (пре свега часописа *Српска сцена*) о раду државних и приватних позоришта и

њиховом националном репертоару, али и о раду низа хумористичких позоришта и дилетантских дружина, као и српских аматерских позоришних трупа у немачким логорима.

Осмо поглавље (235–251) „Познанство женидбе ради”: Љубав и брак на страницама колаборационистичке штампе написала је др Љубинка Шкодрић. Ауторка је проговорила о питањима у вези са удајом и жендибом, миражом, насиљем у породици и споровима међу члановима породице различитих генерација, ванбрачним везама и дивљим браковима, брачним неверствима и брачном неслогом, као и међунационалним браковима. Читајући ово поглавље и упоређујући га са осталим стекли смо утисак да је ауторка штампу у највећој мери користила као допуну архивским истраживањима, те да сами садржаји штампе нису били у центру њене пажње.

Приређивач др Александар Стојановић је аутор деветог поглавља (253–278), „Слобода иза жице?": „Заводски лист” штићеника Завода за принудно васпитање омладине. С обзиром на специфичност овог листа, односно специфично окружење у коме је настајао, аутор нас информисе о установи у којој је лист настао, тј. са Заводом за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Пишући о листу, упознаје нас са настанком, уређивачком политиком, редакцијом и сарадницима, структуром и сталнијим ру-

брикама. Поред тога анализирао је писање *Заводског листа* о свакодневном животу у Заводу за принудно васпитање омладине, раду заводских секција, Одбора за испоруку пакета ратним заробљеницима, библиотеке, заводске позоришне трупе, као и о спортским, едукативним и уметничким прилозима штићеника који су објављивани у *Заводском листу*, напомињући да су неки од иста-нутих српских књижевника, међу којима и Бранко В. Радичевић, ту објављивали своје прве радове.

Друштвени живот руске емиграције у колаборационистичкој штампи 1941–1944 наслов је десетог поглавља (279–298), које је написао др Алексеј Тимофејев. После краћег увода којим нас уводи у тему, аутор нас информисе о руским листовима који су излазили на простору окупиране Југославије у Другом светском рату: *Руски билтен*, *Ведомости Охраној групи*, *Новиј пут*, *Рускоје дело*, *Реч*, *За Родину*, *Борба*, *Церковное обозрение* и *Церковнаја жизнь*. Руси су могли да читају и руско издање немачког илустрованог пропагандног листа *Сигнал*, а у НДХ се повремено појављивао *Извод вести*. Карактеристично за све руске листове је да су били недељници и да су сви, изузев два црквена листа која су једина излазила и пре и у току окупације, имали релативно кратак век трајања. Аутор говори и о реформисаном правопису, који је под притиском Немаца користила већина руских часописа, емисија-

ма Радио Београда на руском језику, као и руским библиотекама, да би на крају рада констатовао да „после продора у Србију јединица Црвене армије и партизана руски емигранти нестају као друштвена група, као носиоци самосталних друштвено-политичких погледа и као кохерентни културни фактор.

Последње поглавље (299–316) *Колаборационистичка штампа војвођанских Срба 1941–1944. године* проистекло је из пера др Слободана Бјелице. Информацију о циљевима и садржају штампе, аутор нас упознаје са низом листова који су у наведеном временском периоду излазили у Банату и Бачкој. Говори о два банатска недељника (*Нова слога* и *Банатске новине*), као и четири недељника која су излазила у Бачкој (*Бранково коло*, *Понедељак*, *Илустрована недеља* и *Српско коло*). Ипак, највећу пажњу аутор је посветио једином дневном листу (*Нова пошта*), који је имао и најдужи век трајања.

У *Закључку* је приређивач др Александар Стојановић још јед-

ном истакао да је „доминантна компонента новинског извештавања (у Србији) била ратна пропаганда”, као и то да је штампа која је објављивана у окупираној Србији „била најважније средство пропаганде како окупатора тако и домаће власти”. Најавио је и наставак рада на истраживању колаборационистичке штампе и у годинама које су испред нас.

Истраживање које су спровели аутори донела су низ нових сазнања о животу у окупираној Србији. Ова књига представља и јасну потврду да је дубља анализа садржаја колаборационистичке штампе неопходна како би се на што бољи начин разумела друштвена и политичка историја и историја свакодневног живота у току Другог светског рата. Због тога смо сигурни да ће постати незаобилазна приликом истраживања било које теме везане за простор Србије у Другом светском рату.

Марко Б. Милетић

**ENRICO CERNIGOI, LA BRIGATA D'ASSALTO
„TRIESTINA” NELLA ZONA DI OPERAZIONI
LITORALE ADRIATICO – UNA STORIA MILITARE,
1943-1945, POLIGRAFICHE S. MARCO DI
CORMONS, SAN MARCO DI CORMONS,
2017, 270 PAGINE**

Права историја о Италијанском покрету отпора никад није написана. Постоје хиљаде радова који су наводно о њему писани, у целости или делимично. Постоје мемоари, дневници, реферати, есеји, чланци, саопштења са конференција, али до сада није постојала и још увек не постоји поуздана прича о италијанском покрету за ослобођење, јер је готово све што се појавило од самог почетка било тенденциозно због политичког опредељења аутора. Уз овој проблем често се додаје мање-више намеран недостатак разумевања феномена отпора, који је жустро одбачен као ослободилачка борба против нацистичких фашиста у којој су једни отпораши били добри и други лоши, притом не постављајући питање шта су корени покрета и разлози бораца. Али ту је и други велики пропуст: ретко је испитиван друштвени контекст тог подручја, или тих подручја, где је Отпор настао и деловао, наде и жеље бораца, њихово социјално порекло и како и колико је то утицало на њихове политичке ставове и изборе.

Исхитрена грубост многих мишљења, која је најчешће настајала због јаких политичких мотива усмерених на тврдњу да су италијански покрет отпора чинили само комунисти, још је негативнија, јер је потпуно ставила у сенку разлоге, дакле душу људи и друштва, занемарујући свако питање о томе шта је њихов идентитет и како је из тог идентитета настала жеља да се до слободе дође оружјем.

И коначно, седамдесет и две године након завршетка рата, појавила се књига која се без оклевања може навести као пример који би они који желе да почну да пишу праву историју о Италијанском покрету отпора и његовим борцима било добро да следе.

Тема ове књиге, настанак и историја партизанске бригаде Триестина, потпуно је непозната у Италији, барем широј јавности, а сигурно није добро позната ни у некадашњој Југославији, упркос томе што је бригада деловала од 1943. до 1945. године у оквиру 9. Корпуса Народноослободилачке војске Југославије. Књига има и друге карактере.

ристике које је чине посебном. Пре свега настала је на основу списка преминулог команданта бригаде Рикарда Ђакуција, а друга је избор да је напише баш Чернигои.

Зашто Чернигои? Прво окружење на које се књига односи, јер је оно то због ког је настала и трајала бригада Триестина. Ради се о веома посебном друштвеном контексту фурланске обале, области Монфалконеа и њеном залеђу до града Удине, где су у време Аустроугарске Словенци и Италијани живели прилично мирно.

Област Монфалконеа је имала мали број становника. У њој се радило, првенствено у бродоградилштима и због тога је створила суживот заснован на узајамном поштовању и друштвеној хијерархији успостављеној на могућностима и радним квалитетима сваког појединца. Преласком тог подручја под Италију 1918. године дошло је до промена. Појава фашизма негативно је утицала на људе који су навикли на начин живота и политичка мишљења различита од онога што је требало да им буде наметнуто.

Чернигои је дао јасан, конкретан опис те средине, још живописнији јер је у њој живео. Од оца Словенца, који је у своје време био познат и храбар партизански вођа и поштен и вредан радник, и од мајке Италијанке, знао је да направи савршену

слику света, који се до данас много променио. Због тога се могао очекивати рад који је политички и можда етнички обојен, али то није случај. Порекло аутора омогућава му да досегне највиши квалитет и објективност у књизи, чинећи је, због допадљивог стила, веома значајном и лаком за читање: модел равнотеже и објективности, који је био кажњаван великим бројем одбијања да буде штампан, али савршенство и не постоји. Након овог дугог објашњења о пореклу рада, неопходно је рећи како је припремљен; и овај аспект методолошки је за пример.

Много аутора би сигурно све испричало, али би се вероватно ту и зауставили. Неко би, како је то Чернигои урадио, дао опис друштвеног окружења Монфалконеа; али колико њих би консултовало италијанска, словеначка и британска архивска докумената и немачке норме контрагериле, како би комплетирали слику? Као стручњак кажем: нико, или скоро нико; и ја се не сећам да сам прочитао такав рад, бар не у Италији.

Будући да је овакав методолошки приступ Чернигои већ применио пре много година у свом одличном раду „Политички избори и национални идентитет“, долазимо до тога да је, из жеље да се на најбољи начин искористе Ђакуцијеви списи, управо он био изабран за аутора, не

само због истог окружења и зато што је био син његовог цењеног саборца, већ зато што се ценила искреност, објективност и метода. И заиста, ова књига има методу и објективна је, особине које се не налазе увек у текстовима, посебно не у оним о Отпору. Постоји само једно ограничење, које у потпуности долази до изражаја када је у питању методологија: аутор је – и то јасно каже како у наслову, тако и много пута у тексту – одлучио да напише војну историју јединице, јер се све оно што није стриктно везано за војну сферу ни не обрађује, осим оно мало што је неопходно да би се објаснила ситуација у том тренутку, а увек уз напомену да таква тема неће бити продубљена, јер је ово војна историја.

Ако је разумљиво да је аутор, будући да се ради о рату, консултовао италијанска војна документа и Краљевске војске и Италијанске Социјалне Републике, онда је логично, с обзиром да се ради о партизанском рату, да је консултовао и словеначка документа и немачка упутства контрагериле; али зашто британска документа? Управо је овде највећа демонстрација методе и тачности са којима је књига припремљена. Истина је да су и други могли да користе италијанске и словеначке архивске списе, истина је да су постојали различити начини да их користе, али мора се признати да би

други аутори врло тешко користили, мање-више позната, документа из британског архива, извлачећи из огромне количине, а са толико пажње, само она најприкладнија за припрему књиге.

Енглески списи прикладни за припрему књиге? Узимајући у обзир британске мисије које су се спуштањем падобраном или искрцавањем прикључивале југословенским партизанима, наравно да то превише не чуди; али, на страну чињеница да су обично ретки, па чак и да не постоје у књигама које се односе на Италијански покрет отпора, у овом раду, када су се, у првом и другом поглављу, појавиле британске обавештајне службе, испоставило се да су давно пре рата британски агенти, са мање или више успеха, успоставили мреже у Југославији, посебно у Словенији, активирајући их у потпуности након италијанско-немачке окупације.

Заправо, у првом поглављу аутор даје општи преглед италијанске и европске политичке и војне ситуације до окупације 1941. године и на почетку герилског рата, али одмах убацује један пасус, четврти, где опширно говори о „развоју британских обавештајних служби на Балкану“. Обрада ове теме је експлицитно настављена у следећем поглављу већ од првог пасуса: „Управа за специјалне операције (S.O.E) и Фурланија” и, на њу се

враћа још два пута, у четвртном поглављу у пасусу „Савезници и Отпор у обалском појасу” и седмом поглављу у пасусу „Савезничке снаге и Фурланија”, показујући начин на који је британска Управа за специјалне операције деловала у Словенији.

Дакле, почевши од веома обимног и темељног истраживања, аутор коначно у трећем поглављу почиње да се фокусира на „Триестину”. Али пазите, не почиње да прича о њој, рекао сам да се фокусира на њу и не случајно. У ствари, о Триестини говори готово одмах, али не толико као о партизанској јединици, већ првенствено као о природној еволуцији веома посебног друштвеног окружења Монфалконеа, где је у 1943. године све више јачала жеља да се ослободу од фашизма и да коначно могу да буду оно што јесу.

Италијанско примирје од 8. септембра 1943. године појачало је ту жељу за слободом. Неки млади људи су кренули у планине, вођени примером Словенаца који су у борби од 1941. године, и полако су научили да постану борци за слободу.

Треба нагласити два фактора: без братске подршке словеначких бораца и уопште словенских, партизанска јединица никад не би настала или, ако и би, не би дуго трајала. Словеначки партизани су партизанима Триестине дали савете, помоћ и осећај да нису сами, да су део по-

крета већег и од саме борбе. Такође, словенски партизани су одустали, бар у почетку, и док није реорганизована Народноослободилачка војска, од значајне политичке аутономије одлучујуће за нову формацију. Испоставило се да је ова „бригада Триестина”, како ћу је овде звати, иако је делимично променила име неколико пута, сложена целина у сваком погледу. У почетку формирана само од монфалконеа, Италијана и Словенаца, касније и од Фурлана из других области, Тршћана и Италијана из других делова полуострва, након примирја одлучује да се посвети борби против нацизма и фашизма.

Ово су, наравно, лепе речи, али је реалност била сложенија, тежа, подозривија, крвавија, а Чернигои је знао да је прикаже. Тешкоће у снабдевању храном, недостатак одеће, несташница хране, мањак оружја и муниције, недостатак превоза и логистичке подршке, издаје, непријатељске хајке, мучење заробљених ... слика је застрашујућа, за оно о чему пише и шта објашњава, али не жели то да каже да не би превише растужио душу читаоца, јер рат никада није леп и увек је немилосрдан.

Живот Триестине је имао прецизне карактеристике и ритам. Карактеристике су биле да је то италијанска јединица, мада је укључивала многе који би се тешко одлучили да ли су Итали-

јани или Словенци, без обзира на њихов језик, и да је била заиста аполитична и без икакве препознатљиве хијерархијске привилегије или обележја.

Аполитичност је одмах била јасна. Команди 9. Корпуса у суштини то није ни било важно. Било је довољно да у бригади владају дисциплина и борбени дух. Могуће је да је била јасна и Италијанима из Народноослободилачког комитета – улавног комунистима – којима то није одговарало. „Триестина” није била усклађена са Италијанском комунистичком партијом и била је прилично невољна да напусти 9. Корпус да би била потчињена Италијанском покрету отпора. Али онда, ко су били ти партизани Триестине? Како су били виђени? Пошто нису навикли да размишљају у складу са крутим обрасцима који су постојали више од седамдесет година, тешко је разумети, али „били су Триестина”, односно, оружани израз мешовитог становништва, политички наследник аустромарксизма, апсолутно противан фашистичкој диктатури и нацистичкој окупацији. Имали су црвену звезду на капи, дакле били су комунисти? Не баш, имали су је јер су је имали сви саборци 9. Корпуса; дакле, као обележје у борби за исте идеале, а не прилагођавање политичком уверењу у ком су се многи проналазили.

Били су у 9. Корпусу, дакле прикључили су се Југославији?

Не, били су и остали Италијани – јасно је, веома посебни – а Словенци су њихова браћа по оружју.

Одбијали су хијерархију? Не, одбијали су наметање чиновна и одвојених казана као последицу реорганизације Југословенске народноослободилачке војске, јер је међу њима све морало да буде исто, а посебно споља, не као знак анархије или недисциплине, већ зато што је на бродоградилишту шеф смене био обучен као и други и јео је као други и са другима, иако је имао више одговорности; и старешина је био такав, не зато што је именован одозго, већ зато што је показао своју способност да се бори и да зна да води борбу, тј. лаички речено – и ево опет фабрике и градилишта који обликују друштво и менталитет – да зна да ради свој посао.

Војнички гледано, Чернигои даје веома интересантну слику о томе како је партизанска јединица настала, научила да се бори, како се развила и поделила на различите батаљоне, привлачећи на хиљаде добровољаца. Пажњу усмерену на тактике коришћене у борби, на начине кретања и стационирања, увек прати процена поштовања или непоштовања правила ратовања, као што се и деловање непријатеља увек процењује у светлу правила антигериле која су наметнуле немачке команде. Када се све обједини добија се убедљива слика партизанске бригаде

де која је брзо научила тешка правила ратовања, примењујући их темељно и донекле успешно, правећи све мање грешака, све док нису направили готово ни једну, дошавши до коначне победе којој су њени људи дали свој допринос и, у многим случајевима, своје животе.

Историја Триестине завршава се ослобођењем, у мају 1945. године, и Чернигои опет не улази у детаље, који би такође

били интересантни. Само говори да је бригада демобилисана у Удинама 24. јун 1945. године и да их је рат коштао 514 мртвих, што је, као што се може видети из бројева приказаних у књизи, око 20% свих њених снага током 20 месеци партизанског рата, висока цена за слободу.

*Др Ђиро Паолети – Рим
(са италијанског превела
Весна Петровић)*

ЧЕДОМИР Ј. ЈАНИЋ, ОГЊАН М. ПЕТРОВИЋ. ТВОРЦИ ВАЗДУХОПЛОВСТВА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ, БЕОГРАД: МУЗЕЈ НАУКЕ И ТЕХНИКЕ, 2017, 271 СТР.

Пред читаоцима се крајем 2017. године нашла последња књига Чедомира Јанића (1934–2013), једног од првих и најзначајнијих историчара југословенског ваздухопловства, *Творци ваздухопловства Краљевине Југославије*, коју је након Јанићеве смрти довршио његов дугогодишњи сарадник Огњан Петровић. Рад на овом делу започет је 2012. године с намером да се јавности представе биографије посебно заслужних за развој југословенског ваздухопловства до 1941. године, а њихов број је од почетних шездесетак, временом нарастао на 82 особе. Као основа за писање ових биографија коришћене су усмене изјаве и други подаци које је Јанић више деценија прикупљао од личности које су се касније нашле у књизи или од њихових породица и сарадника. Након Јанићеве смрти Петровић је наставио са радом на овој књизи, значајно је допуњујући додатним фотографским материјалом и изворима података (архивска документа, литература, веб-странице), што је допринело исправљању појединих грешака, али и довело до тога да

књига буде објављена тек 2017. године.¹

Први део књиге, „Ваздухопловна производња Краљевине Југославије” (стр. 13–70), представља општи преглед историје југословенске ваздухопловне индустрије до Другог светског рата и написан је с намером да се биографије које су се нашле у књизи ставе у историјски контекст. Уводни одељак, „Престварања ваздухопловне индустрије” (стр. 15–21), бави се првим поменима ваздухопловства код Јужних Словена, затим пионирском епохом ваздухопловства (крај XIX и почетак XX века), учешћем војног ваздухопловства Краљевине Србије у ратовима 1912–1918. и првим замислима о формирању сопствене ваздухопловне индустрије у Краљевству СХС непосредно после Првог светског рата. Други одељак, „Ваздухопловна индустрија у Краљевини Југославији” (стр. 22–28), представља преглед њеног развоја, који су аутори према достигнућима и току поделили у пет фаза: по-

¹ Чедомир Ј. Јанић, Огњан М. Петровић, *Творци ваздухопловства Краљевине Југославије*, Београд: Музеј науке и технике, 2017, стр. 9–11.

четну (1919–1921), фазу благог раста (1922–1926), фазу раста (1927–1932), фазу стагнације (1933–1936) и фазу модернизације (1937–1941). Трећи одељак, „Школовање кадрова” (стр. 29–39), односи се на начин школовања југословенских конструктора, почев од упућивања у иностранство, закључно са формирањем Ваздухопловне групе на Техничком факултету Универзитета у Београду, као и на везе и контакте које су остваривали са иностранством кроз демонстрације страних летелица у Југославији, испитивања сопствених пројеката ван земље и информисање стручне и шире јавности о новинама из света ваздухопловства кроз домаће публикације (*Наша крила*, *Ваздухопловни гласник*, *Годишњак југословенског ваздухопловства*) и литературу. Четврти одељак, „Стварање ваздухоплова” (стр. 40–47), бави се начином рада југословенских конструктора (самостално или у саставу конструкторских бироа при фабрикама) и подељен је у три етапе: прву (1923–1930) карактеришу немачки и аустроугарски утицаји, другу (1930–1938) француски утицај, док трећа (1938–1941) представља спој нових сазнања из иностранства, повећаних капацитета домаће индустрије и потреба домаћег ваздухопловства. Поред тога обрађени су и конкурси које су расписивали Штаб Ваздухопловства Војске и

Аероклуб Краљевине Југославије „Наша крила”, начини испитивања прототипова и контроле квалитета производње. Пети одељак, „Произвођачи ваздухоплова” (стр. 48–67), доноси кратке информације о произвођачима авиона, једрилица, мотора, инструмената, падобрана и друге опреме и материјала. Уместо закључка, на крају првог дела књиге аутори су дали осврт на утицај спољнополитичког положаја Краљевине Југославије на њену ваздухопловну индустрију, па и ваздухопловство уопште, као и поглед на утицај који су предратни конструктори имали на југословенску ваздухопловну индустрију у годинама након Другог светског рата, будући да су неки од њих били активни све до шездесетих година XX века.

Други део, „Личности заслужне за развој ваздухопловства до 1941. године” (стр. 71–236), садржи кратке биографије 82 особе заслужне за развој југословенског ваздухопловства, а уз већину је дата најмање једна фотографија. Међу њима се налазе конструктори, универзитетски професори, пионери ваздухопловства, пробни пилоти, организатори и значајни руководиоци из сфере југословенског ваздухопловства (посебно у ваздухопловној индустрији) између светских ратова. Уместо употребе класичних напомена у дну странице, Јанић се определио да

изворе података наводи на крају сваке биографије. Међутим, мишљења смо да су се овде морале наћи и биографије команданата Ваздухопловства Војске Краљевине Југославије, с обзиром на то да се ради о људима који су били на положају с ког су вршили значајан, ако не и пресудан утицај на развој југословенског ваздухопловства и ваздухопловне индустрије.

Трећи део, „Типови ваздухоплова произведених у Краљевини Југославији” (стр. 237–256), обухвата илустрације свих летелица (авиона, једрилица и других) југословенске производње, како по домаћим пројектима, тако и по лиценци. Са фотографијама су дати и табеларни прегледи са подацима о броју летелица произведених у Краљевини Југославији до 1941. године.

Четврти део, „Прилози” (стр. 257–271), садржи веома богату библиографију коришћених радова, списак скраћеница, изворе фотографија, изјаву захвалности и кратке биографије аутора. Овде се мора изнети још једна замерка ауторима, а то је да у оквиру библиографије није дат списак архивских фондова Архива Југославије и Војног архива који су коришћени приликом писања књиге.

Творци ваздухопловства Краљевине Југославије су дело за које се може рећи да завређује пажњу читалаца и које ће сигурно значајно допринети бољем разумевању и познавању личности које су дале свој допринос стварању и развоју југословенског ваздухопловства.

Илија Кукобат

Информације

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА КРАЈ ВЕЛИКОГ РАТА: ВОЈНЕ ОПЕРАЦИЈЕ И МИРОВНИ УГОВОРИ, ДОМ ВОЈСКЕ, БЕОГРАД, 25. И 26. СЕПТЕМБАР 2018.

У организацији Историјског института из Београда и Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране одржана је међународна научна конференција „Крај Великог рата: војне операције и мировни уговори“.

Конференцију је отворио државни секретар у Министарству одбране Републике Србије Александар Живковић, који је подсетио на велике цивилне и војне жртве које је Велики рат однео и нагласио да је то рат у коме је Србија дала значајан допринос савезничким ратним напорима борећи се за напредне идеје тога времена, које су послужиле Друштву народа као прва степеница ка изградњи праведнијих односа међу народима и државама света. На отварању конференције присутнима су се обратили др Јованка Шарановић, директорка Института за стратегијска истраживања и др Срђан Рудић, директор Историјског института из Београда. Радни језици конференције били су српски и енглески.

На конференцији је учествовало двадесет шест универзитетских професора и истраживача из војних и цивилних института из Србије, Немачке, Румуније, Грчке, Русије, Словеније, Аустрије, Португалије и Мађарске.

На скупу су били присутни представници следећих институција из Србије и иностранства: Институт за стратегијска истраживања, Војни архив, Историјски институт Београд, Институт за савремену историју, Влада АП Војводине, Институт за новију историју Србије, Филозофски факултет у Нишу, Институт за политичке студије, Филозофски факултет у Београду, Војни музеј (Аустрија), Универзитет у Печују (Мађарска), Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера (Немачка), Институт за политичке студије одбране и војну историју МО (Румунија), Директорат за војну историју (Грчка), Војни музеј Словеначке војске, Војноисторијски институт и музеј (Мађарска), Факултет друштвених наука у Љубљани (Словенија), Универзитет у Порту (Португалија) и Институт за међународне односе Министарства спољних послова (Руска Федерација).

Радни део конференције био је подељен у шест панела у два радна дана (25. и 26. септембра), који су одржани у конференцијској сали Дома Војске Србије у Београду. Укупно су била пријављена 24 саопштења.

У оквиру првог панела своја саопштења представили су пуковник др Кристијан Ортнер (*Последња аустроугарска офанзива на реци Пјаве у јуну 1918*), проф. др Јарослав В. Вишњаков (*Срби у руској револуцији и Грађанском рату 1917–1918*), потпуковник др Кристијан Штахелбек (*Од победничке еуфорије до „понижавајућег” пораза: немачка Врховна команда и пут до примирја 1918*), др Горан Милорадовић, виши научни сарадник (*„Пијемонт” против „Пијемонта”: политичка борба Србије и Хрватске током Великог рата за улогу центра будуће заједничке државе*). Учесници другог панела били су проф. др Божица Младеновић и др Милић Ј. Милићевић, научни сарадник, са заједничким саопштењем (*Операције Централног одреда после пробоја Солунског фронта*), др Милан Гулић, виши научни сарадник (*Ступање српске војске на подручје Далмације 1918*), доц. др Блаж Торкар и проф. др Владимир Пребилич, са заједничким саопштењем (*Војна ситуација на словеначкој територији на крају Великог рата*), др Биљана Вучетић, научни сарадник (*„Србија у агонији”. Запажања америчких хуманитараца крајем Великог рата*). У оквиру трећег панела резултате својих истраживања представили су проф. др Мануел Лоф (*Сидонизам (1917–1918), португалски рани знаци послератне кризе либерализма*), проф. др Александар Животић (*Српска војска и Божићна побуна 1919*), др Биљана Стојић, научни сарадник (*Жорж Клемансо и стварање Југославије*), др Александра Колаковић, научни сарадник (*Француски интелектуалци о идеји југословенства и стварању Југославије*). У оквиру првог панела другог радног дана говорили су др Миле Бјелајац, научни саветник (*Промене историјских и политичких интерпретација Версајског уговора и „версајског карактера” новонасталих држава у Европи током протеклих 100 година*), др Ефпраксија С. Пасхалиду (*Примирје, експедиција и трајни мир. Разматрање Грчке оријентације крајем 1918*), др Шербан Ливиу Павелеску (*Румунија на Париској мировној конференцији (1918–1920). Дипломатска борба за признање унитарне националне државе*), др Душан Р. Бајагић, научни сарадник (*Пробој Солунског фронта и крај Великог рата: према писању француске штампе*). У другом панелу говорили су др Михаљ Крамли (*Крај аустроугарске морнарице и њена подела*), потпуковник др Далибор

Денда, научни сарадник (*Српска војска 1918*), проф. др Арпад Хорњак (*Српска победа и мађарски отпор у Барањи 1918–1921*), др Милан Мицић (*Српски оптанти из Мађарске (1921–1941) – стање дуге узнемирености*). У трећем панелу своја саопштења су представили др Софија Божић, виши научни сарадник (*Велики рат и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца на страницама часописа „Народна одбрана“ (1926–1941)*), др Александар Лукић, научни сарадник (*Српски републиканци о унутрашњем уређењу југословенске државе 1918–1921. године*), др Ана Столић, виши научни сарадник (*Крај Великог рата и реконструкција борбе за право гласа жена у Краљевини СХС*), др Маријана Мраовић, научни сарадник (*Архивска грађа Војног архива о војним и цивилним губицима Краљевине Србије у Првом светском рату*).

Конференција *Крај великог рата: војне операције и мировни уговори*, кроз организовање научне расправе уз учешће научника из различитих земаља, допринела је расветљавању одређених спорних питања и указала на нове чињенице о крају Првог светског рата. Конференција је пружила прилику да се на истом месту нађу научници из земаља које су током Првог светског рата биле на различитим странама и који су аргументовано и на научно заснованим чињеницама представили резултате својих истраживања. Имајући у виду да је конференција „Крај Великог рата: војне операције и мировни уговори” само једна од многобројних конференција које се ове године организују у Србији и свету, присуство еминентних научника из Србије и иностранства јасно говори о поверењу и угледу које у академским круговима имају организатори конференције. Квалитет конференције огледа се пре свега у саопштењима учесника, али и у дискусијама које су и представљале главну карактеристику ове конференције. Иако учесници конференције нису увек били сагласни око свих интерпретација, дискусија се одвијала на изузетно високом стручном нивоу и без непотребних тензија, тако да конференција „Крај Великог рата: војне операције и мировни уговори” свакако представља допринос дијалогу међу експертима из различитих земаља и бољем разумевању војних операција које су довеле до краја Првог светског рата, као и војним, политичким и економским променама које су наступиле након рата. Укупном квалитету конференције допринеће и зборник радова који ће припремити и објавити Историјски институт из Београда.

Конференција „Крај Великог рата: војне операције и мировни уговори” је четврта конференција коју од 2012. године заједно орга-

нисују Институт за стратегијска истраживања и Историјски институт из Београда и коју организационо и финансијски подржавају Министарство одбране и Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

Др Миљан Милкић,
потпуковник

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „THE END OF FIRST WORLD WAR AND THE BEGINNING OF A NEW EUROPEAN ORDER”, ОД 6. ДО 9. НОВЕМБРА 2018. ГОДИНЕ, БУКУРЕШТ, РЕПУБЛИКА РУМУНИЈА

Потпуковник др Миљан Милкић, научни сарадник и потпуковник др Далибор Денда, научни сарадник, из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, учествовали су од 6. до 9. новембра 2018. на међународној научној конференцији „The End of First World War and the Beginning of a New European Order”, која је одржана у Букурешту, Република Румунија.

Организатор конференције био је Институт за политичке студије одбране и војну историју Министарства одбране Републике Румуније.

Први радни дан конференције био је уторак 6. новембар. Конференцију је отворио генерал-мајор др Михаел Јонеску, директор Института за политичке студије одбране и војну историју. Првог дана, у оквиру три панела, презентовано је укупно 13 саопштења цивилних и војних стручњака из Немачке, Русије, Израела, Бугарске, Румуније, Молдавије, Чешке, Турске и Литваније (потпуковник др Кристијан Штахелбек, „From the euphoria of victory to ‘humiliating’ defeat: The German Supreme Army Command and the path to the armistice of 1918”; пуковник др Мирослав Морозов, „The Russian Army at the Final Stage of the First World War”, пуковник у пензији др Бени Михелсон, „The military situation at the end of the First World War in Palestine and the question of Imperial defense”; проф. др Јордан Баев, „The consequences of the First World War for the development of the Bulgarian Army (1918-1948)”; генерал-мајор у пензији др Михаил Јонеску, „Between Lenin and Trotsky. The Treaty of Brest Litovsk (3 March 1918) and Romania”; проф. др Хакан Баканли, „Armistice signed by the Ottoman State at the end of the First World War (Armistice of Mudros – 30 October 1918), Its Scope and Implementation”; др Томаш Кикал, „Continuity and Discontinuity in the Military Administration of the Czechoslovakia (October – December 1918)”; проф. др Адриан-Богдан Ђеобану, „Romanian Diplomatic Corps at the end of the

First World War"; др Сепђу Катапара, „The year of 1918 in the memoirs of the Count Francis Bertie”; доц. др Кестутис Килинскас, „Creation of Lithuanian military forces at the end of WWI”; др Октавиан Цку, „Romania, Bessarabia and the 'Russian Issue' at the Paris Peace Conference (1919-1920)”; амбасадор др Михаил Добре, „Romania and Italy at the End of the First World War. Italian Reactions regarding Romania's political-diplomatical actions to complete the unification of the national state” и проф др Андреи-Флорин Сора, „After the war: debates concerning the 'collaborationism' of the Civil Servants in the Romanian territories occupied by the Central Powers between 1916 and 1918”). Другог радног дана, 7. новембра, одржана су два панела, на којима су представљена саопштења деветоро цивилних и војних стручњака из Румуније, Србије, Бугарске, Мађарске и Турске (проф. др Омер Туран, „Paris and Lausanne Peace Conferences”; потпуковник др Далибор Денда, „Serbian Army in 1918”; др Војин Божинов, „The attitude of the Bulgarian National-Socialist formations to the Versailles Peace System and the Neuilly Treaty”; мајор др Виктор Андахизи Шеги, „The Royal Hungarian Army after Trianon – under control”; потпуковник др Миљан Милкић, „Regrouping and serving in the new Army: Former Habsburg officers in the Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovans”; проф. др Марија Георгеску, „Colonel Radu R. Rosetti in the Danube Army, led by General Henri Mathias Berthelot”; др Сорин Кристеску, „The Retreat of the Mackensen's army from Romania, November 1918”; проф. др Константин Јордан, „German diplomatic documents concerning Bulgaria and the circumstances of signing the Armistice of Salonica”; др Петре Оту, „The integration of the former Austro-Hungarian officers into the Romanian Army”).

У оквиру првог панела другог радног дана своја саопштења представили су пп др Далибор Денда и пп др Миљан Милкић. У саопштењу „Српска војска 1918. године” пп др Далибор Денда истакао је значај доласка добровољаца за јачање српске војске на Солунском фронту, указао на чињеницу да је план пробоја оригинално разрађен у српској Врховној команди и представљен савезницима октобра 1917. године, те да је српска војска била главна ударна снага Солунске офанзиве, захваљујући чијим смелим продорима је Бугарска била приморана на капитулацију. Капитулација Бугарске допринела је слому Турске, поновном уласку у рат Румуније на страни савезника и избацавању из рата Аустроугарске. Саопштење је изазвало интересовање присутних. Уследила су питања о начину на-

предовања официра добровољаца у војсци Краљевине Југославије и о положају српске Врховне команде у односу на савезничку команду на Солунском фронту. У саопштењу „Прегрупација и служење у новој војсци: бивши аустроугарски официри и војсци Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца” потпуковник др Миљан Милкић говорио је о стварању војске нове јужнословенске државе, националним и верским питањима која су морала да буду решена током процеса пријема бивших аустроугарских официра, законском оквиру за њихов пријем, као и о појединачним карактеристичним случајевима пријема појединих официра. Након излагања уследила су питања о детаљима законског оквира за пријем страних официра, као и о специфичностима њиховог каријерног напредовања. С обзиром на то да је заменик директора Института за политичке студије одбране и војну историју др Петре Оту имао слично саопштење („The integration of the former Austro-Hungarian officers into the Romanian Army”), пп др Милкић и др Оту су у времену предвиђеном за дискусију разговарали о доступним архивским документима и литератури за истраживање ове теме. На крају другог радног дана, у оквиру закључних разматрања, учесницима конференције обратио се генерал-мајор у пензији др Михаил Јонеску. Он је конференцију оценио успешном, указао на потребу заједничког проучавања војне историје и захвалио учесницима конференције.

Учесници конференције организовано су обишли зграду румунског парламента и војни музеј у Букурешту. Трећег радног дана конференције, 8. новембра, организован је одлазак у град Бузау, где је учеснике конференције примио градоначелник. Учесници конференције обишли су вилу „Албатрос”, значајну за историју Румуније јер је у њој живео Александру Маргиломан, премијер Румуније 1918. године. Сви учесници конференције присуствовали су верском обреду и одавању поште погинулим војницима у Првом светском рату на „Гробљу хероја” у Бузау.

Учешће потпуковника др Миљана Милкића и потпуковника др Далибора Денде на међународној научној конференцији „The End of First World War and the Beginning of a New European Order” представља наставак вишегодишње успешне сарадње Института за стратегијска истраживања и Института за политичке студије одбране и војну историју.

Др Миљан Милкић,
потпуковник

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „СРБИ, КРАЈ РАТА И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ”, БЕОГРАД, 29. и 30. НОВЕМБАР 2018. ГОДИНЕ

Потпуковник др Миљан Милкић, научни сарадник, и потпуковник др Далибор Денда, научни сарадник, из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, учествовали су 29. и 30. новембра 2018. године на међународној научној конференцији „Срби, крај рата и стварање Југославије”. Организатори конференције били су Српска академија наука и уметности, Матица српска и Академија наука и уметности Републике Српске. Потпуковник др Миљан Милкић био је и члан Организационог одбора за припрему конференције. На отварању конференције говорили су академик Владимир С. Костић, председник Српске академије наука и уметности, академик Михаило Војводић, председник Организационог одбора, а конференцију је отворио проф. др Владимир Поповић, државни секретар у Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Радни део конференције био је подељен у четири пленарне седнице и три секције (Војска, Црква и Језик). На конференцији је било пријављено укупно 60 саопштења. На конференцији су учествовали: Драган Бакић, научни сарадник, Балканолошки институт САНУ, Београд; Бранко Бешлин, редовни професор, Филозофски факултет, Нови Сад; Миле Бјелајац, научни саветник, директор, Институт за новију историју, Београд; Слободан Бјелица, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад; Жан-Пол Блед, инострани члан САНУ, професор емеритус, Универзитет у Сорбони; Клаус Бухенау, редовни професор, Институт за историју, Филозофски факултет, Универзитет у Регенсбургу, Немачка; Владан Виријевић, редовни професор, Филозофски факултет, Косовска Митровица; Михаило Војводић, академик, САНУ, Београд; Биљана Вучетић, научни сарадник, Историјски институт, Београд; Фредерик Гелтон, пуковник, Војноисторијски центар Вансен, Француска; Далибор Денда, потпуковник, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Београд; Снежана Димитрова, ванредни професор, Правно-историј-

ски факултет, Југозападни универзитет Неофит Рилски, Бугарска; Љубодраг Димић, академик, САНУ, Београд; Рајна Драгићевић, редовни професор, Филолошки факултет, Београд; Ђорђе Ђурић, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад; Александар Животић, ванредни професор, Филозофски факултет, Београд; Никола Жутић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд; Гордана Илић Марковић, редовни професор, Универзитет у Бечу, Аустрија; Иван Илчев, редовни професор, Историјски факултет, Софија, Бугарска; Милош Ковић, ванредни професор, Филозофски факултет, Београд; Елена Кострикова, научни саветник, Институт за руску историју, РАН, Русија; Гордана Кривокапић Јовић, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд; Љубомирка Кркљуш, редовни професор Правног факултета у пензији, Нови Сад; Зоран Лакић, академик, ЦАНУ, Подгорица; Горан Латинковић, ванредни професор, Филозофски факултет, Бања Лука; Мило Ломпар, редовни професор, Филолошки факултет, Београд; Александар Марковић, Архив Србије, Београд; Слободан Г. Марковић, редовни професор, Факултет политичких наука, Београд; Драга Мاستиловић, доцент, Филозофски факултет, Пале; Александар Милановић, ванредни професор, Филолошки факултет, Београд; Миљан Милкић, потпуковник, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Београд; Борис Милосављевић, научни сарадник, Балканолошки институт САНУ, Београд; Боривоје Милошевић, доцент, Филозофски факултет, Бањалука; Зоран С. Мирковић, редовни професор, Правни факултет, Београд; Ненад Николић, ванредни професор, Филолошки факултет, Београд; Драго Његован, директор, Музеј Војводине, Нови Сад; Војислав Павловић, научни саветник, Балканолошки институт САНУ, Београд; Момчило Павловић, редовни професор, директор, Институт за савремену историју, Београд; Ти-ро Паолети, редовни професор, Универзитет Сапиенца, Рим; Мирослав Перишић, виши научни сарадник, директор Архива Србије, Београд; Јури Петров, директор Института за руску историју РАН, Русија; Никола Б. Поповић, академик, АНУРС, Бања Лука – Београд; Милоје Пршић, пуковник у пензији, Београд; Владислав Пузовић, доцент, Православни богословски факултет, Београд; Мирослав Радивојевић, докторанд, Филозофски факултет, Београд; Првослав Радидић, редовни професор, Филолошки факултет, Београд; Мира Радојевић, дописни члан САНУ, Београд; Горана Раичевић, редовни професор, Филозофски факултет, Нови Сад; Радослав Распоповић, науч-

ни саветник, директор, Историјски институт Црне Горе, Подгорица; Александар Растовић, научни саветник, Историјски институт, Београд; Вељко Станић, истраживач сарадник, Београд; Мирјана Стефановски, редовни професор, Правни факултет, Београд; Милан Терзић, научни саветник, директор Архива Југославије, Београд; Славенко Терзић, дописни члан САНУ, Београд; Душко Топаловић, Стокхолм, Шведска; Љубинка Трговчевић, редовни професор, Факултет политичких наука, Београд; Хорњак Арпад, ванредни професор, Универзитет Печуј, Мађарска; Јована Шаљић, научни сарадник, Историјски институт, Београд; Љубинка Шкодрић, Архив Србије, Београд; Тијана Шурлан, судија, Уставни суд Србије, Београд.

Планирано је да организатори конференције објаве зборник радова са скупа.

Др Миљан Милкић,
потпуковник

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА СРБИЈА 1918: ОСЛОБОЂЕЊЕ ДОМОВИНЕ, ПОВРАТАК РАТНИКА, ЖИВОТ У НОВОЈ ДРЖАВИ, 7. И 8. ДЕЦЕМБАР 2018, ЧАЧАК

Потпуковник др Миљан Милкић, научни сарадник и потпуковник др Далибор Денда, научни сарадник из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, учествовали су на међународној научној конференцији „Србија 1918: ослобођење домовине, повратак ратника, живот у новој држави“. Потпуковник др Миљан Милкић био је и члан Организационог одбора за припрему конференције, која је одржана 7. и 8. децембра 2018. у Чачку, у организацији међуопштинског историјског архива Чачак и Центра за историју Југославије и савремену националну историју Филозофског факултета у Београду.

На конференцији је било пријављено 29 саопштења, уз учешће 29 истраживача из Србије, Словеније, Чешке, Аустрије, Мађарске, Немачке, Русије и Пољске.

Учешће на конференцији пријавили су академик Љубодраг Димић, Српска академија наука и уметности (*Крај Великог рата и југословенско уједињење*), др Војислав Г. Павловић, Балканолошки институт САНУ (*Француска и стварање Југославије*), проф. др Вацлав Штепанек, Масариков институт и Архив (*Т. Г. Масарик и настанак Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*), проф. др Павел Михалак, Универзитет Адам Мицкијевич, Познањ (*Дан уједињења (1. децембар 1918) у чланцима дневног листа „Политика“ за владавине краља Александра Карађорђевића (1918–1934)*), проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ (*Демократија на искушењу (1919–1921)*), др Борис Милосављевић, Балканолошки институт САНУ (*Друштво после рата. Сенке великог успеха*), др Јована Шаљић, Историјски институт Београд (*Политичко организовање муслимана у послератном југословенском друштву*), проф. др Владан Виријевић, Универзитет у Косовској Митровици (*„Отомански дуг“ или „Зашто Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца није потписала мировне уговоре у Селву и Лозани“*), доц. др Дуња Душанић, Универзитет у Београду (*Повратник из рата као књижевни тип у међуратној прози*), др Ана

Столић, Историјски институт („Лакше је наћи ‘заштитника’ него заштиту”. *Последице Великог рата и Друштво за заштиту девојака*), др Арпад Хорњак, Универзитет у Печују (*Војни и међународни положај Мађарске у односу на Србију после пробоја Солунског фронта*), проф. др Александар Животић, Универзитет у Београду (*Расправе о доношењу Закона о устројству војске и морнарице 1918–1923*), потпуковник доц. др Далибор Денда, Институт за стратегијска истраживања (*Српски официрски кор из 1918. и војска Краљевине СХС/Југославије*), проф. др Ото Лутхар, Институт за студије културе и сећања, Љубљана (*Словеначки простовољци и добровољци у Србији за време и после Првог светског рата*), потпуковник др Миљан Милкић, Институт за стратегијска истраживања (*Формирање верске службе у војсци Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*), др Валериј Леонидович Степанов, Економски институт Руске академија наука (*Руски економисти – емигранти у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1920–1930. године)*), др Драган Бакић, Балканолошки институт САНУ (*Матеја Мата Бошковић: српски дипломата у искушењима Великог рата и стварање Краљевине СХС*), др Петар Владимирович Акљушин, Рјазански државни универзитет С. А. Јесењин (*Дуг повратак у отаџбину: генерал-лајтнант руске царске армије Дејан Суботић*), др Момчило Исић, Институт за новију историју Србије (*Делатност Милоша Московљевића у Русији 1917–1918. године*), др Александра Колаковић, Институт за политичке студије (*Реализација југословенске идеје: поглед из Француске 1918. године*), проф. др Јелица Новаковић Лопушина, Универзитет у Београду (*Холандска поратна помоћ у Србији*), др Биљана Вучетић, Историјски институт Београд (*Осврт на рад Америчких женских болница у Србији након Великог рата*), др Љубодраг П. Ристић, Балканолошки институт САНУ (*Странци о српском народу и војсци – из дневника и мемоара*), проф. др Гордана Илић Марковић, Институт за славистику, Беч (*Мотив лојалности и солидарности јужних Словена у ратној и поратној штампи*), Драган Драшковић, Народни музеј у Краљеву (*Краљевачки крај после ослобођења 1918*), Мирослав Пурић, Међуопштински историјски архив Чачак (*Живот у Чачку после Великог рата*), Радивоје Бојовић, Народни музеј Чачак (*Незавршена историја Десетог пука Јована Ристића*), Никола Баковић, Универзитет „Јустус Либиг“, Гисен (*Бронза раздора”. Војвода Степа Степановић у локалном памћењу Чачка*), др Милош Тимотијевић, Народни музеј Чачак

(Војници, смрт и надгробна обележја: приватно сећање на Велики рат у западној Србији).

Планирано је да организатори конференције објаве зборник радова са скупа.

Др Миљан Милкић,
потпуковник

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

У часопису *Војноисторијски гласник* објављују се необјављени научни (оригинални научни чланак, прегледни чланак, кратко или претходно саопштење, научна критика, полемика и осврт и критичко издање изворне грађе) и стручни радови (прикази, информативни прилози) који се баве војном историјом, са посебним акцентом на историју Србије, Југославије и Балкана.

Радови се објављују на српском језику, ћирилицом. Максимална дужина рада је 45.000 карактера са размацама, укључујући и фусноте и друге прилоге. Текст треба да је написан у MS Word-у, фонтом Times New Roman, величина фонта 12, са размаком 1,5. Фусноте писати фонтом 10, размак Single.

Сви добијени научни радови подлежу рецензији и да би били објављени неопходно је да добију две позитивне рецензије анонимних спољних рецензента из земље или иностранства.

Научни рад треба да има следеће елементе:

– титула, име и презиме и звање аутора (Times New Roman, фонт 12). Име и презиме аутора писати великим словима. Рад може имати највише три аутора. Потребно је навести и годину рођења аутора, која се доставља Народној библиотеци Србије ради каталогизације чланка;

- назив и адреса установе (фонт 12);
- електронска адреса аутора (фонт 12);
- наслов рада (Times New Roman, фонт 14, велика слова, Болд);
- апстракт рада на српском (до 1.000 карактера);
- кључне речи (до 10 термина, фонт 11);
- основни текст рада (Times New Roman, фонт 12, до 45.000 карактера, са размацама и фуснотама). Основни текст рада може имати поглавља и потпоглавља, са кратким поднасловом, исписаним италиком, фонт 12;
- фусноте (Times New Roman, фонт 10, размак Single);
- списак извора и литературе (прво необјављени па објављени извори и потом литература абecedним редом, фонт 12);
- резиме на енглеском језику, са именом и презименом аутора и насловом рада (фонт 11, до 2.000 карактера);
- кључне речи на енглеском (до 10 термина, фонт 11).

Редослед елемената се мора поштовати.

Назив пројекта, захвалност установама и сл. ставити уз наслов рада, као прву, нунумерисану фусноту (звездицу).

Табеле, фотографије, графиконе и друге прилоге ставити на одређеном месту у тексту са редним бројем и описом/легендом.

За цитирање извора и литературе користити Чикашки стил цитирања (видети детаљно упутство у тексту даље). Приликом цитирања поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

Редакција неће разматрати радове који не садрже све наведене елементе.

Рукописе слати у електронској форми на електронску адресу Редакције: VIG@mod.gov.rs

УПУТСТВО ЗА НАВОЂЕЊЕ РЕФЕРЕНЦИ ПО ЧИКАШКОМ ЦИТАТНОМ СТИЛУ

Цитирање архивских извора

За цитирање архивских извора користити правила и препоруке појединих архива. Притом полазити од општег ка појединачном, односно од архива, преко фонда, фасцикле/кутије, архивске јединице, досијеа, сигнатуре. Први пут навести пун назив архива и фонда, а потом скраћеницу или само број. Када се у фуснотама цитира конкретни документ (акт, допис, писмо, извештај, елаборат, реферат итд.) наводи се број, датум, аутор (установом или појединцем) и наслов. У библиографији се наводи само архив и фонд или збирка који су коришћени.

ПРИМЕРИ: Архив Југославије (АЈ), фонд 130, Савезно извршно веће (СИВ), фасцикла 1, архивска јединица 2. Даље: АЈ, 130-1-2

ПРИМЕР: Војни архив, Пописник 3, кутија 223, фасцикла 12, документ 8. Даље: ВА, П-3, 223-12-8

ПРИМЕР: Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), САД, 1966, фасц. 160, досије 15, сигн. 41036. Даље: ДА МСП, ПА ...

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), Индија, 1955, фасц. 24, досије 36, сигн. 41989. Даље: ДА МСП, ПА,...

Архив Србије (АС), фонд Центални комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), Управа за агитацију и пропаганду, фасц. 10, Извештај о школама у НР Србији и Београдском универзитету, јун 1949. Даље: АС, ЦК СКС,...

Архив САНУ, Историјска збирка, Заоставштина Александра Белића, 14386, АБ/ИВ – 1421.

Цитирање монографских радова

Монографија са једним аутором

напомена или фуснота (у даљем тексту Ф): редни број. Име и презиме аутора, наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Драган Богетић, *Југословенско-амерички односи: 1961–1971* (Београд: Институт за савремену историју, 2102), 25.

Библиографија (у даљем тексту Б): Презиме, име аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Богетић, Драган. *Југословенско-амерички односи: 1961–1971*. Београд: Институт за савремену историју, 2012.

Монографија са два или три аутора

Ф: редни број. Име и презиме аутора и име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна

ПРИМЕР: Драган Богетић и Александар Животић, *Југославија и Арапско-израелски рат 1967* (Београд: Институт за савремену историју, 2010), 85.

Б: Презиме, име и име и презиме. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Богетић, Драган и Александар Животић. *Југославија и Арапско-израелски рат 1967*. Београд: Институт за савремену историју, 2010.

Монографија са четири или више аутора

Уколико монографија има четири или више аутора, у библиографији се наводе сви аутори, а у фуснотама само први аутор, а потом „и др.” (и други), или „et al.” код радова на страном језику.

Ф: редни број. Име и презиме аутора и др., Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Christoph Neumayer et al., *Bošnjaci u carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Historija i uniforme od 1878. do 1918. godine* (Wien: Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008), 120–134.

Б: Презиме, име, име и презиме, име и презиме, име и презиме и име и презиме аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Neumayer, Christoph, Erwin Schmidl, Hermann Hinterstoisser, Helmut Wohnout. *Bošnjaci u carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Historija i uniforme od 1878. do 1918. godine*. Wien: Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008.

Уредник, приређивач, преводилац – примарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме, ур., гл. и одг. ур., прев., прир., Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Момчило Павловић, прир., Документи ЦИА о Југославији 1948–1983 (Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009), 235.

Б: Презиме, име, ур., гл и одг. ур., прев., прир. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Павловић, Момчило, прир. *Документи ЦИА о Југославији 1948–1983*. Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009.

Уколико има више уредника, приређивача или преводаца, важе иста правила као за ауторе монографија.

Уредник, приређивач, преводац – секундарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге, ур., гл. и одг. ур., прев., прир. Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Џон Луис Гедис, *Хладни рат: Ми данас знамо*, Зоран Хамовић, превод Предраг Симић (Београд: Клио, 2003), 157.

Б: Презиме, име аутора. Наслов књиге. Уредник, Главни и одговорни уредник, Превео, Приредио Име и презиме. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Гедис Џон Луис. *Хладни рат: Ми данас знамо*. Зоран Хамовић, превод Предраг Симић. Београд: Клио, 2008.

Електронско издање књиге

Ако је књига доступна у више формата, требало би навести ону верзију која је коришћена у раду. У библиографији се може навести да је књига доступна и у другим форматима.

Ф: редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), <http://адреса> (приступљено датум).

ПРИМЕР: Бранислав Нушић, *Аутобиографија* (Београд: Креативни центар, 2001),

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39 (приступљено 13. 10. 2008)

Б: Презиме, име аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година. <http://адреса> (приступљено датум). Такође доступно у штампаном облику и на CD-ROM.

ПРИМЕР: Нушић, Бранислав. *Аутобиографија*. Београд: Креативни центар, 2001.

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39
(приступљено 13. 10. 2008). Такође доступно у штампаном облику.

Цитирање зборника радова

Цитирање чланка у зборнику радова:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов чланка”, у: Наслов зборника, уредник Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Слободан Селинић, „Југословенски представници у Чехословачкој 1945–1949”, у: *Југословенска дипломатија 1946–1961*, уредник Слободан Селинић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2012), 135–159.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов чланка”. У: Наслов зборника, уредник Име и презиме, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Селинић, Слободан. „Југословенски представници у Чехословачкој 1945–1949”. У: *Југословенска дипломатија 1950–1951*. Уредник Слободан Селинић, 135–159. Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.

Цитирање поглавља или неког другог дела књиге

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов поглавља”, у: Наслов књиге, уредник Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Дубравка Стојановић, „Успон и пад детанта 1969–1980”, у: *Рађање глобалног света 1880–2015*, уредник Милан Ристовић (Београд, Чигоја штампа, 2015), 330–341.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов поглавља”. У: Наслов књиге, уредник Име и презиме, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Стојановић, Дубравка. „Успон и пад детанта 1969–1980”. У: *Рађање глобалног света 1880–2015*. уредник Милан Ристовић, 343–362. Београд: Чигоја штампа, 2015.

Предговор, уводник, поговор

Ф: Име и презиме, предговор, уводник, поговор у Наслов књиге, Име и презиме аутора (Место издања: Издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Мирољуб Кљајић, Предговор у *Аутобиографија једног матуранта 1941*, Миодраг В. Михаиловић (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012), 7–8.

Б: Презиме, име. Предговор, уводник, поговор у Наслов књиге, Име и презиме аутора, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Кљајић, Мирољуб. Предговор у *Аутобиографија једног матуранта 1941*, Миодраг В. Михаиловић, 7–8. Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012.

Јединица из енциклопедије или лексикона

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, у: Енциклопедија, лексикон, том, (Место издања: Издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Чедомир Попов, „Марковић, Светозар”, у: *Српски биографски речник*, 6, Мар-Миш (Нови Сад: Матица српска, 2014), 204–209.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. У: Енциклопедија, лексикон, том, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Попов, Чедомир. „Марковић, Светозар”. У: *Српски биографски речник*, 6, Мар-Миш, 204–209. Нови Сад: Матица српска, 2014.

Цитирање часописа и новина

Рад у часопису у штампаном облику

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, Наслов часописа, година излажења, број, свеска (година), страна.

ПРИМЕР: Александар Радић, „Вежба Авала – Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”, *Историја 20. века*, XXIV, бр. 2 (2006), 99.

Б: Презиме, име. „Наслов текста”. Наслов часописа, година излажења, број, свеска (година), стране.

ПРИМЕР: Радић Александар. „Вежба Авала – Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”. *Историја 20. века*, XXIV, бр. 2 (2006), 87–104.

У фуснотама се наводи страна или стране које су консултоване, а у библиографији број страна целог чланка.

Уколико рад има више аутора њихова имена се наводе као у случају монографије.

Текст у дневној и периодичној штампи:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, Наслов новина, датум, страна.

ПРИМЕР: Александар Белић, „Око Трста”, *Политика*, 17. 9. 1945, 1. Уколико аутор текста није потписан, цитат започети насловом.

Б: У библиографији не наводи сваки текст понаособ, већ после одељка са објављеним изворима навести наслов новина и годину или распон година које су коришћене у раду.

Уколико се ради о специфичном и посебно важном тексту, навести га у библиографији на следећи начин: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. Наслов новина, датум, страна.

ПРИМЕР: Белић, Александар. „Око Трста”. *Политика*, 17. 9. 1945, 1.

Текст у on-line часопису:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, Наслов часописа, број, свеска (година издања), стране (приступљено датум). DOI број.

ПРИМЕР: Konstantin V. Nikiforov, „Modernization mixed with nationalism”, *Balkanica*, XLV,(2014), 443 (приступљено 28.7.2015). DOI:10.2298/BALC1445443N.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. Наслов часописа, број, свеска (датум), стране (приступљено датум).

ПРИМЕР: Nikiforov, Konstantin V. „Modernization mixed with nationalism”, *Balkanica*, XLV (2014), 443–451 (приступљено 28.7.2015). DOI:10.2298/BALC1445443N.

Уколико часопис нема DOI број, навести <http://>адресу и датум приступања.

Цитирање магистарских теза и докторских дисертација

Ф: Име и презиме, „Наслов тезе/дисертације” (врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година)

ПРИМЕР: Мр Ивана Добривојевић, „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945–1955” (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011)

Б: Презиме, име. „Наслов тезе/дисертације”. Врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година.

ПРИМЕР: Добривојевић, мр Ивана. „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945–1955”. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011.

Цитирање мултимедијалних извора

Звучни запис:

Ф: Име и презиме аутора, Наслов записа, продуцентска кућа – медиј.

ПРИМЕР: Јосип Броз Тито, Тито нам говори, ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча

Б: Презиме, име аутора. Наслов записа. Име продуцентске куће, издавача – медиј.

ПРИМЕР: Броз, Јосип Тито. Тито нам говори. ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча.

Видео запис:

Ф: Наслов филма, медиј, редитељ Име и презиме (Место издања: Издавач, година).

ПРИМЕР: *Вариола вера*, ДВД, редитељ Горан Марковић (Београд: Ванс, 2005).

Б: Наслов филма. Редитељ Име и презиме. Место издања: Издавач, година. Медиј.

ПРИМЕР: *Вариола вера*. Редитељ Горан Марковић. Београд: Ванс, 2005. ДВД.

Цитирање усмених казивања (oral history)

ПРИМЕР: Интервју са Латинком Перовић, Београд, Србија, 12. 5. 2007.

Цитирање е-мејла и СМС-а

ПРИМЕР: Александар Петровић, е-мејл послат аутору 18. 11. 2105.

Цитирање радова у даљем тексту, након првог помињања

Први пут цитиран рад наводи се у пуној форми у фусноти, док се у даљем тексту користи скраћена форма:

– за радове на српском језику приликом понављања исте јединице користити Исто (приликом понављања у првој следећој фусноти) или н. д. (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који цитирамо). Приликом непосредног понављања истог аутора користити Исти/Иста.

ПРИМЕР: напомена бр. 4. Ђоко Трипковић, *Југославија–СССР: 1956–1971* (Београд: Институт за савремену историју, 2013), 35.
напомена бр. 5. *Исто*, 36.

Напомена бр. 22. Ђ. Трипковић, *н. д.*, 100.

– за радове на страним језицима приликом понављања исте јединице користити Ibid. (приликом понављања у првој следећој фусноти) или оп. цит. (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који цитирамо). Приликом непосредног понављања истог аутора користити Idem.

ПРИМЕР: напомена бр. 4. Matti Golan, *The secret conversations of Henry Kissinger. Step by step diplomacy in the Middle East* (Quadrangle: The New York Times Book.co, 1976), 13.

напомена бр. 5. *Ibid.*

напомена бр. 32. М. Golan, *op. cit.*, 85.

ПРИМЕР: напомена бр. 5. David Holloway, *Stalin and the Bomb: the Soviet Union and Atomic Energy: 1939–1956* (New Haven: Yale University Press, 1994), 45.

напомена бр. 6. *Ibid.*

напомена бр. 16. D. Holloway, *op. cit.*, 50.

– уколико у тексту цитирамо више радова истог аутора, сваки рад при поновном цитирању наводимо у скраћеном облику.

ПРИМЕР: Ђ. Трипковић, *Југославија и СССР...*, 217.

Golan, *The secret conversations...*, 67.

Богетић, „Кипарска криза 1974...”, 115.

НАПОМЕНЕ:

Приликом цитирања литературе поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

У основном тексту називе месеци писати словима, а у оквиру цитата арапским цифрама.

КОРЕКТУРА

Одељење за војну историју ИСИ

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Марија Марић

ЈЕЗИЧКИ РЕДАКТОР

Мр Наташа Николић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историски гласник = Military Historical Review = Военно-исторический журнал = Revue Historique militaire = Militärgeschichtliche Zeitschrift / одговорни уредник Далибор Денда.
- Год. 1, бр. 1 (1950)- . - Београд : Институт за стратегијска истраживања - Одељење за војну историју Министарства одбране Републике Србије, 1950- (Београд : Војна штампарија). - 24 cm

Полугодишње.

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник

COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 100

Штампа:

Војна штампарија „Београд”